

Πρόλογος

Το παρόν εγχειρίδιο εξετάζει το περιεχόμενο και πεδίο εφαρμογής της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, όπως αυτή κατοχυρώνεται με το Άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τη νομολογία, τόσο του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Δικαστήριο του Στρασβούργου), όσο και της πρώην Ευρωπαϊκής Επιτροπής των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Επιτροπή).¹

Η βασική ευθύνη για την εφαρμογή των εγγυήσεων της Σύμβασης εναπόκειται στις εθνικές αρχές. Σκοπός είναι η παρουσίαση ενός συνοπτικού οδηγού που θα βοηθήσει δικαστές, αρμόδιους κρατικούς υπαλλήλους και δικηγόρους να κατανοήσουν τη νομολογία της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και να την εφαρμόσουν στο εσωτερικό δίκαιο και στη διοικητική πρακτική. Τα πρότυπα και οι προσδοκίες που γεννά η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου μπορούν να ισχύουν για όλη την Ευρώπη, αλλά ο επικουρικός χαρακτήρας της προστασίας απαιτεί από τους υπεύθυνους λήψης αποφάσεων – και, κατά κύριο λόγο, τους εθνικούς δικαστές – να εφαρμόσουν αυτά τα δικαιώματα στο εσωτερικό δίκαιο και πρακτική. Η παρούσα προσπάθεια δεν αποτελεί παρά ένα εισαγωγικό κείμενο και δεν μπορεί να θεωρηθεί οριστική πραγματεία. Παρομοίως, δεν μπορεί να επεκταθεί σε συζητήσεις αναφορικά με την ισχύ που πρέπει το εσωτερικό δίκαιο να προσδίδει στη Σύμβαση. Η υπεροχή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έναντι του εθνικού δικαίου ή, απλά, η - λόγω πειστικότητας - ισχύς της στην εσωτερική έννομη τάξη αποτελούν σημαντικά ερωτήματα. Ωστόσο, είτε η Σύμβαση περισιχτεί του εθνικού δικαίου είτε όχι, υπάρχουν βασικά ζητήματα που ένας εθνικός δικαστής ή κρατικός υπάλληλος πρέπει να λαμβάνει υπόψη σε σχετικές υποθέσεις, όταν καλείται να αποφασίσει σε εθνικό επίπεδο.

¹Προκειμένου να είναι πιο ευανάγνωστο και φιλικό για το χρήστη, το κείμενο αναφέρεται μόνο στους τίτλους των υποθέσεων, ενώ τα πλήρη στοιχεία των αποφάσεων παρατίθενται στο ευρετήριο υποθέσεων, σελίδα 86. Όλες οι αποφάσεις του Δικαστηρίου και μια σημαντική επίλυση εκθέσεων εμφανίζονται στη βάση δεδομένων HUDOC, προσβάσιμη μέσω του ιστότοπου <http://hudoc.echr.coe.int/>.

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΚΕΨΗΣ, ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Η νομολογία του Άρθρου 9 μπορεί να μην είναι ιδιαίτερος πλούσια σε αντίθεση με εκείνη άλλων διατάξεων της Σύμβασης, αλλά συχνά η νομολογία αυτή παρουσιάζει μερική πολυπλοκότητα. Μεγάλο μέρος της είναι σχετικά πρόσφατο,² και ενώ σε ορισμένες πτυχές της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, το Δικαστήριο φαίνεται να μην είχε ακόμη την ευκαιρία να δώσει αυθεντική ερμηνεία, ένας σημαντικός αριθμός αποφάσεων βοηθούν στην αποσαφήνιση της εφαρμογής, του χαρακτήρα και της σημασίας της εγγύησης. Η διάταξη εγγυάται την προστασία των πεποιθήσεων του κάθε ατόμου και το δικαίωμά του να εκδηλώνει τις πεποιθήσεις του αυτές, ατομικά ή συλλογικά, τόσο δημοσίως όσο και ιδιωτικώς. Η νομολογία προβλέπει ρητώς ότι οι κρατικές αρχές πρέπει να απέχουν κάθε πράξης που επεμβαίνει στη σκέψη, τη συνείδηση και τη θρησκεία, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις, καλούνται να λάβουν θετικά μέτρα για να καλλιεργήσουν και να προστατεύσουν αυτή την ελευθερία. Το εύρος των ζητημάτων που ανακύπτουν από την εφαρμογή του Άρθρου 9 είναι ευρύ: για παράδειγμα, πρέπει να απαγορεύεται η προβολή θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιους χώρους; πότε το ποινικό δίκαιο απαγορεύει απόπειρες προσηλυτισμού; έχει ευθύνη το κράτος να προβλέψει εξαιρέσεις στην υποχρέωση εκπλήρωσης της στρατιωτικής θητείας; πρέπει να απαιτείται όρκος πίστης από κρατικούς υπαλλήλους ή δημοκρατικά εκλεγμένους εκπροσώπους; επιτρέπεται η απαγόρευση ανέγερσης μιναρέδων ή χρήσης της ισλαμικής μαντίλας; Τέτοια ερωτήματα προκύπτουν συχνά σε δημόσιες αντιπαραθέσεις. Μπορεί, επίσης, να ανακύψουν κατά την άσκηση των ενδίκων μέσων της εσωτερικής έννομης τάξης, όπου, όμως, η λύση τέτοιων ερωτημάτων από τα εθνικά δικαστήρια απαιτεί τη σαφή επίγνωση των αποτελεσμάτων που επιδιώκουν οι κανόνες των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Η συζήτηση γύρω από ορισμένες σημαντικές υποθέσεις της νομολογίας βοηθά να αποσαφηνιστεί ότι το κείμενο της Σύμβασης δεν είναι παρά μόνο η αφετηρία για την κατανόηση της εγγύησης. Η γνώση σχετικής νομολογίας κρίνεται απολύτως απαραίτητη. Για δικηγόρους με ευρωπαϊκή ηπειρωτική νομική παράδοση, ενδεχομένως να χρειάζεται περαιτέρω εξήγηση. Όπως χαρακτηριστικά είπε ένας πρώην Πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το Δικαστήριο του Στρασβούργου χρησιμοποιεί «μία μετριοπαθή εκδοχή της αρχής του προηγούμενου» προκειμένου να καθοδηγήσει τα εθνικά δικαστήρια και τους υπεύθυνους λήψης αποφάσεων όσον αφορά την εξέλιξη της προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου.³ Αυτή η «αρχή του προηγούμενου» είναι απαραίτητη για την ασφάλεια του δικαίου και την ισότητα ενώπιον του νόμου. Ωστόσο, είναι «μετριοπαθής» από

²Την περίοδο 1959 έως και 2010, το Δικαστήριο έκρινε ότι παραβιάστηκε το Άρθρο 9 σε 35 αποφάσεις (9 αφορούσαν την Ελλάδα, 5 τη Ρωσία, 4 τη Βουλγαρία, από 3 τη Λεττονία, τη Μολδαβία, την Τουρκία και την Ουκρανία, και από 1 παραβίαση την Αυστρία, τη Γεωργία, την Πολωνία, τον Άγιο Μαρίνο και την Ελβετία): Ευρωπαϊκό Δικαστήριο *Ετήσια Έκθεση 2010* (2011), σ. 157-158. Η πρώτη απόφαση που διαπιστώνει παραβίαση του Άρθρου 9 – *Κοκκινάκης κατά Ελλάδας* (βλέπετε σ. 36 κ.επ.), ανακινήθηκε το 1993.

³Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, *Ετήσια Έκθεση 2005*, σ. 27.

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΚΕΨΗΣ, ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

την ανάγκη να εξασφαλιστεί ότι η Σύμβαση θα συνεχίσει να αντανακλά τις αλλαγές στις προσδοκίες και αξίες της κοινωνίας. Συνεπώς, η Σύμβαση είναι ένα «ζωντανό κείμενο».⁴ Η εξέταση της νομολογίας επιτρέπει, επίσης, μία εκτίμηση των θεμελιωδών αρχών στις οποίες στηρίζεται. Αυτές οι βασικές διατυπώσεις είναι συχνά ευδιάκριτες στις αποφάσεις του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, καθώς έχουν ήδη εξεταστεί οι αρχές που πρέπει να τηρούνται από τα εθνικά δικαστήρια και τους υπεύθυνους λήψης αποφάσεων. Συνεπώς, μία σημαντική πτυχή της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου είναι ότι σε περιπτώσεις που δεν υπάρχει ευχερώς διαθέσιμο δεσμευτικό προηγούμενο για καθοδήγηση των εθνικών οργάνων, η λογική και οι βασικές αρχές είναι αυτές που οδηγούν και εμπνέουν.

Δύο τελευταίες παρατηρήσεις. Κατά πρώτον, το παρόν εγχειρίδιο αφορά κυρίως το Άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι ζητήματα συνείδησης και θρησκείας προκύπτουν και σε άλλα σημεία της Σύμβασης. Συνεπώς, κρίθηκε απαραίτητη η σύντομη αναφορά σε ορισμένες σχετικές εγγυήσεις που έχουν αντίκτυπο στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Όπως θα προκύψει και από τη συζήτηση, το Άρθρο 9 είναι στενά συνδεδεμένο – ως προς το περιεχόμενο αλλά και τις αξίες που εγγυάται - με τα Άρθρα 10 (ελευθερία έκφρασης) και 11 (ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι).⁵ Υπάρχουν επιπλέον σχετικές διατάξεις, όπως το Άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου που ορίζει ότι οι φιλοσοφικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων πρέπει να γίνονται σεβαστές κατά την εκπαίδευση των τέκνων τους. Κατά δεύτερον, στη συζήτηση σχετικά με το εύρος των κρατικών υποχρεώσεων που απορρέουν από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, είναι σημαντικό να αναλογιστούμε κατά πόσον οι υποχρεώσεις αυτές τροποποιούνται, κατά οποιοδήποτε τρόπο, σε εθνικό επίπεδο. Ιδίως, το Άρθρο 57 επιτρέπει σε κάθε κράτος, κατά την υπογραφή της Σύμβασης ή την κατάθεση του οργάνου επικύρωσης αυτής, να διατυπώνει επιφύλαξη σχετικά με οποιαδήποτε διάταξη της Σύμβασης, εφόσον ο νόμος που ισχύει εκείνη τη στιγμή στο έδαφός του, δεν είναι σύμφωνος προς τη διάταξη.

Οι ακόλουθες σελίδες αποτελούν μία βασική εισαγωγή στις σημαντικότερες υποθέσεις που σχετίζονται με το Άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τις σχετικές εγγυήσεις. Τόσο τα πραγματικά περιστατικά πολλών υποθέσεων όσο και οι αρχές ερμηνείας που το Δικαστήριο ανέπτυξε και εδραίωσε όλα αυτά τα χρόνια, προσδίδουν μία συναρπαστική χροιά στη μελέτη

⁴Πρόσφατο παράδειγμα «ζωντανού κειμένου» αποτελεί η υπόθεση *Bayatyan κατά Αρμενίας* [Τμήμα Μείζονος Σύθεσης], σ. 46 κ.επ..

⁵Πβλ. *Young, James και Webster κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, §57: «η προστασία της προσωπικής γνώμης, όπως αυτή διατυπώνεται στα Άρθρα 9 και 10 με την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, αλλά και την ελευθερία έκφρασης, εμπίπτει επίσης στο πεδίο εφαρμογής του Άρθρου 11 που εγγυάται την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι».

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΚΕΨΗΣ, ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

του Άρθρου 9 (και των σχετικών εγγυήσεων). Το ιδιαίτερο περιεχόμενο πολλών υποθέσεων δίνει μία εικόνα του πλούσιου μωσαϊκού της ευρωπαϊκής πολιτιστικής, θρησκευτικής, ιστορικής και πολιτιστικής πολυμορφίας. Ωστόσο, το Δικαστήριο προσπάθησε να εμφυσήσει ένα ομοιόμορφο σύστημα αξιών που θα βοηθήσει την Ευρώπη να προετοιμαστεί και να αντιμετωπίσει με άνεση τις προκλήσεις που αναδύονται σε μία κοινωνία με ολοένα και περισσότερο κοσμικό αλλά και ταυτόχρονα πολυθρησκευτικό χαρακτήρα. Το ζητούμενο είναι ο σεβασμός και η εκτίμηση του πλουραλισμού και της ανοχής. Το δικαίωμα στην ελευθερία συνείδησης δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένο.

Ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας: διεθνή και περιφερειακά πρότυπα

Οι εγγυήσεις θρησκευτικής ελευθερίας και σεβασμού της συνείδησης και θρησκείας συναντώνται στους συνταγματικούς κανόνες των φιλελεύθερων δημοκρατικών κοινωνιών, αλλά και στα διεθνή και περιφερειακά κείμενα των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Μέχρι κάποιο σημείο, αντανακλούν τις ανησυχίες αυτών που ανέλαβαν να τα συντάξουν. Τα παραδείγματα πολλά, το καθένα με διαφορετική έμφαση. Το Άρθρο 18 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1948 προβλέπει ότι

Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας. Στο δικαίωμα αυτό περιλαμβάνεται η ελευθερία για την αλλαγή της θρησκείας ή πεποιθήσεων, όπως και η ελευθερία να εκδηλώνει κανείς τη θρησκεία του ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, μόνος ή μαζί με άλλους, δημόσια ή ιδιωτικά, με τη διδασκαλία, την άσκηση, τη λατρεία και με την τέλεση θρησκευτικών τελετών.

Μία πληρέστερη διατύπωση (που αναφέρεται στην εκπαίδευση, αλλά αποκλείει τη ρητή αναγνώριση του δικαιώματος αλλαγής θρησκείας) συναντάται στο Άρθρο 18 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα του 1966:

1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Αυτό το δικαίωμα περιλαμβάνει την ελευθερία να έχει ή να υιοθετεί κανείς τη θρησκεία ή την πεποίθησή του, καθώς και την ελευθερία να εκδηλώνει τη θρησκεία ή την πεποίθησή του, ατομικά ή από κοινού με άλλους μέσω της λατρείας, πράξεων ιεροτελεστίας, πρακτικής και διδασκαλίας.
2. Κανείς δεν υπόκειται σε καταναγκασμό, που θα μπορούσε να παρεμποδίσει την ελευθερία του να έχει ή να υιοθετήσει τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις της επιλογής του.
3. Η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν μπορεί να υπόκειται παρά μόνο σε όσους περιορισμούς ορίζει ο νόμος και είναι απαραίτητοι για την προστασία της δημόσιας ασφάλειας, τάξης και υγείας ή της ηθικής ή των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΚΕΨΗΣ, ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

4. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη στο παρόν Σύμφωνο αναλαμβάνουν την υποχρέωση να σέβονται την ελευθερία των γονέων ή των νόμιμων κηδεμόνων, να φροντίζουν για τη θρησκευτική και ηθική αγωγή των παιδιών τους σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους.

Τέτοιες εγγυήσεις υπάρχουν και σε άλλα κείμενα σε περιφερειακό επίπεδο. Για παράδειγμα, το Άρθρο 12 της Αμερικανικής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου προβλέπει ότι η ελευθερία συνείδησης και θρησκείας περιλαμβάνει την

ελευθερία να διατηρείται ή να μεταβάλλεται η θρησκεία ή οι πεποιθήσεις κάθε ατόμου, και την ελευθερία να διακηρύσσεται ή να αποκηρύσσεται η θρησκεία ή οι πεποιθήσεις του, είτε ατομικά είτε συλλογικά, είτε δημόσια είτε ιδιωτικά.

Ενώ το Άρθρο 8 του Αφρικανικού Χάρτη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών ορίζει ότι

η ελευθερία συνείδησης, διακήρυξης και ελευθερίας άσκησης της θρησκείας θα πρέπει να τελούν υπό εγγύηση, ενώ κανένα άτομο δεν μπορεί, υποκείμενο στο νόμο και τη δημόσια τάξη, να υποβάλλεται σε κατασταλτικά μέτρα της άσκησης αυτών των δικαιωμάτων.

Στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), οι βασικές εγγυήσεις που προστατεύουν την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας συναντώνται σε δύο διατάξεις.

Κατά πρώτον, το Άρθρο 9 προβλέπει ότι:

1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερία αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεως, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως, ή συλλογικώς δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών.

2. Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέση αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία δια την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής, ή την προάσπισιν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.

Κατά δεύτερον, όσον αφορά το δικαίωμα στην εκπαίδευση, το Άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ ορίζει ότι:

Ουδείς δύναται να στερηθή του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαίδευσως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαίδευσιν ταύτην συμφώνως προς τα ιδίας αυτών θρησκευτικάς και φιλοσοφικάς πεποιθήσεις.

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΚΕΨΗΣ, ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Συνεπώς, η ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας αντιμετωπίζεται, κατά κύριο λόγο, ως ατομικό δικαίωμα, μολονότι ένα ατομικό δικαίωμα, συχνά, ασκείται συλλογικά. Ασφαλώς, η έννοια του κοινοτικού αυτοπροσδιορισμού μπορεί να συνδυαστεί σε μεγάλο βαθμό με μία συγκεκριμένη θρησκεία. Κάτι τέτοιο απεικονίζεται σε εθνικά, περιφερειακά και διεθνή νομικά κείμενα. Ενώ ο κοσμικός χαρακτήρας του κράτους αποτελεί θεμελιώδη αρχή σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες με σαφή διαχωρισμό των κρατικών οργάνων και εκπροσώπων από τη μία και των θρησκευτικών οργανώσεων από την άλλη, υπάρχουν χώρες όπου το Σύνταγμα αναγνωρίζει ρητώς μία συγκεκριμένη θρησκεία ως την επίσημη εκκλησία του κράτους.⁶ Μία τέτοια κατάσταση δεν είναι ασυμβίβαστη με τη θρησκευτική ελευθερία, αρκεί να αναγνωρίζονται και να προστατεύονται οι ατομικές πεποιθήσεις και οι άλλες θρησκείες.⁷ Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η σχέση μεταξύ της ταυτότητας της ομάδας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων βασίζεται στην προστασία των δικαιωμάτων των μειονοτήτων. Ιδίως, στο Προοίμιο της Σύμβασης Πλαισίου για την Προστασία των Εθνικών Μειονοτήτων αναγνωρίζεται ρητά ότι

μία πλουραλιστική και αληθινά δημοκρατική κοινωνία οφείλει όχι μόνο να σέβεται την εθνοτική, πολιτιστική, γλωσσική και θρησκευτική ταυτότητα κάθε προσώπου που ανήκει σε εθνική μειονότητα, αλλά επίσης να δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες που να επιτρέπουν την έκφραση, τη διαφύλαξη και την ανάπτυξη αυτής της ταυτότητας.

Με άλλα λόγια, η πολιτιστική πολυμορφία πρέπει να αντιμετωπίζεται ως παράγοντας που εμπλουτίζει την κοινωνία και δεν την διαιρεί.⁸ Ως αποτέλεσμα, τα Συμβαλλόμενα Κράτη

δεσμεύονται να καλλιεργήσουν τις κατάλληλες συνθήκες που θα επιτρέψουν στα πρόσωπα που ανήκουν σε εθνικές μειονότητες να διατηρήσουν και να αναπτύξουν τον πολιτισμό τους, καθώς και να διαφυλάξουν τα κυριότερα στοιχεία της ταυτότητάς τους, που είναι η θρησκεία, η γλώσσα, οι παραδόσεις και η πολιτιστική τους κληρονομιά.⁹

⁶Για παράδειγμα, τα Συντάγματα των Σκανδιναβικών χωρών αναγνωρίζουν Επίσημες Εκκλησίες. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, αναγνωρίζεται τόσο η Εκκλησία της Σκωτίας όσο και η Εκκλησία της Αγγλίας (οι λόγοι αναγνώρισης της κάθε Εκκλησίας διαφέρουν ριζικά).

⁷Βλέπετε σ. 55 κ.επ..

⁸ETS (Σειρά Ευρωπαϊκών Συνθηκών) No. 157 (1995). Η Συνθήκη επικυρώθηκε την 31 Οκτωβρίου 2011 από όλα τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, με εξαίρεση την Ανδόρα, το Βέλγιο, τη Γαλλία, την Ελλάδα, την Ισλανδία, το Λουξεμβούργο, το Μονακό και την Τουρκία.

⁹Σύμβαση Πλαισίου, Άρθρο 5 (1), που τέθηκε σε ισχύ το 1988. Βλέπετε, επίσης, Άρθρο 8: «Τα Μέρη δεσμεύονται να αναγνωρίσουν σε κάθε πρόσωπο που ανήκει σε εθνική μειονότητα το δικαίωμα να εκδηλώνει τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις του, καθώς επίσης και το δικαίωμα να ιδρύει θρησκευτικούς φορείς, οργανώσεις και ενώσεις».

Η Σύμβαση Πλαίσιο αντικατοπτρίζει τη βασική άποψη – όπως θα συζητηθεί παρακάτω – ότι ο πλουραλισμός και η ανοχή αποτελούν αναπόσπαστα χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής δημοκρατικής κοινωνίας. Το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει πάρει διάφορες πρωτοβουλίες για την προώθηση αυτών των αξιών. Συγκεκριμένα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (ECRI) ιδρύθηκε για να αντιμετωπίσει το ρατσισμό, τη ξеноφοβία, τον αντισημιτισμό και τη μισαλλοδοξία καταπολεμώντας τις διακρίσεις και τις προκαταλήψεις λόγω φυλής, χρώματος, γλώσσας, θρησκείας, εθνικότητας, εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής.¹⁰ Μία ποικιλόμορφη και πολυθρησκευτική Ευρώπη απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή στην προστασία της άσκησης της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας.

¹⁰Η Επιτροπή διατιπώνει συστάσεις πολιτικής σε γενικά ζητήματα και δίνει παραδείγματα καλής πρακτικής στα κράτη προωθώντας παράλληλα τη διαπολιτισμική κατανόηση και το σεβασμό στην κοινωνία των πολιτών. Εκδίδει, επίσης, ανακοινώσεις για επίκαιρα ζητήματα. Βλέπετε, για παράδειγμα, ανακοινώσεις σχετικά με την απαγόρευση ανέγερσης μνημείων στην Ελβετία: doc CRI (2009) 32, παρ. 33.

Ερμηνεύοντας το Άρθρο 9 της Σύμβασης: γενικές παρατηρήσεις

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια, οι προσφυγές όπου ο προσφεύγων επικαλείται παραβίαση του Άρθρου 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έχουν πολλαπλασιαστεί, ενώ το περιεχόμενό τους γίνεται ολοένα και πιο πολύπλοκο. Μέχρι σχετικά πρόσφατα, η νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου και της πρώην Επιτροπής ήταν περιορισμένη όσον αφορά το Άρθρο 9. Περιοριζόταν σε μεμονωμένα ζητήματα, όπως η θρησκευτική ελευθερία στις φυλακές ή συγκρούσεις μεταξύ σεβασμού της θρησκείας και καθηκόντων στο χώρο εργασίας. Υπήρχαν λίγες υποθέσεις με αντικείμενο τη συλλογική εκδήλωση των πεποιθήσεων. Η κατάσταση αυτή ενδεχομένως να ήταν ενδεικτική του μεγάλου σεβασμού που προσέδιδαν τότε τα περισσότερα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Τόσο η θρησκευτική και φιλοσοφική ανοχή όσο και ο σεβασμός της πολυμορφίας ήταν αξίες που είχαν από καιρό κατακτηθεί, ή τουλάχιστον αποτελούσαν στόχους που η κοινωνία επεδίωκε ενεργά. Συνεπώς, ήταν δύσκολο για τους αναλυτές του Άρθρου 9 να διακρίνουν βαθύτερες αρχές και αξίες που καθόριζαν την ερμηνεία αυτής της εγγύησης. Ωστόσο, τώρα τελευταία, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει κληθεί να εξετάσει το πεδίο εφαρμογής και το περιεχόμενο του Άρθρου 9 σε ένα διαρκώς αυξανόμενο αριθμό σημαντικών αποφάσεων που περιέχουν ένα ευρύ και ποικίλο φάσμα ζητημάτων, ενώ οι αποφάσεις του Δικαστηρίου έχουν δώσει την ευκαιρία να ξαναγίνει λόγος για τη μεγάλη σημασία και το κεντρικό ρόλο των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων στην ευρωπαϊκή κοινωνία και να τονιστούν οι βασικές αξίες του πλουραλισμού και της ανοχής.

Το Άρθρο 9 φέρει πολλές ομοιότητες, τόσο στο περιεχόμενο όσο και τις αξίες που προσβέυει, με άλλες εγγυήσεις της ίδιας Σύμβασης. Το Άρθρο 9 δεν εγγυάται απλά την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, αλλά και την εκδήλωση αυτών των ελευθεριών. Συνεπώς, είναι εμφανής ο συσχετισμός – σε διατύπωση και περιεχόμενο – με την ελευθερία έκφρασης και την ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι που διατυπώνονται στα Άρθρα 10 και 11. Πράγματι, σε πολλές προσφυγές όπου ο προσφεύγων ισχυρίζεται παραβίαση του ατομικού δικαιώματος συμμετοχής στη ζωή μίας δημοκρατικής κοινωνίας, υπάρχουν αναφορές στο Άρθρο 9, ενώ το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει πολλάκις τονίσει ότι για την καλύτερη επίλυση της υπόθεσης, είναι προτιμότερο ο

προσφεύγων να επικαλείται μία από τις δύο άλλες εγγυήσεις, είτε το Άρθρο 10 (ελευθερία έκφρασης)¹¹ είτε το Άρθρο 11 (ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι).¹² Το Άρθρο 9 περιλαμβάνει εξίσου αξίες που σχετίζονται με το Άρθρο 8 και το σεβασμό της ιδιωτικής ζωής. Συνδέεται, επίσης, με το Άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου και το δικαίωμα των γονέων να εκπαιδεύουν τα παιδιά τους σύμφωνα με τις δικές τους φιλοσοφικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις. Και οι δύο αυτές εγγυήσεις είναι ιδιαίτερα σημαντικές για την προστασία και ανάπτυξη της προσωπικότητας. Και πάλι, όμως, στην εξέταση των ισχυρισμών των προσφευγόντων που σχετίζονται με το Άρθρο 9 είναι προτιμότερο να γίνεται αναφορά σε μία από τις δύο άλλες διατάξεις.¹³ Επιπροσθέτως, πλευρές της άσκησης των πεποιθήσεων και της συνείδησης μπορεί να προκύψουν και από άλλες εγγυήσεις, όπως το Άρθρο 6, όταν αυτές αφορούν την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για τον καθορισμό των αστικών δικαιωμάτων μίας θρησκευτικής κοινότητας,¹⁴ ή το Άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου όταν διακυβεύονται περιουσιακά δικαιώματα.¹⁵ Συνεπώς, πρέπει να διευκρινίζεται με προσοχή κατά πόσον το Άρθρο 9 είναι ειδική διάταξη (*lex specialis*) στην επίλυση της εκάστοτε υπόθεσης.

Εφαρμόζοντας το Άρθρο 9: κατάλογος των βασικότερων ερωτημάτων

Η εγγύηση αυτή δεν είναι απόλυτη. Η πρώτη παράγραφος του Άρθρου 9 διακηρύσσει την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, ενώ η δεύτερη παράγραφος αναγνωρίζει ορισμένους δικαιολογημένους περιορισμούς στην εκδήλωση της συνείδησης ή των πεποιθήσεων. Η πρώτη παράγραφος εμπνέεται από το κείμενο της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ενώ η δεύτερη παράγραφος αντιγράφει σε μεγάλο βαθμό τη διατύπωση που χρησιμοποιείται για τη στάθμιση των ατομικών δικαιωμάτων με τα – σχετικά – αντίθετα συμφέροντα που βρίσκουμε σε άλλα σημεία της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, και,

¹¹Για παράδειγμα, *Feldek κατά Σλοβακίας*, *Van den Dungen κατά Ολλανδίας*.

¹²Για παράδειγμα, *Refah Partisi (Κόμμα Ενημερίας) και λοιποί κατά Τουρκίας* [Τμήμα Μείζονος Σύνθεσης].

¹³Για παράδειγμα, *Hoffman κατά Αυστρίας*. Βλέπετε σελ. 79.

¹⁴Για παράδειγμα, *Καθολική Εκκλησία των Χανίων κατά Ελλάδας*.

¹⁵*Ιερές Μονές κατά Ελλάδας*.

κατά κύριο λόγο, στα Άρθρα 8, 10 και 11. (Η προσέγγιση αυτή συναντάται, επίσης, στο Άρθρο 18 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, όπως έχει ήδη αναφερθεί.)

Ως αποτέλεσμα αυτής της διατύπωσης, πρέπει πάντα να θέτουμε τα εξής πέντε βασικά ερωτήματα:

- ❖ Ποιο είναι το πεδίο εφαρμογής της συγκεκριμένης εγγύησης;
- ❖ Υπάρχει επέμβαση στο κατοχυρωμένο δικαίωμα;
- ❖ Η επέμβαση έχει θεμιτό σκοπό;
- ❖ Η επέμβαση είναι «σύμφωνη με το νόμο»;
- ❖ Η επέμβαση είναι «αναγκαία μέσα σε μία δημοκρατική κοινωνία»;

Επομένως, σε πρώτο στάδιο (υπό το φως της πρώτης παραγράφου) πρέπει να εξακριβωθεί κατά πόσον μπορεί να εφαρμοστεί το Άρθρο 9 και, σε περίπτωση που εφαρμόζεται, κατά πόσον υπάρχει *επέμβαση* στην εγγύηση. Σε δεύτερο στάδιο (υπό το φως της δεύτερης παραγράφου), αξιολογείται η αιτιολογία της επέμβασης για να εξακριβωθεί εάν υπάρχει *παραβίαση* της διάταξης. (Να σημειωθεί ότι οι προσφυγές στο Δικαστήριο του Στρασβούργου πρέπει, αρχικώς, να κρίνονται *παραδεκτές*. Όποιος επιθυμεί να απολαύει του μηχανισμού εκτέλεσης που παρέχει η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, πρέπει να ξεπεράσει ορισμένα εμπόδια παραδεκτού, συμπεριλαμβανομένης της εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων. Το παρόν εγχειρίδιο δεν αναλύει τις προϋποθέσεις του παραδεκτού. Γίνεται απλά μία σύντομη αναφορά στα ερωτήματα τότε και μέχρι ποιο σημείο οι διάφορες οργανώσεις και σωματεία, όπως οι εκκλησίες ή οι θρησκευτικές οργανώσεις και κοινότητες, μπορούν να θεωρηθούν «θύματα» προκειμένου να κατατεθεί μία προσφυγή.)¹⁶

Τα πέντε αυτά ερωτήματα πρέπει να τίθενται βάσει της ισχύουσας νομολογίας του Άρθρου 9. Η συζήτηση σχετικά με την εφαρμογή των πέντε αυτών κριτηρίων επιτρέπει, εκτός των άλλων, την αλληλεπίδραση της διάταξης με άλλες εγγυήσεις της Σύμβασης, όπως επίσης μία εκτίμηση των βασικών παραμέτρων της ερμηνευτικής προσέγγισης του Δικαστηρίου του Στρασβούργου. Στη συνέχεια, εξετάζονται πιο συγκεκριμένες (θεματικές) πτυχές της προστασίας που παρέχει η εγγύηση (συμπεριλαμβανομένων ζητημάτων, όπως τα δικαιώματα των φυλακισμένων, η καταγραφή θρησκευτικών οργανώσεων και χώρων λατρείας, και τα θρησκευτικά ενδυματολογικά σύμβολα). Ενώ η νομολογία και η συζήτηση περιστρέφονται, κατά κύριο λόγο, γύρω από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, είναι

¹⁶Βλέπετε σελ. 24.

σημαντικό να υπενθυμίσουμε ότι οι ίδιες αξίες ισχύουν για τις υπόλοιπες φιλοσοφικές πεποιθήσεις που δεν σχετίζονται με τη θρησκευτική πίστη.

Ερώτημα 1: Το παράπονο εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του Άρθρου 9;

Το πεδίο εφαρμογής του Άρθρου 9 είναι δυναμικά ευρύ. Η διάταξη δεν καλύπτει απλά τις ατομικές ή προσωπικές πεποιθήσεις, αλλά και τη συλλογική εκδήλωσή τους, είτε ατομικά είτε συλλογικά. Συνεπώς, το Άρθρο 9 έχει εσωτερική και εξωτερική διάσταση. Η εξωτερική διάσταση μπορεί να περιλαμβάνει την άσκηση της πίστης, τόσο στην ιδιωτική, όσο και στη δημόσια σφαίρα.

Η επιβολή στα άτομα ενεργειών ή πρακτικών που έρχονται σε αντίθεση με τις προσωπικές τους πεποιθήσεις, όπως η απαίτηση θρησκευτικού όρκου¹⁷ ή η παρακολούθηση θρησκευτικής τελετής¹⁸ θέτουν ζητήματα αναφορικά με το Άρθρο 9. Αντίστοιχα, οι περιορισμοί που οι ίδιες οι πεποιθήσεις επιβάλλουν στις ανθρώπινες πράξεις ή συμπεριφορές, όπως η απαγόρευση θρησκευτικής ενδυμασίας σε δημόσιο χώρο¹⁹ ή η προσπάθεια προσηλυτισμού²⁰, εμπίπτουν, παρομοίως, στο πεδίο εφαρμογής της ίδιας εγγύησης. Το ίδιο ισχύει για περιπτώσεις που παρεμποδίζεται το δικαίωμα των μελών θρησκευτικών κοινοτήτων να ασκήσουν συλλογικά την ελευθερία λατρείας, όπως περιορισμοί στη λειτουργία χώρων λατρείας,²¹ η άρνηση καταγραφής θρησκευτικών ομάδων,²² ή οι περιορισμοί στην ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων αποτρέποντας έτσι μέλη μίας κοινότητας να συγκεντρωθούν για να

¹⁷Buscarini και λοιποί κατά Αγίου Μαρίνου, §§34-41, στην §34.

¹⁸Πβλ. Βαλσάμης κατά Ελλάδας, §§21-37 (καμία επέμβαση στα δικαιώματα που κατοχυρώνει το Άρθρο 9). Βλέπετε σελ. 27.

¹⁹Ahmet Arslan και λοιποί κατά Τουρκίας, §§44-52.

²⁰Κοκκινάκης κατά Ελλάδας, §§31-33.

²¹Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδας, §§36-53.

²²Βλέπετε σ. 55 κ. επ.

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΚΕΨΗΣ, ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

προσευχηθούν²³. Οι κρατικές αρχές πρέπει, επίσης, να αποφεύγουν αδικαιολόγητη επέμβαση στις δραστηριότητες θρησκευτικών ομάδων, διότι αλλιώς προκύπτουν ζητήματα που εμπίπτουν στο Άρθρο 9.²⁴

Συνεπώς, κύριο αντικείμενο της συγκεκριμένης εγγύησης είναι οι ατομικές και προσωπικές πεποιθήσεις, και η ατομική ή συλλογική εκδήλωσή τους. Ωστόσο, η φράση «πρακτική» που συναντάται στο κείμενο του Άρθρου 9 δεν εμπεριέχει κάθε πράξη που υποκινείται ή επηρεάζεται από θρησκεία ή πεποιθήσεις.²⁵ Η διάθεση ανθρώπινης σορού, σύμφωνα με θρησκευτικές προσταγές, ενδεχομένως να μη σχετίζεται με την ελευθερία σκέψης, συνείδησης ή θρησκείας, αλλά να συνδυάζεται με το σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής που εγγυάται το Άρθρο 8.²⁶ Επιπροσθέτως, τα κράτη δεν είναι υποχρεωμένα να ικανοποιήσουν το αίτημα φορολογούμενου να διαθέσει τα χρήματά του για συγκεκριμένους σκοπούς,²⁷ ή να επιτρέψουν τη χρήση συγκεκριμένης γλώσσας στο πλαίσιο της άσκησης ελευθερίας σκέψης.²⁸ Το πεδίο εφαρμογής της διάταξης δεν περιλαμβάνει, επίσης, ζητήματα, όπως η απαγόρευση διαζυγίου,²⁹ οι ισχυρισμοί για διακριτική μεταχείριση στην εφαρμογή φορολογικών κανόνων,³⁰ ή η στέρηση κτηματικής περιουσίας θρησκευτικής

²³Κύπρος κατά Τουρκίας [Τμήμα Μείζονος Σύθεσης], §§242–246.

²⁴Βλέπετε σ. 62 κ.επ.

²⁵Cserjés κατά Ουγγαρίας (dec.).

²⁶Χ κατά Γερμανίας (1981) (το ζήτημα αυτό μπορεί να εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του Άρθρου 8). Πβλ. *Sabanchiyeva και λοιποί κατά Ρωσίας* (dec.) (άρνηση να επιστραφούν οι σοροί υποτιθέμενων τρομοκρατών που σκότωσαν όργανα επιβολής του νόμου: προσφυγή παραδεκτή σύμφωνα με τα Άρθρα 3, 8 και 9, ξεχωριστά και σε συνδυασμό με τα Άρθρα 13 και 14).

²⁷C. κατά Ηνωμένου Βασιλείου (ένας φιλειρηνιστής, μέλος των Quakers, εναντιώθηκε στη χρήση φορολογικών του εισφορών για στρατιωτικούς σκοπούς. Η Επιτροπή έκρινε ότι το Άρθρο 9 δεν εγγυάται, σε κάθε περίπτωση, το δικαίωμα συμπεριφοράς του ατόμου δημοσίως (π.χ. άρνηση καταβολής φόρου) με άξονα τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του). *Alujer Fernández και Caballero García κατά Ισπανίας* (dec.) (η αντικειμενική αδυναμία μελών εκκλησιαστικής κοινότητας να κατευθύνουν μέρος του φόρου εισοδήματός τους προς την ενίσχυση της κοινότητάς τους, όπως συμβαίνει με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, δεν κρίθηκε παραβίαση του Άρθρου 9 σε συνδυασμό με το Άρθρο 14. Στο κράτος αναγνωρίστηκε κάποιο περιθώριο εκτίμησης, καθώς επρόκειτο για ζήτημα χωρίς κοινή ευρωπαϊκή πρακτική).

²⁸Κάτοικοι του *Leeuw-St Pierre* κατά Βελγίου.

²⁹*Johnston και λοιποί κατά Ιρλανδίας*, §§62-63 (ζητήματα που εξετάζονται υπό το φως των Άρθρων 8, 12 και 14).

³⁰*Darby κατά Σουηδίας*, §§28-35 (προσφυγή αναφορικά με το Άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου σε συνδυασμό με το Άρθρο 14. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η αναγνώριση από το κράτος μίας εκκλησίας ως επίσημης δεν εγείρει κανένα ζήτημα υπό το φως του Άρθρου 9, εφόσον η προσχώρηση στην εκκλησία αυτή δεν είναι εθελοντική (§35)).

οργάνωσης.³¹ Εντούτοις, εάν ένα κράτος υπερβεί τις κύριες υποχρεώσεις του, όπως αυτές ορίζονται στο Άρθρο 9, και εγγυηθεί πρόσθετα δικαιώματα που εμπίπτουν στο ευρύτερο πεδίο της ελευθερίας θρησκείας ή συνείδησης, τότε τα δικαιώματα αυτά προστατεύονται από το Άρθρο 14 σε συνδυασμό με το Άρθρο 9 ενάντια, βεβαίως, στη διακριτική εφαρμογή του εσωτερικού δικαίου.³² Το ζήτημα αυτό αναλύεται παρακάτω.³³

Η προστασία που παρέχει το Άρθρο 9 είναι ζήτημα που εμπίπτει, κυρίως, στην δικαιοδοσία των ευρωπαϊκών κρατών και, κατά συνέπεια, ελάχιστη αρωγή μπορεί να προσφέρει σε κάποιον, ο οποίος, διατρέχοντας τον κίνδυνο απέλασης σε άλλη χώρα, ισχυρίζεται ότι θα ανακύψει σοβαρή πιθανότητα στέρησης της θρησκευτικής του ελευθερίας αν επιστρέψει ή απελαθεί.³⁴ Από την άλλη πλευρά, ενώ ο έλεγχος μετανάστευσης δεν εμπίπτει, κατά κανόνα, στο πεδίο εφαρμογής των εγγυήσεων της Σύμβασης, η άρνηση σε αλλοδαπό υπήκοο να εισέλθει στην επικράτεια κράτους λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων μπορεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, να εγείρει ζητήματα αναφορικά με το Άρθρο 9.³⁵

³¹*Ιερές Μονές κατά Ελλάδα*, §§86-87 (τα ζητήματα εξετάστηκαν υπό το φως του Άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, καθώς η καταγγελία δεν αφορούσε «αντικείμενα που προορίζονται για τη λατρεία του Θεού»).

³²*Savez Crkava "Riječ Život" και λοιποί κατά Κροατίας*, §§55-59 και 85-93 (εφαρμογή άνισων κριτηρίων αναφορικά με το δικαίωμα τέλεσης θρησκευτικού γάμου ισόκρου με τον πολιτικό (γάμο) και με το δικαίωμα παροχής θρησκευτικής εκπαίδευσης στα δημόσια σχολεία. Παραβίαση του Άρθρου 14 σε συνδυασμό με το Άρθρο 9: παρά το ότι τα δικαιώματα αυτά δεν απορρέουν από την ΕΣΔΑ, τα εφαρμοστέα κριτήρια ενείχαν αδικαιολόγητη διάκριση).

³³σ. 75.

³⁴*Z και T κατά Ηνωμένου Βασιλείου (dec.)* (Χριστιανοί Πακιστανοί αντιμετώπιζαν φόβο απέλασης στο Πακιστάν: αν και το Δικαστήριο δεν απέκλεισε το ενδεχόμενο να γίνεται εξαιρετική χρήση του Άρθρου 9 σε περιπτώσεις απέλασης, είναι δύσκολο να εξεταστούν παρόμοια περιστατικά που δεν εγείρουν ευθύνη υπό το φως του Άρθρου 3). Βλέπετε, επίσης, *Al-Nashif και λοιποί κατά Βουλγαρίας* (απέλαση λόγω διδασκαλίας της μουσουλμανικής θρησκείας χωρίς κατάλληλη άδεια: δεν χρειάστηκε να εξεταστεί το Άρθρο 9, διότι κρίθηκε ότι η απέλαση αποτελούσε παραβίαση του Άρθρου 8).

³⁵*Nolan και K κατά Ρωσίας*, §§61-75 (απέλαση αλλοδαπού υπηκόου λόγω δραστηριότητος ως μέλος της Ενοτικής Εκκλησίας: παραβίαση). Βλέπετε, επίσης, *Perry κατά Λεττονίας*, §§51-66, σ. 39, και *El Majjaoui και Stichting Touba Moskee κατά Ολλανδίας* (διαγραφή από πινάκιο) [Τμήμα Μείζονος Σύμβασης], §§27-35 (διεγράφη η απόρριψη άδειας εργασίας για τη θέση μίμμη, διότι ακολούθησε νέα αίτηση άδειας που έγινε δεκτή).

Ποιο είναι το περιεχόμενο των όρων «σκέψη, συνείδηση και θρησκεία»;

Η χρήση των όρων «σκέψη, συνείδηση και θρησκεία» («θρησκεία ή πεποιθήσεις» στη δεύτερη παράγραφο) δίνει την εντύπωση ενός δυναμικά ευρέως πεδίου εφαρμογής του Άρθρου 9, αλλά η νομολογία υποδεικνύει ότι στην πράξη υιοθετείται μία στενότερη προσέγγιση. Για παράδειγμα, η «συνείδηση» του να ανήκει κάποιος σε μειονότητα (και συνεπώς, η προώσπιση και προστασία της πολιτιστικής ταυτότητας της ομάδας)³⁶ δεν αφορά ζητήματα που καλύπτει το Άρθρο 9. Ούτε η «πεποιθήση» είναι το ίδιο με τη «γνώμη» γιατί προκειμένου να αποτελέσουν αντικείμενο του Άρθρου 9, οι προσωπικές πεποιθήσεις πρέπει να πληρούν τις εξής προϋποθέσεις: κατά πρώτον, πρέπει να «χαρακτηρίζονται από ένα βαθμό πειστικότητας, σοβαρότητας, συνοχής και σπουδαιότητας», ενώ κατά δεύτερον, πρέπει να είναι σύμφωνες με το σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Με άλλα λόγια, οι πεποιθήσεις πρέπει να ταυτίζονται με μία «σημαντική και ουσιαστική πλευρά της ανθρώπινης ζωής και συμπεριφοράς» και να χρήζουν προστασίας σε μία ευρωπαϊκή δημοκρατική κοινωνία.³⁷ Πεποιθήσεις που αφορούν υποβοηθούμενη αυτοκτονία³⁸, γλωσσικές προτιμήσεις³⁹ ή διάθεση ανθρώπινης σορού⁴⁰ δεν εμπεριέχονται στη συγκεκριμένη διάταξη. Από την άλλη πλευρά, έννοιες όπως ο πασιφισμός⁴¹, ο αθεϊσμός⁴² και η χορτοφαγία⁴³ αποτελούν συστήματα αξιών που εμπερικλείει το Άρθρο 9. Το ίδιο ισχύει για πολιτικές ιδεολογίες, όπως ο

³⁶Σιδηρόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδας, §41.

³⁷Campbell και Cosans κατά Ηνωμένου Βασιλείου, §36.

³⁸Pretty κατά Ηνωμένου Βασιλείου.

³⁹Βελγική Γλωσσική Υπόθεση, Νόμος, §6.

⁴⁰Χ κατά Γερμανίας (1981) (το ζήτημα, όμως, αυτό μπορεί να εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του Άρθρου 8).

⁴¹Arrowsmith κατά Ηνωμένου Βασιλείου.

⁴²Angelini κατά Σουηδίας.

⁴³C.W. κατά Ηνωμένου Βασιλείου.

κομμουνισμός.⁴⁴ Εντούτοις, αξίζει να σημειωθεί ότι επεμβάσεις στην εξωτερικήυση σκέψεων ή στην έκφραση της συνείδησης συχνά εξετάζονται υπό το φως του Άρθρου 10 (ελευθερία έκφρασης) ή του Άρθρου 11 (ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι).⁴⁵

Μεγάλο μέρος της νομολογίας εστιάζεται στις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί από την αρχή ότι το Άρθρο 9 προστατεύει εξίσου τους μη πιστούς ή άθεους:

Έτσι όπως την προστατεύει το Άρθρο 9, η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας αποτελεί ένα από τα βάρη της «δημοκρατικής κοινωνίας», κατά την έννοια της Σύμβασης. Στη θρησκευτική της διάσταση, αποτελεί ένα από τα θεμελιωδέστερα χαρακτηριστικά της ταυτότητας των πιστών και της αντίληψής τους για τη ζωή· ταυτόχρονα όμως συνιστά εξ ίσου πολύτιμο αγαθό για τους άθεους, τους αγνωστικιστές, τους σκεπτικιστές και τους αδιάφορους. Είναι αξεδιάλυτα δεμένη με τον πλουραλισμό – ο οποίος με τόσες θυσίες κατακτήθηκε στο διάβα των αιώνων – και ομοούσια με την δημοκρατική κοινωνία.

Αν η θρησκευτική ελευθερία είναι πρωταρχικά ζήτημα ατομικής συνείδησης, εμπεριέχει μεταξύ άλλων και την ελευθερία «εκδηλώσεως της θρησκείας». Η μαρτυρία, με λόγια και με πράξεις, είναι συνδεδεμένη με την ύπαρξη των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Σύμφωνα με το Άρθρο 9, η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας δεν ασκείται μόνο με συλλογικό τρόπο, «δημόσια, και μέσα στον κύκλο αυτών που συμμερίζονται την πίστη». Μπορεί επίσης να ασκηθεί «ατομικά» και «σε ιδιωτικό χώρο». Επιπλέον περιλαμβάνει κατ' αρχήν το δικαίωμα προσπάθειας να πεισθεί ο πλησίον, για παράδειγμα με τα μέσα μίας «διδασκαλίας». Διαφορετικά «η ελευθερία αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων» που προστατεύει το Άρθρο 9 θα κινδύνευε να μείνει νεκρό γράμμα.⁴⁶

Δεν κρίθηκε απαραίτητο να δοθεί μία οριστική ερμηνεία του όρου «θρησκεία». Το Δικαστήριο έχει συγκεκριμένα αναγνωρίσει ότι δεν αποτελεί καθήκον του Δικαστηρίου να αποφασίσει *in abstracto* κατά πόσον ένα σύνολο πεποιθήσεων και σχετικών πρακτικών μπορούν να θεωρηθούν «θρησκεία».⁴⁷

⁴⁴Hazar, Hazar και Acik κατά Τουρκίας.

⁴⁵Βλέπετε, για παράδειγμα, Vogt κατά Γερμανίας.

⁴⁶Κοκκινάκης κατά Ελλάδας, §31.

⁴⁷Kimlya και λοιποί κατά Ρωσίας, §79.

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΚΕΨΗΣ, ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Για παράδειγμα, στην υπόθεση *Kimlya και λοιποί κατά Ρωσίας*, ετέθη το ερώτημα κατά πόσον η Εκκλησία της Σαϊεντολογίας θα μπορούσε να αναγνωριστεί ως «θρησκεία». Σε περιπτώσεις που δεν υπάρχει ευρωπαϊκή κοινή αντίληψη για τη θρησκευτική φύση μίας οργάνωσης (όπως συμβαίνει με τη Σαϊεντολογία), το Δικαστήριο, «έχοντας συνείδηση του επικουρικού χαρακτήρα του ρόλου του», μπορεί απλώς να βασιστεί στη θέση των εθνικών αρχών. Στην υπόθεση αυτή, ένα κέντρο Σαϊεντολογίας που είχε αρχικά καταγραφεί ως μη-θρησκευτικό νομικό πρόσωπο, έκλεισε με εντολή λόγω της θρησκευτικής φύσης των δραστηριοτήτων του. Η προβολή αυτής της αιτιολογίας για την κατάργηση του κέντρου ήταν αρκετή για να επιτρέψει στο Δικαστήριο να κρίνει πως ο προσφεύγων μπορούσε να επικαλεστεί το Άρθρο 9.⁴⁸ Ασφαλώς, οι «ευρέως διαδεδομένες» θρησκείες αναγνωρίζονται αυτόματα ως συστήματα πεποιθήσεων που εμπίπτουν στο πεδίο της προστασίας,⁴⁹ ενώ το ίδιο ισχύει για τα παρακλάδια τους.⁵⁰ Το Άρθρο 9 καλύπτει εξίσου παλαιότερες θρησκείες, όπως ο Δρυιδισμός,⁵¹ αλλά και νεότερες θρησκευτικές κινήσεις, όπως οι Μάρτυρες του Ιεχωβά,⁵² η Αίρεση του Moon,⁵³ το κίνημα του Osho⁵⁴ και το Divine Light Zentrum.⁵⁵ Ωστόσο, σε μία από τις πρώτες υποθέσεις, έμεινε ανοικτό το ερώτημα κατά πόσον το κίνημα Wicca αποτελεί «θρησκεία». Συνεπώς, αν προκύψει εκ νέου τέτοιο ζήτημα, ο προσφεύγων αναμένεται να ισχυριστεί ότι όντως υφίσταται η συγκεκριμένη «θρησκεία».⁵⁶

⁴⁸*Kimlya και λοιποί κατά Ρωσίας*, §§79-81.

⁴⁹Βλέπετε, για παράδειγμα, *ISKCON και 8 λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (dec.).

⁵⁰π.χ. *Cha'are Shalom Ve Tsedek κατά Γαλλίας* [Τμήμα Μείζονος Σύνθεσης].

⁵¹*Chappell κατά Ηνωμένου Βασιλείου*.

⁵²*Κοκκινάκης κατά Ελλάδας*.

⁵³*X κατά Αυστρίας* (dec.) (1981).

⁵⁴*Leela Förderkreis e.V. και λοιποί κατά Γερμανίας*.

⁵⁵*Omkarananda και Divine Light Zentrum κατά Ελβετίας*.

⁵⁶*X κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (dec.) (1977).

Forum internum

Στη βάση του, το Άρθρο 9 επιδιώκει να αποτρέψει κάθε κρατική ιδεολογική χειραγώγηση του ατόμου επιτρέποντας την ύπαρξη, ανάπτυξη, εξέλιξη, μέχρι και αλλαγή της προσωπικής σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Η αρχή αυτή συνιστά το *forum internum* (ενδιάθετο φρόνημα).⁵⁷ Για παράδειγμα,

η πρόθεση ψήφου ενός συγκεκριμένου κόμματος αποτελεί ουσιαστικά σκέψη που περιλαμβάνεται στο *forum internum* του ψηφοφόρου, και η ύπαρξή της δεν μπορεί να αποδειχθεί ή να διαγρευτεί έως ότου εκδηλωθεί με την ίδια την πράξη της ψήφου.⁵⁸

Διαβάζοντας το κείμενο του Άρθρου 9, κανείς αντιλαμβάνεται ότι το δικαίωμα κάθε ατόμου να έχει και να αλλάζει ιδέες είναι απόλυτο, καθώς η δεύτερη παράγραφος προβλέπει ότι μόνο η «ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων» μπορεί να τεθεί σε περιορισμούς από το εσωτερικό δίκαιο σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Συνεπώς, η ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας που δεν συμπεριλαμβάνει εκδήλωση πεποιθήσεων, δεν υπόκειται σε κρατική επέμβαση. Κάθε άτομο πρέπει να έχει τη δυνατότητα να απαρνηθεί μία θρησκευτική πίστη ή κοινότητα.⁵⁹ Σε κάθε περίπτωση, είναι δύσκολο να προβλεφθούν καταστάσεις – ακόμη και σε περίπτωση πολέμου ή εθνικής έκτακτης ανάγκης⁶⁰ – όπου το κράτος θα επεδίωκε την παρεμπόδιση του δικαιώματος κάθε ατόμου να έχει και να αλλάζει προσωπικές πεποιθήσεις. Ωστόσο, μία τέτοια κατάσταση δεν είναι τελείως απίθανη, αν και το μόνο παράδειγμα στη νομολογία αφορά την παράνομη στέρηση ελευθερίας ατόμων προκειμένου να επιχειρηθεί «επαναπρογραμματισμός» των πεποιθήσεων που είχαν προηγουμένως ενστερνιστεί ως μέλη αίρεσης. Στην υπόθεση αυτή, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε ότι από τη στιγμή που διαπιστώνεται παραβίαση του Άρθρου 5, δεν συντρέχει λόγος να εξεταστεί η προσφυγή υπό το φως του Άρθρου 9.⁶¹

⁵⁷π.χ. *Van den Dungen κατά Ολλανδίας*.

⁵⁸*Γεωργιανό Εργατικό Κόμμα κατά Γεωργίας*, §120.

⁵⁹*Darby κατά Σουηδίας*. Βλέπετε σ. 15.

⁶⁰Επιπλέον, το Άρθρο 15 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου προβλέπει ότι «εν περιπτώσει πολέμου ή ετέρου δημοσίου κινδύνου απειλούντος την ζωή του έθνους έκαστον Υψηλόν Συμβαλλόμενον Μέρος δύναται να λάβη μέτρα κατά παράβασιν των υπό της παρούσης Συμβάσεως προβλεπομένων υποχρεώσεων, εν τω απαιτούμένω υπό της καταστάσεως απολύτως αναγκαίω όριω και υπό τον όρον όπως τα μέτρα ταύτα μη αντιτίθενται εις τας άλλας υποχρεώσεις τας απορροούσας εκ του διεθνούς δικαίου».

⁶¹*Riera Blume και λοιποί κατά Ισπανίας*, §§31-35.

Αυτή η πτυχή της εγγύησης θα μπορούσε να υπονομευθεί σε περίπτωση καταναγκασμού ενός ατόμου να κοινοποιήσει τις πεποιθήσεις του, καθώς «κανένας δεν υποχρεώνεται να αποκαλύψει τις σκέψεις του ή την προσχώρησή του σε μία θρησκεία ή πεποιθήση».⁶² Ως εκ τούτου, δεν πρέπει να απαιτείται από όποιον επιθυμεί να κάνει μία απλή δήλωση στο δικαστήριο αντί να δώσει θρησκευτικό όρκο, να κοινοποιεί τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, καθώς κάτι τέτοιο είναι ασυμβίβαστο με το Άρθρο 9.⁶³ Η ερώτηση περί θρησκευματος κατά την απογραφή του πληθυσμού γεννά ερωτήματα για τους θεμιτούς δημόσιους σκοπούς που εξυπηρετούν τέτοια δεδομένα.⁶⁴ Η απαίτηση να αναγράφεται το θρήσκευμα σε αστυνομικά δελτία ταυτότητας είναι ασυμβίβαστη με το δικαίωμα κάθε ατόμου να μην υποχρεώνεται να αποκαλύπτει την θρησκεία του.⁶⁵ Ωστόσο, υπάρχουν δύο περιπτώσεις που δικαιολογείται η αποκάλυψη τέτοιων στοιχείων. Κατά πρώτον, το κράτος δικαιούται να εξακριβώσει τις αξίες και πεποιθήσεις των υποψηφίων για δημόσια θέση προκειμένου να διαπιστωθεί εάν αυτές συμβαδίζουν με το εν λόγω αξίωμα.⁶⁶ Από μόνος του, όμως, ο περιορισμός αυτός αποτελεί παραβίαση, καθώς η άρνηση να προσληφθεί κάποιος σε μία θέση εργασίας λόγω των πεποιθήσεών του αποτελεί επέμβαση στην ελευθερία έκφρασης που εγγυάται το Άρθρο 10. Για παράδειγμα, στην υπόθεση *Lombardi Vallauri κατά Ιταλίας*, δεν ανανεώθηκε το συμβόλαιο λέκτορα σε καθολικό πανεπιστήμιο, διότι κρίθηκε ότι οι ιδέες του δεν συμβάδιζαν με τη θρησκευτική θεωρία του πανεπιστημίου, όπου δίδασκε για περίπου 20 χρόνια. Διαπιστώθηκε παραβίαση του Άρθρου 10 λόγω της αποτυχίας, τόσο του πανεπιστημίου, όσο και των εθνικών δικαστικών αρχών να αιτιολογήσουν με ποιό τρόπο οι απόψεις του προσφεύγοντα θα μπορούσαν να επηρεάσουν το συμφέρον του πανεπιστημίου.⁶⁷ Κατά δεύτερον, σε περίπτωση που κάποιος επιδιώκει να επωφεληθεί από κάποιο ειδικό προνόμιο που προβλέπεται από την εθνική νομοθεσία, λόγω των πεποιθήσεών του, τότε είναι απαραίτητο να αποκαλύψει και να

⁶²Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Γενικό Σχόλιο 22, Άρθρο 18, CCRP/C/21/Rev. 1/Add (1993), παρ. 3 (αναφορικά με το Άρθρο 18 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα).

⁶³*Δημητράς και λοιποί κατά Ελλάδας*, §§76-78. Βλέπετε, επίσης, *Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδας*, §§33-41.

⁶⁴Harris, O'Boyle and Warbrick, *Law of the European Convention on Human Rights* (2η έκδοση, 2009), σ. 429.

⁶⁵*Sinan Işik κατά Τουρκίας*, §§37-53 (τα αστυνομικά δελτία ταυτότητας είχαν ένα πεδίο που αφορούσε το «θρήσκευμα», το οποίο, όμως, θα μπορούσε να μη συμπληρωθεί).

⁶⁶*Vogt κατά Γερμανίας*, §§41-68 (υπό το φως των Άρθρων 10 και 11).

⁶⁷*Lombardi Vallauri κατά Ιταλίας*, §§43-56.

αιτιολογήσει τις πεποιθήσεις του. Κάτι τέτοιο μπορεί να ισχύσει για τους αντιρρησίες συνείδησης στο πλαίσιο της στρατιωτικής θητείας, όταν το εσωτερικό δίκαιο προβλέπει την συγκεκριμένη εξαιρέση.⁶⁸ Το ζήτημα αυτό μπορεί να ανακύψει και σε άλλες περιστάσεις. Στην υπόθεση *Kosteski κατά πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας*, ο προσφεύγων τιμωρήθηκε διότι δεν μετέβη στο χώρο εργασίας του την ημέρα θρησκευτικής εορτής. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε ότι:

Κατά το βαθμό που ο προσφεύγων κατήγγειλε ότι υπήρξε επέμβαση στην εσωτερική σφαίρα των πεποιθήσεών του, καθώς του ζητήθηκε να αποκαλύψει τη θρησκεία του, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι οι αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων επί της αιτήσεως ακυρώσεως του προσφεύγοντος κατά της πειθαρχικής τιμωρίας που του επεβλήθη, κρίθηκε ότι ο προσφεύγων δεν είχε δικαιολογήσει την αυθεντικότητα του ισχυρισμού του ότι είναι Μουσουλμάνος, και ότι, αντιθέτως, η συμπεριφορά του ήγειρε αμφιβολίες σχετικά με τον ισχυρισμό του, διότι δεν υπήρχαν αποδείξεις περί άσκησης μουσουλμανικής θρησκείας ή συμμετοχής σε από κοινού μουσουλμανική λατρεία. Ενώ η ιδέα ενός κράτους που εξετάζει τις εσωτερικές και προσωπικές πεποιθήσεις των πολιτών είναι απεχθής και ενδέχεται να φέρει στο νου διαβόητες διώξεις του παρελθόντος, το Δικαστήριο παρατηρεί ότι πρόκειται για μία υπόθεση, όπου ο προσφεύγων επιδίωξε να απολαύσει ειδικό δικαίωμα που προβλέπει η εθνική νομοθεσία, σύμφωνα με το οποίο οι Μουσουλμάνοι πολίτες δικαιούνται άδεια συγκεκριμένες ημέρες... Στο πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων, όπου συνάπτονται συγκεκριμένες υποχρεώσεις και δικαιώματα μεταξύ του εργοδότη και του εργαζομένου, το Δικαστήριο δεν θεωρεί παράλογο ότι ο εργοδότης ενδέχεται να θεωρήσει την απουσία χωρίς άδεια ή προφανή αιτιολογία, πειθαρχικό ζήτημα. Δεν υφίσταται καταναγκασμός ή ουσιαστική προσβολή της ελευθερίας συνείδησης με το να ζητείται από τον εργαζόμενο που επιδιώκει να εξαιρεθεί βάσει ειδικής πρόβλεψης, να αιτιολογήσει τον ισχυρισμό του, όταν ο ισχυρισμός αυτός αφορά πρόνομο ή δικαίωμα που δεν είναι ευρέως αναγνωρισμένο, και σε περίπτωση μη αιτιολογίας, να υπάρξει αρνητικό αποτέλεσμα...⁶⁹

Ωστόσο, ο χαρακτηρισμός «πρόνομο ή δικαίωμα μη ευρέως αναγνωρισμένο» υποδηλώνει περιορισμένη εφαρμογή αυτής της αρχής. Για παράδειγμα, στην περίπτωση γονέων που επιθυμούν να ληφθούν υπόψη οι φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις στην εκπαίδευση των παιδιών τους, οι αρμόδιες εκπαιδευτικές αρχές μπορεί να μην εξετάσουν σε βάθος τις πεποιθήσεις των γονέων. Το ζήτημα αυτό ανέκυψε στην υπόθεση *Folgerø και λοιποί κατά Νορβηγίας*, όπου οι εσωτερικές ρυθμίσεις που επιτρέπουν στους γονείς να αντιτίθενται

⁶⁸ *N. κατά Σουηδίας* και *Raninen κατά Φινλανδίας*. Βλέπετε, επίσης, σ. 44.

⁶⁹ *Kosteski κατά πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας*, §39.

σε ορισμένες παραμέτρους της εκπαίδευσης των παιδιών τους, κρίθηκαν μη ικανοποιητικές κατά την έννοια του Άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου:

...απαραίτητη προϋπόθεση για να εξασφαλίσουν οι γονείς μερική απαλλαγή, ήταν να προβάλουν βάσιμους λόγους για το αίτημά τους. Το Δικαστήριο παρατηρεί ότι οι πληροφορίες για τις προσωπικές θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις αφορούν μία από τις πιο ενδόμυχες πτυχές της ιδιωτικής ζωής... Η υποχρέωση των γονέων να κοινοποιήσουν στις σχολικές αρχές λεπτομερείς πληροφορίες για τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις μπορεί να αποτελέσει παραβίαση του Άρθρου 8 της Σύμβασης, και ενδεχομένως, του Άρθρου 9. ... Η προβολή βάσιμων λόγων εμπειρείχε τον κίνδυνο να αισθανθούν οι γονείς υποχρεωμένοι να αποκαλύψουν στις σχολικές αρχές ενδόμυχες πτυχές των θρησκευτικών και φιλοσοφικών τους πεποιθήσεων. Αυτό συνέβη στο πλαίσιο των προαναφερθεισών δυσκολιών, όταν ζητήθηκε από τους γονείς να προσδιορίσουν ποιο μέρος της διδασκαλίας θεωρούσαν ότι ταυτιζόταν με την πρακτική άλλης θρησκείας ή την προσχώρηση σε άλλη φιλοσοφία ζωής. Επιπλέον, το ερώτημα κατά πόσον το αίτημα για απαλλαγή ήταν λογικό, αποτελούσε δυνητικά εύφορο έδαφος για συγκρούσεις, μία κατάσταση που οι γονείς ενδεχομένως να προτιμούσαν να αποφύγουν μην εκφράζοντας την επιθυμία τους για απαλλαγή.⁷⁰

Αν και το κείμενο του Άρθρου 9 δεν αναφέρεται ρητώς στην απαγόρευση καταναγκασμού που θα μπορούσε να παρεμποδίσει την ελευθερία κάθε ατόμου να έχει ή να υιοθετεί τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις της επιλογής του (όπως προβλέπεται στο Άρθρο 18 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα), ζητήματα αναφορικά με το Άρθρο 9 μπορεί να ανακύψουν στις περιπτώσεις εκείνες όπου άτομα υποχρεώνονται να ενεργήσουν ενάντια στη συνείδηση και τις πεποιθήσεις τους. Για παράδειγμα, στην υπόθεση *Buscarini και λοιποί κατά Αγίου Μαρίνου*, δύο άτομα, που είχαν εκλεγεί στο Κοινοβούλιο, ήταν υποχρεωμένα να δώσουν θρησκευτικό όρκο με αναφορά στη Βίβλο, προκειμένου να καταλάβουν τις βουλευτικές τους έδρες. Η αμυνόμενη κυβέρνηση υποστήριξε ότι οι λέξεις που χρησιμοποιούνται στον επίμαχο όρκο («ορκίζομαι στο Ιερό Ευαγγέλιο να είμαι πιστός και να υπηρετώ το Σύνταγμα της Δημοκρατίας...») δεν έχουν θρησκευτική, αλλά ιστορική και κοινωνία σημασία. Συμφωνώντας με την Επιτροπή ότι «θα ήταν αντιφατικό η άσκηση συγκεκριμένων καθηκόντων, που θεωρούνται ότι αντανακλούν διαφορετικές οπτικές γωνίες της κοινωνίας στο επίπεδο του Κοινοβουλίου, να υπόκειται σε προηγούμενη δήλωση δέσμευσης προς συγκεκριμένη θρησκεία», το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε ότι ο περιορισμός που επιβλήθηκε στους προσφεύγοντες δεν μπορεί να είναι «αναγκαίος μέσα σε μία δημοκρατική κοινωνία». ⁷¹ Παρομοίως, το εσωτερικό δίκαιο δεν μπορεί να επιβάλει την ενίσχυση θρησκευτικής οργάνωσης μέσω

⁷⁰*Folgero και λοιποί κατά Νορβηγίας* [Τμήμα Μείζονος Σύθεσης], §98.

⁷¹*Buscarini και λοιποί κατά Αγίου Μαρίνου*, §§34-41, στην §39.

φορολόγησης, χωρίς να αναγνωρίζει το δικαίωμα κάθε ατόμου να εγκαταλείψει την Εκκλησία και να εξαιρεθεί αυτής της επιβολής.⁷² Εντούτοις, η αρχή αυτή δεν εφαρμόζεται σε γενικές νομικές υποχρεώσεις που αφορούν αποκλειστικά τη δημόσια σφαίρα και, συνεπώς, οι φορολογούμενοι δεν μπορούν να απαιτήσουν οι φόροι τους να μην κατευθύνονται σε συγκεκριμένους σκοπούς.⁷³

Ζητήματα προστασίας ενάντια στον καταναγκασμό ή τον κατηχητικό τρόπο διδασκαλίας μπορεί να προκύψουν και σε άλλες περιστάσεις. Για παράδειγμα, η εθνική νομοθεσία μπορεί να θεωρήσει σκόπιμη την προστασία ατόμων που είναι, κατά κάποιο τρόπο, ευάλωτοι (λόγω ανωριμότητας, κοινωνικής θέσης ή άλλων παραγόντων) στον «καταχρηστικό προσηλυτισμό» - δηλαδή την ενθάρρυνση ή πίεση να αλλάξουν θρησκευτικές πεποιθήσεις - που μπορεί να κριθεί ανάρμοστος με βάση τα συγκεκριμένα περιστατικά της υπόθεσης.⁷⁴ Επιπλέον, όπως έχει ήδη αναφερθεί, κατά την έννοια του Άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, το κράτος πρέπει να σέβεται τις φιλοσοφικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων στο πλαίσιο της εκπαίδευσης, και συνεπώς, οι γονείς μπορούν να αποφύγουν τον «κατηχητικό τρόπο διδασκαλίας» των παιδιών τους στο σχολείο.⁷⁵

Εκδηλώσεις της θρησκείας ή των πεποιθήσεων

Το Άρθρο 9 προστατεύει ενέργειες άρρηκτα συνδεδεμένες με το *forum internum* των προσωπικών πεποιθήσεων.⁷⁶ Η συγκεκριμένη αναφορά στην «ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων, μεμονωμένως ή συλλογικώς, δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών» υποδηλώνει ότι η εκδήλωση των πεποιθήσεων αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της προστασίας που εγγυάται η συγκεκριμένη διάταξη. Για παράδειγμα, «η μαρτυρία, με λόγια και με πράξεις, είναι συνδεδεμένη με την ύπαρξη των θρησκευτικών πεποιθήσεων».⁷⁷ Ωστόσο, από τη στιγμή που τέτοιες

⁷²Darby κατά Σουηδίας. Βλέπετε σ. 15.

⁷³C. κατά Ηνωμένου Βασιλείου.

⁷⁴Κοκκινάκης κατά Ελλάδας. Βλέπετε σ. 47 κ.επ..

⁷⁵Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen κατά Δανίας, βλέπετε σ. 68. Βλέπετε, επίσης, Angeleni κατά Σουηδίας και C.J., J.J και E.J. κατά Πολωνίας, σ. 66 κ.επ..

⁷⁶C.J., J.J και E.J. κατά Πολωνίας (dec.).

⁷⁷Κοκκινάκης κατά Ελλάδας.

«εκδηλώσεις» σκέψης, συνείδησης και θρησκευτικών πεποιθήσεων ενδέχεται, ενίοτε, να μη ξεχωρίζουν από την έκφραση σκέψης ή συνείδησης που εγγυάται το Άρθρο 10 (ελευθερία έκφρασης), πρέπει να επιλέγεται με προσοχή η διάταξη που αρμόζει σε κάθε περίπτωση.

Η χρήση του όρου «εκδήλωση» υποδηλώνει την αντίληψη, εκ μέρους των πιστών, ότι οι σχετικές δραστηριότητες – κατά κάποιο τρόπο - επιβάλλονται ή απαιτούνται. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, η διατύπωση της πρώτης παραγράφου αναφέρεται σε εκδηλώσεις «δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών». Το περιεχόμενο του όρου «έκφραση» της θρησκείας ή των πεποιθήσεων πρέπει να αναλύεται με προσοχή, διότι όπως η Επιτροπή διαπίστωσε σε παλαιότερη υπόθεση (*Arrowsmith κατά Ηνωμένου Βασιλείου*), ο όρος «δεν καλύπτει κάθε ενέργεια που παρακινείται ή επηρεάζεται από τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις».⁷⁸ Η νομολογία καθιστά σαφές ότι ο όρος εμπερικλείει ζητήματα όπως ο προσηλυτισμός, η γενικότερη συμμετοχή στη ζωή μίας θρησκευτικής κοινότητας και η σφαγή των ζώων σύμφωνα με θρησκευτικές οδηγίες. Εντούτοις, πρέπει να γίνεται διάκριση μεταξύ των δραστηριοτήτων που αποτελούν τον πυρήνα της έκφρασης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων, και των δραστηριοτήτων που απλά εμπνέονται ή έστω ενθαρρύνονται από αυτή. Στην υπόθεση *Arrowsmith*, η προσφεύγουσα που ήταν πασιφίστρια, κατηγορήθηκε ότι διένειμε φυλλάδια σε στρατιώτες. Τα φυλλάδια δεν αναφέρονταν στην προώθηση ειρηνικών μέσων για την αντιμετώπιση πολιτικών ζητημάτων, αλλά αντίθετα επέκριναν την κυβερνητική πολιτική για τις κοινωνικές αναταραχές σε συγκεκριμένο μέρος της χώρας. Η Επιτροπή έκρινε ότι κάθε δημόσια δήλωση που κήρυττε την ιδέα του πασιφισμού και παρότρυνε την αποδοχή της δέσμευσης για αποφυγή βίας, θεωρούνταν «φυσιολογική και παραδεκτή εκδήλωση των πασιφιστικών πεποιθήσεων». Καθώς, όμως, τα εν λόγω φυλλάδια δεν αναφερόντουσαν μόνο σε πασιφιστικές αξίες, αλλά προέβαιναν σε κριτική της κυβερνητικής πολιτικής, η διανομή τους δεν μπορούσε να αποτελέσει «εκδήλωση» πεποίθησης, κατά την έννοια του Αρθρου 9, ακόμη κι αν η πράξη αυτή ήταν παρακινούμενη από την πίστη στον πασιφισμό.⁷⁹ Παρομοίως, η διανομή υλικού κατά των εκτρώσεων έξω από κλινική, δεν θεωρείται ότι συνιστά έκφραση θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων, καθώς πρόκειται ουσιαστικά για προσπάθεια να πειστούν οι γυναίκες να μην προβούν σε έκτρωση.⁸⁰ Συνεπώς, χρειάζεται μεγάλη προσοχή στον ορισμό του όρου «εκδήλωση». Ωστόσο, σε

⁷⁸*Arrowsmith κατά Ηνωμένου Βασιλείου*.

⁷⁹*Arrowsmith κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, §§71-72.

⁸⁰*Van den Dungen κατά Ολλανδίας*. Βλέπετε, επίσης, *Knudsen κατά Νορβηγίας* (dec.).

τέτοιες περιπτώσεις, οι παρεμβάσεις στο δικαίωμα διανομής τέτοιων φυλλαδίων μπορούν να εξεταστούν υπό το φως του Άρθρου 10 που εγγυάται την ελευθερία έκφρασης.

Το κατά πόσον «η λατρεία, η παιδεία, και η άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών» υπαγορεύονται ή απλά παρακινούνται από πεποιθήσεις δεν είναι πάντοτε εύκολο να προσδιοριστεί. Η άρνηση εργασίας μία συγκεκριμένη μέρα δεν μπορεί να θεωρηθεί εκδήλωση θρησκευτικής πεποιθήσης, ακόμη κι αν η απουσία από το χώρο εργασίας παρακινείται από μία τέτοια πεποίθηση.⁸¹ Η άρνηση θρησκευόμενου άντρα να δώσει στην πρώην σύζυγό του την πράξη διαζυγίου σύμφωνα με τον εβραϊκό νόμο, δεν αποτελεί εκδήλωση πεποιθήσης.⁸² Το ίδιο ισχύει για την επιλογή ονόματος για τα παιδιά (αν και το ζήτημα αυτό μπορεί να αφορά τη «σκέψη» κατά την έννοια του Άρθρου 9).⁸³ Ασφαλώς, τα πραγματικά περιστατικά που αποτελούν σαφή επέμβαση στο δικαίωμα εκδήλωσης των πεποιθήσεων, τείνουν να αφορούν «εκδηλώσεις» στη δημόσια, και όχι τόσο στην ιδιωτική σφαίρα (για παράδειγμα, μέσω της επιβολής κυρώσεων για απόπειρα προσηλυτισμού ή προβολή θρησκευτικών συμβόλων στο πανεπιστήμιο). Αξίζει να σημειωθεί ότι κάθε ενέργεια στη δημόσια σφαίρα που υπαγορεύεται από προσωπικές πεποιθήσεις δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του Άρθρου 9.⁸⁴ Ωστόσο, πολλές από αυτές τις υποθέσεις εγείρουν ένα βασικό ζήτημα σχετικά με αυτή την πτυχή της νομολογίας: ενδεχομένως να χρειάζεται λεπτομερής εξέταση των προσωπικών πεποιθήσεων, και κατά συνέπεια, παρείσφρηση στο «*forum internum*», προκειμένου να προσδιοριστεί κατά πόσον μία συγκεκριμένη ενέργεια αποτελεί «εκδήλωση» ή, απλώς, παρακινείται από τη συνείδηση και τις πεποιθήσεις. Είναι έκδηλη μία κάποια αποστασιοποίηση - ή έστω απλούστευση - όσον αφορά την προσέγγιση *Arrowsmith*: για παράδειγμα, η χρήση ευδιάκριτων θρησκευτικών συμβόλων στα σχολεία θεωρείται πλέον περιορισμός της ελευθερίας εκδήλωσης της θρησκευτικής πίστης,⁸⁵ αποφεύγοντας, εκτός των άλλων, τις δυσκολίες που συνεπάγεται η ανάμιξη σε συζητήσεις για θεολογικά ζητήματα.

⁸¹Χ κατά Ηνωμένου Βασιλείου (dec.) (1981) και *Kosteski κατά πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας*, §38.

⁸²*D. κατά Γαλλίας* (1983).

⁸³*Salonen κατά Φινλανδίας*.

⁸⁴*Van den Dungen κατά Ολλανδίας*.

⁸⁵Βλέπετε, για παράδειγμα, *Aktas κατά Γαλλίας*, (dec.) (αποβολή από το σχολείο λόγω άρνησης να αφαιρέσει θρησκευτικά σύμβολα). Βλέπετε σ. 49.

Η συλλογική διάσταση του Άρθρου 9

Παράλληλα με τα στοιχεία της εγγύησης που αφορούν το *forum internum* και την ατομική εκδήλωση της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, το Άρθρο 9 προστατεύει την εκδήλωση των πεποιθήσεων μαζί με άλλους, τόσο στην ιδιωτική όσο και τη δημόσια σφαίρα, καθώς το κείμενο της πρώτης παραγράφου ορίζει ότι η «εκδήλωση» των πεποιθήσεων μπορεί να γίνεται «μεμονωμένως ή συλλογικώς», και συνεπώς, να πραγματοποιείται τόσο στην ιδιωτική όσο και τη δημόσια σφαίρα. Η άσκηση της λατρείας μαζί με άλλους πιστούς είναι η πιο προφανής μορφή συλλογικής εκδήλωσης. Εδώ, όμως, ενδέχεται να είναι σχετικές και άλλες διατάξεις της Σύμβασης, είτε ερμηνεύοντας το Άρθρο 9 υπό το πρίσμα αυτών των διατάξεων, είτε εφαρμόζοντας την καταλληλότερη διάταξη της Σύμβασης στη συγκεκριμένη περίπτωση. Για παράδειγμα, η πρόσβαση σε χώρους λατρείας και οι περιορισμοί που επιβάλλονται στη δυνατότητα των πιστών να συμμετάσχουν σε λειτουργίες ή εθιμοτυπικά, παραπέμπουν στο Άρθρο 9⁸⁶ και, σε τέτοιες περιπτώσεις, το Άρθρο 9 πρέπει να ερμηνεύεται βάσει της προστασίας που εγγυάται το Άρθρο 11. Περαιτέρω, από τη στιγμή που κάθε θρησκευτική κοινότητα πρέπει να χαίρει πρόσβασης στη δικαιοσύνη για να υπερασπιστεί τα συμφέρότά της, το Άρθρο 6 έχει κρίσιμη σημασία. Το Δικαστήριο αναφέρθηκε στη στενή αλληλεπίδραση των τριών αυτών διατάξεων στην υπόθεση *Μητροπολιτική Εκκλησία της Βεσσαραβίας κατά Μολδαβίας*:

... από τη στιγμή που οι θρησκευτικές κοινότητες υφίστανται παραδοσιακά με τη μορφή οργανωμένων δομών, το Άρθρο 9 πρέπει να ερμηνεύεται υπό το φως του Άρθρου 11 της Σύμβασης, που προστατεύει τους συλλόγους ενάντια στην κρατική επέμβαση. Από αυτή την άποψη, το δικαίωμα των πιστών για θρησκευτική ελευθερία, που συμπεριλαμβάνει το δικαίωμα κάθε ατόμου να εκδηλώνει τη θρησκεία του συλλογικά, εμπειρικλίνει την προσδοκία ότι οι πιστοί μπορούν να συνεταιρίζονται ελεύθερα, χωρίς αυθαίρετη κρατική επέμβαση. Πράγματι, η αυτόνομη ύπαρξη θρησκευτικών κοινότητων είναι απαραίτητη για τον πλουραλισμό σε μία δημοκρατική κοινωνία, και κατά συνέπεια, αγγίζει τον πυρήνα της προστασίας που εγγυάται το Άρθρο 9.

Επιπλέον, ένα από τα μέσα άσκησης του δικαιώματος εκδήλωσης της θρησκείας στη συλλογική της διάσταση, κυρίως για τις θρησκευτικές κοινότητες, είναι η δυνατότητα εξασφάλισης δικαστικής προστασίας των κοινοτήτων, των μελών και του ενεργητικού τους, έτσι ώστε το Άρθρο 9 να μην ερμηνεύεται μόνο υπό το φως του Άρθρου 11, αλλά και του Άρθρου 6.⁸⁷

⁸⁶ *Κύπρος κατά Τουρκίας* [Τμήμα Μείζονος Σύμβασης], §§241-247 (οι περιορισμοί στην ελεύθερη κυκλοφορία ατόμων, συμπεριλαμβανομένης της πρόσβασης σε χώρους λατρείας, στάθηκαν εμπόδιο στην τέλεση θρησκευτικών καθηκόντων).

⁸⁷ *Μητροπολιτική Εκκλησία της Βεσσαραβίας κατά Μολδαβίας*, §118.

Η προστασία που εξασφαλίζει το Άρθρο 9 στη συλλογική αυτή διάσταση της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, εντοπίζεται κυρίως σε υποθέσεις, όπου οι κρατικές αρχές επεδίωξαν να επέμβουν στην εσωτερική οργάνωση των θρησκευτικών κοινοτήτων. Σχετικές υποθέσεις συζητούνται παρακάτω.⁸⁸

Σε περιπτώσεις σύγκρουσης της ατομικής με τη συλλογική διάσταση του Άρθρου 9, η γενικότερη τάση είναι να υπερισχύει η συλλογική εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων έναντι της ατομικής εκδήλωσης, διότι «η εκκλησία είναι μία οργανωμένη θρησκευτική κοινότητα που βασίζεται σε ταυτόσημες, ή τουλάχιστον, παρόμοιες απόψεις», και συνεπώς, «η θρησκευτική οργάνωση από μόνη της χαιρεί προστασίας του δικαιώματός της να εκδηλώνει τη θρησκεία της, να οργανώνει και να πραγματοποιεί πρακτικές λατρείας, παιδείας και άσκησης θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών, ενώ είναι ελεύθερη να εκφράζει και να επιβάλει ομοιομορφία σε αυτά τα ζητήματα». Κατά συνέπεια, θα ήταν δύσκολο για ένα μέλος του κλήρου να υποστηρίξει ότι έχει το δικαίωμα να εκδηλώσει τις ατομικές του πεποιθήσεις με τρόπο αντίθετο προς τη συνήθη πρακτική της εκκλησίας του.⁸⁹ (Σε κάθε περίπτωση, η καταγγελλείσα πράξη πρέπει να αφορά άσκηση κρατικής αρχής, και όχι ενέργεια εκκλησιαστικής οργάνωσης. Οπότε, όταν μία διαφορά σχετίζεται με ζητήματα, όπως το τυπικό της θρησκευτικής τελετουργίας, δεν γίνεται αναφορά σε κρατική ευθύνη, καθώς πρόκειται για αμφισβήτηση της εσωτερικής διοίκησης της εκκλησίας που είναι μία μη κυβερνητική δομή.⁹⁰ Αυτό ισχύει και όταν η εθνική νομοθεσία αναγνωρίζει στην εν λόγω εκκλησιαστική οργάνωση το καθεστώς της επίσημης εκκλησίας.⁹¹)

Η συλλογική διάσταση του Άρθρου 9 και η αναγνώριση της ιδιότητας του «θύματος»

Η συλλογική διάσταση του Άρθρου 9 αποκτάει ακόμη μεγαλύτερη βαρύτητα χάρη στο γεγονός ότι μία εκκλησία ή θρησκευτική οργάνωση μπορεί να αποδείξει την ιδιότητα «θύματος», κατά την έννοια του Άρθρου 34 της Σύμβασης. Με άλλα λόγια, προκειμένου να πληροί τα κριτήρια του παραδεκτού, μία εκκλησία έχει το δικαίωμα να αμφισβητεί παρεμβάσεις στις θρησκευτικές της πεποιθήσεις και πρακτικές προσφεύγοντας με την ιδιότητα του εκπροσώπου των πιστών της.⁹² Ωστόσο, η αναγνώριση της ιδιότητας εκπροσώπου

⁸⁸ σ. 62 κ.επ..

⁸⁹ *X κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (dec.) (1981). Βλέπετε, επίσης, *Knudsen κατά Νορβηγίας* (dec.).

⁹⁰ *Finska församlingen i Stockholm και Teuvo Hautaniemi κατά Σουηδίας*.

⁹¹ *X κατά Δανίας* (dec.) (1976).

⁹² Βλέπετε, για παράδειγμα, *X και Εκκλησία της Σαϊντολογίας κατά Σουηδίας* (dec.) και *Καθολική Εκκλησία των Χανίων κατά Ελλάδα*, §31.

δεν ισχύει για εμπορικές οργανώσεις. Στην υπόθεση *Kustannus OY, Varaa ajattelija AB και λοιποί κατά Φινλανδίας*, η πρώτη προσφεύγουσα ήταν εταιρεία περιορισμένης ευθύνης, ο δεύτερος προσφεύγων ήταν εγγεγραμμένος σύλλογος – ομπρέλα («ελευθεροφρόνων») και ο τρίτος προσφεύγων ήταν ο διευθυντής της προσφεύγουσα εταιρείας και μέλος παραρτήματος του προσφεύγοντος συλλόγου. Η προσφεύγουσα εταιρεία συστάθηκε με πρωταρχικό στόχο την έκδοση και πώληση βιβλίων για την προώθηση του φιλοσοφικού κινήματος. Στην εταιρεία αυτή ζητήθηκε να καταβάλει εκκλησιαστικό φόρο, απαίτηση που δεν αμφισβητήθηκε από τα εσωτερικά ένδικα μέσα, καθώς η εταιρεία ήταν εμπορική επιχείρηση, και όχι εκκλησιαστική κοινότητα ή κοινωφελής οργανισμός. Κρίνοντας ότι ο ισχυρισμός για παραβίαση των δικαιωμάτων του Άρθρου 9 ήταν εμφανώς αβάσιμος, η Επιτροπή διατύπωσε τα εξής:

Η Επιτροπή υπενθυμίζει ότι σύμφωνα με το δεύτερο σκέλος της πρώτης παραγράφου του Άρθρου 9, το γενικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων, μεμονωμένως ή συλλογικά, δημοσίως ή κατ'ιδίαν. Συνεπώς, η Επιτροπή δεν αποκλείει ότι ο προσφεύγων σύλλογος δύναται, κατ'αρχήν, να απολαμβάνει και να ασκεί δικαιώματα σύμφωνα με την πρώτη παράγραφο του Άρθρου 9. Ωστόσο, η προσφυγή ενόπion της Επιτροπής αφορά την υποχρέωση της προσφεύγουσα εταιρείας να καταβάλει φόρους που προορίζονται για θρησκευτικές δραστηριότητες. Ο προσφεύγων σύλλογος και τα παραρτήματά του επέλεξαν εκουσίως την εταιρική μορφή για να προβάλλουν μέρος των δραστηριοτήτων των ελευθεροφρόνων. Εντούτοις, για τους σκοπούς της εθνικής νομοθεσίας, η προσφεύγουσα έχει εγγραφεί ως εταιρικό όργανο με περιορισμένη ευθύνη. Υπό αυτό το καθεστώς, υποχρεώνεται από την εθνική νομοθεσία να καταβάλει φόρους όπως κάθε άλλο εταιρικό όργανο, παρά το βασικό σκοπό των δραστηριοτήτων της εξαιτίας της σχέσης της με τον προσφεύγοντα σύλλογο και τα παραρτήματά του, και ανεξάρτητα από τον τελικό αποδέκτη των φορολογικών εισφορών. Τέλος, δεν απεδείχθη ότι ο προσφεύγων σύλλογος δεν θα συνέχιζε τις εμπορικές δραστηριότητες της εταιρείας στο δικό του όνομα.⁹³

Επιπλέον, η αναγνώριση της ιδιότητας του εκπροσώπου για ένα σύλλογο με μέλη φαίνεται να ισχύει μόνο για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, και όχι για ισχυρισμούς περί επέμβασης στη σκέψη ή τη συνείδηση. Στην υπόθεση *Verein "Kontakt-Information-Therapie" και Hagen κατά Αυστρίας*, προσφεύγουσα ήταν μία ιδιωτική, μη κερδοσκοπική, οργάνωση που διηύθυνε κέντρα αποκατάστασης χρηστών ναρκωτικών ουσιών. Η αμφισβήτηση αφορούσε την απαίτηση να κοινοποιούν οι θεραπευτές πληροφορίες

⁹³*Kustannus OY, Varaa ajattelija AB και λοιποί κατά Φινλανδίας*.

σχετικά με τους πελάτες τους, κάτι που χαρακτηρίστηκε από τους προσφεύγοντες ζήτημα συνείδησης. Για την Επιτροπή, η προσφυγή απερρίφθη ως ασυμβίβαστη *ratione personae*:

... η οργάνωση δεν ισχυρίζεται ότι υπήρξε θύμα παραβίασης των δικών της δικαιωμάτων που εγγυάται η Σύμβαση. Επιπλέον, τα δικαιώματα που επικαλείται, π.χ. το δικαίωμα ελευθερίας της συνείδησης, κατά την έννοια του Άρθρου 9 της Σύμβασης, και η απαγόρευση να υποβληθεί σε εξευτελιστική ποινή ή μεταχείριση (Άρθρο 3), δεν δύνανται - από τη φύση τους - να ασκούνται από νομικά πρόσωπα, όπως ένας ιδιωτικός σύλλογος. Όσον αφορά το Άρθρο 9, η Επιτροπή κρίνει ότι πρέπει να υπάρξει διάκριση μεταξύ της ελευθερίας της συνείδησης και της θρησκευτικής ελευθερίας, που μπορεί να ασκείται εξίσου από εκκλησία...⁹⁴

Περιορισμοί στο πεδίο εφαρμογής του Άρθρου 9

Το πεδίο εφαρμογής του Άρθρου 9 δεν μπορεί να διευρυνθεί υπέρμετρα. Για παράδειγμα, δεν περιλαμβάνει ζητήματα, όπως η απαγόρευση διαζυγίου,⁹⁵ η διανομή πληροφοριών για αποτροπή εκτρώσεων,⁹⁶ ή το ερώτημα κατά πόσον η πώληση δημόσιας στέγης για την ενίσχυση των εκλογικών πιθανοτήτων πολιτικού κόμματος εμπεριέχει δόλο από την πλευρά του πολιτικού.⁹⁷ Επιπλέον, η υποστήριξη της υποβοηθούμενης αυτοκτονίας δεν μπορεί να χαρακτηριστεί θρησκευτική ή φιλοσοφική πεποίθηση, αλλά, αντίθετα, συνιστά προσήλωση στην αρχή της προσωπικής αυτονομίας που είναι προτιμότερο να συζητείται υπό το φως του Άρθρου 8, όπως το Δικαστήριο του Στρασβούργου επεσήμανε στην υπόθεση *Pretty κατά Ηνωμένου Βασιλείου*:

Το Δικαστήριο δεν αμφισβητεί τη σταθερότητα των απόψεων της προσφεύγουσας περί υποβοηθούμενης αυτοκτονίας, αλλά παρατηρεί ότι όλες οι γνώμες και απόψεις δεν αποτελούν πεποιθήσεις κατά την έννοια του Άρθρου 9 §1 της Σύμβασης. Οι ισχυρισμοί της δεν εμπεριέχουν μορφή εκδήλωσης θρησκείας ή πεποιθήσεων, μέσω λατρείας, παιδείας και άσκησης θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών, όπως περιγράφεται στη δεύτερη πρόταση της πρώτης παραγράφου... Κατά το

⁹⁴Verein "Kontakt-Information-Therapie" και Hagen κατά Αυστρίας (dec.).

⁹⁵Johnston και λοιποί κατά Ιρλανδίας, §63.

⁹⁶Van den Dungen κατά Ολλανδίας (dec.).

⁹⁷Porter κατά Ηνωμένου Βασιλείου (dec.).

βαθμό που οι απόψεις της προσφεύγουσας αντανακλούν τη δέσμευσή της στην αρχή της προσωπικής αυτονομίας, ο ισχυρισμός αποτελεί επαναδιατύπωση της καταγγελίας με την οποία προβάλλονται παραβάσεις του Άρθρου 8 της Σύμβασης.⁹⁸

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, σε πολλές περιπτώσεις χρειάζεται να εξεταστεί η καταγγελία υπό το φως άλλης διάταξης της Σύμβασης. Για παράδειγμα, η στέρηση κτηματικής περιουσίας θρησκευτικής οργάνωσης έχει κριθεί ότι δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του Άρθρου 9, αλλά αντιθέτως εγείρει ζητήματα κατά την έννοια του Άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου (προστασία της περιουσίας).⁹⁹ Παρομοίως, η άρνηση να εξαιρεθεί ιδιώτης από την καταβολή εκκλησιαστικού φόρου, από τη στιγμή που δεν ανήκει στην εκκλησιαστική κοινότητα, είναι προτιμότερο να εξεταστεί υπό το φως της διάταξης που εγγυάται την προστασία της περιουσίας σε συνδυασμό με τη διάταξη που απαγορεύει τις διακρίσεις, αντί να θεωρηθεί ζήτημα συνείδησης ή θρησκείας.¹⁰⁰ Ο ισχυρισμός ότι η άρνηση αναγνώρισης γάμου με ανήλικο κορίτσι, όπως προβλέπεται από τον ισλαμικό νόμο, εμπεριέχει επέμβαση στην εκδήλωση των πεποιθήσεων, κρίθηκε ότι δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του Άρθρου 9 αλλά αφορά το Άρθρο 12 της Σύμβασης.¹⁰¹

Ερώτημα 2: Υπάρχει επέμβαση στα δικαιώματα που κατοχυρώνει το Άρθρο 9;

Από τη στιγμή που αποδεικνύεται πως το ζήτημα εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του Άρθρου 9, ο προσφεύγων καλείται να τεκμηριώσει ότι υπήρξε «επέμβαση» στα δικαιώματα που κατοχυρώνει το Άρθρο 9. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, η «επέμβαση» διαφέρει από την «παραβίαση»: η διαπίστωση ότι υπήρξε «επέμβαση» στο δικαίωμα κάποιου, οδηγεί απλά σε περαιτέρω εξέταση της δεύτερης παραγράφου, προκειμένου να εκτιμηθεί κατά πόσον η εν λόγω «επέμβαση» δικαιολογείται ή όχι στη συγκεκριμένη περίπτωση. Η «επέμβαση» στα ατομικά δικαιώματα συνήθως συνεπάγεται τη λήψη μέτρων από την πλευρά του κράτους. Ενδέχεται, επίσης, να συνεπάγεται την αποτυχία ανάληψης συγκεκριμένων ενεργειών, όταν αναγνωρίζεται θετική υποχρέωση από την πλευρά των κρατικών αρχών. (Όπως ήδη συζητήθηκε, είναι σημαντικό η επίμαχη πράξη να αφορά το *κράτος*, και όχι εκκλησιαστική οργάνωση: ζητήματα

⁹⁸ *Pretty κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, §82.

⁹⁹ *Ιερές Μονές κατά Ελλάδα*.

¹⁰⁰ *Darby κατά Σουηδίας*, §§30-34. Βλέπετε σ. 15.

¹⁰¹ *Khan κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (dec.).

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΚΕΨΗΣ, ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

εσωτερικής διοίκησης της εκκλησίας δεν εμπεριέχουν την άσκηση κρατικής εξουσίας, ακόμη και σε περιπτώσεις που πρόκειται για αναγνωρισμένη και επίσημη εκκλησία.¹⁰² Ωστόσο, ακόμη κι όταν η καταγγελλομένη πράξη αφορά εκκλησιαστική οργάνωση, ενδέχεται να ζητηθεί από τα εσωτερικά ένδικα μέσα να επικαλεστούν τη Σύμβαση στην απόφασή τους, ζήτημα που αναλύεται παρακάτω.¹⁰³) Επιπλέον, σαν γενική αρχή, αναμένεται από τις κρατικές αρχές να κρατούν ουδέτερη στάση σε σχέση με τη θρησκεία, την πίστη και τις πεποιθήσεις.¹⁰⁴ Μία τέτοια υποχρέωση ενυπάρχει σε κάθε πλουραλιστική δημοκρατική κοινωνία. Ιδιαίτερα, κάθε αξιολόγηση της νομιμότητας των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή των τρόπων εκδήλωσής τους, είναι ασυμβίβαστη με το Άρθρο 9:

εκτός από πολύ εξαιρετικές περιπτώσεις, το δικαίωμα θρησκευτικής ελευθερίας όπως κατοχυρώνεται από τη Σύμβαση, αποκλείει κάθε διακριτική ευχέρεια από την πλευρά του κράτους ως προς την εκτίμηση της νομιμότητας των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή των τρόπων εκδήλωσής τους.¹⁰⁵

Στην πράξη, δεν είναι δύσκολο να εξακριβωθεί κατά πόσον υπάρχει «επέμβαση» στα δικαιώματα ενός μεμονωμένου ατόμου ή μίας θρησκευτικής οργάνωσης. Οι κυρώσεις που επιβάλλονται σε μεμονωμένα άτομα για προσηλυτισμό¹⁰⁶ ή για περιβολή με θρησκευτικά σύμβολα¹⁰⁷, αποτελούν «επεμβάσεις», όπως άλλωστε και η παρεμπόδιση πρόσβασης σε χώρους λατρείας και συμμετοχής των πιστών σε θρησκευτικές τελετουργίες¹⁰⁸ ή η άρνηση να χορηγηθεί η απαραίτητη επίσημη αναγνώριση σε εκκλησία¹⁰⁹. Αξίζει, επίσης, να

¹⁰²Βλέπετε σ. 24.

¹⁰³σ. 32 κ.επ..

¹⁰⁴Βλέπετε, για παράδειγμα, *Ivanova κατά Βουλγαρίας*, σ. 31.

¹⁰⁵*Hasan και Chaush κατά Βουλγαρίας* [Τμήμα Μείζονος Σύθεσης], §78.

¹⁰⁶*Κοκκινάκης κατά Ελλάδας*, σ. 48.

¹⁰⁷Βλέπετε σ. 46.

¹⁰⁸*Κύπρος κατά Τουρκίας* [Τμήμα Μείζονος Σύθεσης], §§241-247 (οι περιορισμοί στην ελεύθερη κυκλοφορία ατόμων, συμπεριλαμβανομένης της πρόσβασης σε χώρους λατρείας, στάθηκαν εμπόδιο στην τέλεση θρησκευτικών καθηκόντων).

¹⁰⁹Βλέπετε σ. 56 κ.επ..

σημειωθεί ότι ο χαρακτηρισμός μίας θρησκευτικής οργάνωσης ως «αίρεση» ενδέχεται να έχει αρνητικό αντίκτυπο στην οργάνωση.¹¹⁰ Εντούτοις, κάθε σύγκρουση μεταξύ κρατικών αρχών και σταθερών, ελκρινών πεποιθήσεων από την πλευρά μεμονωμένων ατόμων δεν οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπάρχει «επέμβαση» στα δικαιώματα που εγγυάται το Άρθρο 9. Για παράδειγμα, στις σχετικές υποθέσεις *Βαλσάμης κατά Ελλάδας* και *Ευστρατίου κατά Ελλάδας*, μαθήτριες Μάρτυρες του Ιεχωβά τιμωρήθηκαν πειθαρχικά επειδή αρνήθηκαν να συμμετάσχουν σε παρελάσεις για τον εορτασμό εθνικής εορτής, λόγω των πεποιθήσεών τους (και κατ'επέκταση, των πεποιθήσεων των οικογενειών τους), ότι τέτοιες ενέργειες δεν ήταν συμβατές με τη βαθειά αντίληψή τους περί πασιφισμού. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε ότι η φύση αυτών των παρελάσεων αφορά δημόσιο εορτασμό της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ακόμη κι αν ληφθεί υπόψη η συμμετοχή ενόπλων δυνάμεων, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι οι παρελάσεις προσβάλλουν τις ειρηνικές πεποιθήσεις των προσφευγόντων.¹¹¹ Τέτοιες υποθέσεις φανερώνουν τις δυσκολίες που ενίοτε προκύπτουν όταν ζητείται να εξακριβωθεί εάν υπάρχει «επέμβαση». Ακόμη και οι κρίσεις ενδέχεται να είναι αμφιλεγόμενες: στις συγκεκριμένες υποθέσεις, οι μειοψηφίσαντες δικαστές δεν μπόρεσαν να προβάλουν κάποιο λόγο για να υποστηρίξουν ότι η συμμετοχή σε δημόσιο εορτασμό, σύμβολο αλληλεγγύης, που αποτέλεσε ανάθεμα σε προσωπικές θρησκευτικές πεποιθήσεις, θα μπορούσε να κριθεί «αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία».

Θετικές υποχρεώσεις

Σύμφωνα με το Άρθρο 1 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, τα Συμβαλλόμενα Κράτη δεσμεύονται να *εξασφαλίσουν* «σε όλα τα εξαρτώμενα εκ της δικαιοδοσίας των πρόσωπα» τα δικαιώματα και τις ελευθερίες που εγγυάται η Σύμβαση και τα πρωτόκολλά της. Η αρχή αυτή συνεπάγεται, πρωτίστως, την αρνητική υποχρέωση των κρατών να απέχουν από κάθε επέμβαση στα εγγυημένα δικαιώματα. Η αρνητική αυτή υποχρέωση αντανακλάται στη φρασεολογία του Αρθρου 9 που προβλέπει ότι «η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέσει αντικείμενο ετέρων περιορισμών πέραν...». Ωστόσο, η γενικότερη υποχρέωση εξασφάλισης των δικαιωμάτων δεν περιορίζεται στη αξίωση να απέχουν τα κράτη από κάθε επέμβαση στα εγγυημένα δικαιώματα: μπορεί, εξίσου, να υποχρεώσει το κράτη να λάβουν θετικά μέτρα. Οι εγγυήσεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου πρέπει να προστατεύουν πραγματικά και αποτελεσματικά δικαιώματα. Συνεπώς, η

¹¹⁰ *Leela Förderkreis e.V. και λοιποί κατά Γερμανίας*, §84. Βλέπετε σ. 56.

¹¹¹ *Βαλσάμης κατά Ελλάδας*, §§37-38, και *Ευστρατίου κατά Ελλάδας*, §§38-39.

νομολογία του Στρασβούργου περιέχει την ιδέα των «θετικών υποχρεώσεων», δηλαδή υποχρεώσεων που επιβάλλονται στα κράτη για να προβούν σε συγκεκριμένες ενέργειες αποσκοπώντας στην προστασία των ατομικών δικαιωμάτων.

Η βασική αρχή που διέπει τη νομολογία σε ζητήματα θετικών υποχρεώσεων είναι το καθήκον των κρατικών αρχών να διασφαλίζουν τη θρησκευτική ελευθερία σε κλίμα πλουραλισμού και αμοιβαίας ανοχής. Για παράδειγμα, οι αρχές μπορεί να χρειαστεί να προβούν σε «ουδέτερη διαμεσολάβηση» προκειμένου να βοηθήσουν στην επίλυση συγκρούσεων στο εσωτερικό εκκλησιαστικών κοινοτήτων.¹¹² Στη συνέχεια, εσωτερικές ρυθμίσεις επιτρέπουν στους πιστούς να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα τηρώντας τις διατροφικές απαιτήσεις, αν και η υποχρέωση αυτή ενδέχεται να περιορίζεται στην εξασφάλιση εύλογης πρόσβασης σε τρόφιμα, και όχι πρόσβασης σε εγκαταστάσεις για την τελετουργική προετοιμασία του κρέατος.¹¹³ Επιπλέον, οι αρχές οφείλουν να λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα για την προστασία των πιστών από θρησκευτικά υποκινούμενες επιθέσεις, ενώ όταν σημειώνονται τέτοιες επιθέσεις, οφείλουν να προβαίνουν στις αρμόζουσες ενέργειες προκειμένου να εξασφαλίζουν και να συλλέγουν αποδεικτικά στοιχεία, να ανακαλύπτουν κάθε πρακτικό μέσο για την αποκάλυψη της αλήθειας και να εκδίδουν πλήρως αιτιολογημένες, αμερόληπτες και αντικειμενικές αποφάσεις, χωρίς να παραλείπουν ύποπτα στοιχεία που μπορεί να επιδείξουν βία παρακινούμενη από θρησκεία.¹¹⁴ Εντούτοις, δεν κρίνεται γενικά αναγκαίο να λαμβάνονται μέτρα για την εξασφάλιση της συμμετοχής εργαζομένων σε θρησκευτικές τελετουργίες,¹¹⁵ αν και στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν είναι μεγάλο το βάρος που επωμίζεται ο εργοδότης (εάν αναγνωριστεί τέτοιο καθήκον).

Επομένως, δεν είναι πάντα σαφές εάν υφίσταται θετική υποχρέωση προστασίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας. Προκειμένου να αποφασίσει κατά πόσον τίθεται ζήτημα θετικής υποχρέωσης, το Δικαστήριο του Στρασβούργου λαμβάνει υπόψη «τη δίκαιη ισορροπία που πρέπει να επιτυγχάνεται μεταξύ του γενικού συμφέροντος της κοινότητας και των ανταγωνιστικών προσωπικών συμφερόντων του εκάστοτε ατόμου ή ατόμων».¹¹⁶ Επιπλέον, το Δικαστήριο του Στρασβούργου δεν κάνει πάντα σαφή διάκριση μεταξύ

¹¹² *Ανώτατο Πνευματικό Συμβούλιο της Μουσουλμανικής Κοινότητας κατά Βουλγαρίας*.

¹¹³ *Cha'are Shalom Ve Tsedek κατά Γαλλίας* [Τμήμα Μείζονος Σύνοψης]. Βλέπετε σ. 33.

¹¹⁴ 97 μέλη της Σύναξης *Gldani των Μαρτύρων του Ιεχωβά* και 4 λοιποί κατά *Γεωργίας*, §§138-142 (Ομαδική βίαιη επίθεση σε σύναξη των Μαρτύρων του Ιεχωβά από Ορθόδοξους πιστούς, κατά την οποία κατεστράφησαν θρησκευτικά καλλιτεχνήματα. Η Αστυνομία δεν ήταν πρόθυμη να επέμβει και να διερευνήσει την υπόθεση, ενώ υπήρξε ελάχιστη προσπάθεια να ασκηθούν ποινικές διώξεις: παραβίαση του Άρθρου 14 σε συνδυασμό με τα Άρθρα 3 και 9).

¹¹⁵ Βλέπετε σ. 30 κ.επ..

¹¹⁶ Για παράδειγμα, *Dubowska και Skup κατά Πολωνίας*.

της υποχρέωσης να λαμβάνονται μέτρα και της έγκρισης κρατικών ενεργειών σε εθνικό επίπεδο με σκοπό την προώθηση της προστασίας των πεποιθήσεων. Με άλλα λόγια, φαίνεται ότι υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ, από τη μία πλευρά, της έγκρισης των κρατικών μέτρων από το Δικαστήριο του Στρασβούργου για την προώθηση των πεποιθήσεων και, από την άλλη, των περιπτώσεων, όπου κρίνεται ότι η απουσία μέτρων για την προστασία των πεποιθήσεων αποτελεί «επέμβαση».

Κατά πόσον οι κρατικές αυτές ενέργειες είναι υποχρεωτικές ή απλά επιτρεπτές, εξαρτάται πάντα από τις περιστάσεις. Η ενεργή επέμβαση του κράτους σε εσωτερικές ρυθμίσεις θρησκευτικής κοινότητας με σκοπό την επίλυση διαφορών μεταξύ των πιστών, μπορεί να συνιστά θετική υποχρέωση κατά την έννοια του Άρθρου 9. Όταν αυτή αποτελεί απλά «ουδέτερη διαμεσολάβηση» σε συγκρούσεις μεταξύ διαφορετικών ανταγωνιστικών θρησκευτικών ομάδων, τότε δεν υπάρχει επέμβαση στα δικαιώματα που εγγυάται το Άρθρο 9, όπως επισημάνθηκε στην υπόθεση *Ανώτατο Πνευματικό Συμβούλιο της Μουσουλμανικής Κοινότητας κατά Βουλγαρίας*. Εντούτοις, η φύση τέτοιων επεμβάσεων πρέπει να εξετάζεται προσεκτικά, καθώς πράξεις, που ξεπερνούν την απλή «ουδέτερη διαμεσολάβηση», συνιστούν επέμβαση στα δικαιώματα του Άρθρου 9. Η ανωτέρω υπόθεση αφορούσε τις προσπάθειες της εναγόμενης κυβέρνησης να αντιμετωπίσει μακροχρόνιες και συνεχείς διχόνοιες που προέκυψαν από συγκρούσεις πολιτικής και προσωπικής φύσης στο εσωτερικό της μουσουλμανικής θρησκευτικής κοινότητας. Το ερώτημα ήταν κατά πόσον η επακόλουθη αλλαγή πολιτικής ηγεσίας προήλθε από αδικαιολόγητες κυβερνητικές πιέσεις ή ήταν απλά το αποτέλεσμα ελεύθερης απόφασης της κοινότητας:

Η κυβέρνηση ισχυρίστηκε ότι οι αρχές είχαν απλά μεσολαβήσει μεταξύ των αντίθετων ομάδων και είχαν βοηθήσει στη διαδικασία ενοποίησης, από συνταγματικό καθήκον να εξασφαλίσουν θρησκευτική ανοχή και ειρηνικές σχέσεις μεταξύ των θρησκευτικών ομάδων. Το Δικαστήριο επιβεβαιώνει ότι τα κράτη έχουν τέτοιο καθήκον και στο πλαίσιο της εκπλήρωσης αυτού του καθήκοντος, ενδεχομένως να απαιτηθεί διαμεσολάβηση. Η ουδέτερη διαμεσολάβηση μεταξύ θρησκευτικών ομάδων δεν συνιστά, κατά βάση, κρατική επέμβαση στα δικαιώματα των πιστών κατά την έννοια του Άρθρου 9 της Σύμβασης, αν και οι κρατικές αρχές οφείλουν να είναι προσεκτικές στο ιδιαίτερα ευαίσθητο αυτό ζήτημα.

Ωστόσο, στην υπόθεση αυτή, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε ότι οι αρχές είχαν επιδιώξει ενεργά την ενοποίηση της διαιρεμένης κοινότητας λαμβάνοντας μέτρα που ανάγκασαν την επιβολή μίας μόνο ηγεσίας, ενάντια στην επιθυμία της μίας εκ των δυο αντίπαλων ηγεσιών. Η κίνηση αυτή ξεπέρασε τα όρια της «ουδέτερης διαμεσολάβησης», και συνεπώς, αποτέλεσε επέμβαση στα

δικαιώματα του Άρθρου 9.¹¹⁷ Τέτοιες υποθέσεις επιδεικνύουν, μεταξύ άλλων, την αλληλεπίδραση της θρησκευτικής ελευθερίας με την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι: όταν το Άρθρο 9 ερμηνεύεται υπό το φως του Άρθρου 11

εμπερικλείει την προσδοκία ότι σε [μία τέτοια] κοινότητα θα επιτραπεί να λειτουργήσει ειρηνικά, απαλλαγμένη από αυθαίρετες κρατικές επεμβάσεις.¹¹⁸

Απασχόληση και ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας

Στον τομέα της απασχόλησης, η προστασία που εγγυάται το Άρθρο 9 είναι σχετικά περιορισμένη. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει φανεί γενικά διστακτικό ως προς την αναγνώριση οποιασδήποτε θετικής υποχρέωσης από την πλευρά των εργοδοτών να προβούν σε ενέργειες για να διευκολύνουν την εκδήλωση των πεποιθήσεων, αναλαμβάνοντας, για παράδειγμα, την ευθύνη να επιτρέπουν στους εργαζομένους τη λατρεία συγκεκριμένη ώρα της ημέρας ή με συγκεκριμένο τρόπο. Οι εργαζόμενοι οφείλουν να τηρούν το ωράριο εργασίας, ενώ η απουσία από το χώρο εργασίας με τη δικαιολογία της άσκησης θρησκευτικών καθηκόντων δεν εγείρει ζήτημα υπό το φως του Άρθρου 9.¹¹⁹ Η αιτιολογία αυτής της προσέγγισης έγκειται στην εθελοντική φύση της εργασίας και την αρχή ότι ο εργαζόμενος που φεύγει από την εργασία του, είναι ελεύθερος να ασκήσει οποιοδήποτε θρησκευτικό καθήκον κρίνει αναγκαίο. Αυτό ισχύει και για την απασχόληση στο δημόσιο τομέα. Στην υπόθεση *Kalaç κατά Τουρκίας*, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε ότι όταν ο προσφεύγων στρατιωτικός κατατάχθηκε, είχε αποδεχθεί οικειοθελώς τους περιορισμούς στην εκδήλωση των πεποιθήσεών του, περιορισμούς που επιβάλλουν οι απαιτήσεις της στρατιωτικής ζωής (αν και σε αυτή την υπόθεση, το Δικαστήριο δεν πείστηκε ότι παρεμποδίστηκε η άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων του προσφεύγοντα):

Επιλέγοντας να ακολουθήσει τη στρατιωτική καριέρα, [ο προσφεύγων] αποδέχθηκε με δική του θέληση ένα σύστημα στρατιωτικής πειθαρχίας που από τη φύση του, ενδέχεται να επιβάλλει περιορισμούς σε ορισμένα από τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των μελών των ενόπλων δυνάμεων, ενώ κάτι τέτοιο δεν ισχύει για τους απλούς πολίτες. Τα κράτη μπορούν να

¹¹⁷ *Ανώτατο Πνευματικό Συμβούλιο της Μουσουλμανικής Κοινότητας κατά Βουλγαρίας*, §§76-86, στις §§79 και 80. Βλέπετε σ. 63.

¹¹⁸ *Ανώτατο Πνευματικό Συμβούλιο της Μουσουλμανικής Κοινότητας κατά Βουλγαρίας*, §73.

¹¹⁹ *Konttinen κατά Φινλανδίας* (dec.). Βλέπετε, επίσης, *Stedman κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (dec.), αλλά και *Μάρτυρες του Ιεχωβά της Μόσχας κατά Ρωσίας*, §§170-182 (η άρνηση να εγγραφεί εκ νέου μία θρησκευτική οργάνωση, και η διάλυσή της, εν μέρει εξαιτίας των δογματικών περιορισμών που επιβάλλει στους πιστούς, παρά τις διαβεβαιώσεις των τελευταίων ότι επέλεξαν από μόνοι τους το χώρο απασχόλησής τους συνιστά παραβίαση. Το Δικαστήριο σημείωσε, επίσης, ότι η εθελοντική εργασία, η μερική απασχόληση και οι ιεραποστολικές δραστηριότητες δεν αντιτίθενται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου).

υιοθετούν πειθαρχικούς κανόνες για τις ένοπλες δυνάμεις τους, οι οποίοι απαγορεύουν διάφορες μορφές συμπεριφοράς, κυρίως στάσεις επιβλαβείς για την εδραιωμένη τάξη των στρατιωτικών δυνάμεων.

Δεν αμφισβητείται ότι εντός των ορίων που επιβάλλουν οι απαιτήσεις της στρατιωτικής ζωής, ο προσφεύγων ήταν σε θέση να ασκήσει τα θρησκευτικά του καθήκοντα, σύμφωνα με τους κοινούς κανόνες που ακολουθεί κάθε μουσουλμάνος. Για παράδειγμα, του επιτρεπόταν να προσεύχεται πέντε φορές την ημέρα και να εκπληρώνει τα θρησκευτικά του καθήκοντα, όπως να νηστεύει κατά τη διάρκεια του Ραμαζανιού και να παρευρίσκεται στις προσευχές της Παρασκευής στο τζαμί. Επιπλέον, η διαταγή του Ανώτατου Στρατιωτικού Συμβουλίου δεν βασιζόταν στις θρησκευτικές απόψεις και πεποιθήσεις του προσφεύγοντα ή τον τρόπο που ασκούσε τα θρησκευτικά του καθήκοντα, αλλά αντιθέτως στη συμπεριφορά και τη στάση του. Συνεπώς, το Δικαστήριο κρίνει ότι η υποχρεωτική συνταξιοδότηση του προσφεύγοντα δεν συνεπάγεται επέμβαση στο δικαίωμα που εγγυάται το Άρθρο 9, καθώς δεν παρακινήθηκε από τον τρόπο με τον οποίο ο προσφεύγων εκδήλωσε τη θρησκεία του.¹²⁰

Εν ολίγοις, εκτός από ειδικές περιπτώσεις ιδιαίτερης βαρύτητας, το ασυμβίβαστο των συμβατικών ή άλλων υποχρεώσεων με τις προσωπικές πεποιθήσεις ή αρχές δεν εγείρει ζητήματα υπό το φως του Άρθρου 9, και συνεπώς οι πράξεις που απορρέουν από την εσκεμμένη παράβλεψη επαγγελματικών υποχρεώσεων δεν είναι πιθανό να αποτελέσουν επέμβαση στα δικαιώματα φυσικών προσώπων.¹²¹ Όσον αφορά ορισμένες υπηρεσίες του δημόσιου τομέα, ισχύουν δυο επιπλέον περιορισμοί στην άσκηση της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Κατά πρώτον, «στο πλαίσιο του ρόλου ουδέτερου και αμερόληπτου συντονιστή της άσκησης θρησκευτικών πεποιθήσεων, το κράτος μπορεί να επιβάλει σε δημόσιους λειτουργούς που ασκούν ή πρόκειται να ασκήσουν ανώτατα αξιώματα, την υποχρέωση να απέχουν από δραστηριότητες θρησκευτικών κινημάτων».¹²² Κατά δεύτερον, το κράτος μπορεί να ζητήσει από υποψήφιους του δημόσιου τομέα να κοινοποιήσουν τις αξίες και τις πεποιθήσεις τους, αλλά ακόμη και να απολύσει δημοσίους υπαλλήλους με την αιτιολογία ότι οι απόψεις τους δεν συμβαδίζουν με την υπηρεσία όπου εργάζονται.¹²³ Εντούτοις, λαμβάνονται υπόψη ορισμένες προφυλάξεις. Τέτοιες πράξεις μπορεί να καταλήγουν σε αδικαιολόγητες επεμβάσεις σε άλλα δικαιώματα της

¹²⁰ *Kalaş κατά Τουρκίας*, §§28-31.

¹²¹ *Cserjés κατά Ουγγαρίας* (dec.).

¹²² *Refah Partisi (Κόμμα Ευημερίας) και λοιποί κατά Τουρκίας* [Τμήμα Μείζονος Σύνοψης], §94.

¹²³ *Vogt κατά Γερμανίας*, §§41-68 (υπό το φως των Άρθρων 10 και 11).

Σύμβασης, όπως η ελευθερία έκφρασης που ορίζει το Άρθρο 10.¹²⁴ Μπορεί, επίσης, να αποτελέσουν έμμεση διάκριση βάσει πεποιθήσεων.¹²⁵ Επιπλέον, το κράτος πρέπει να διατηρεί ουδέτερη στάση. Στην υπόθεση *Ivanova κατά Βουλγαρίας*, η απαγόρευση της προσφεύγουσας να συνεχίσει να διδάσκει σε σχολείο λόγω της συμμετοχής της σε Ευαγγελική Χριστιανική ομάδα, η οποία κατόπιν άρνησης κρατικής καταχώρησης, συνέχισε τις δραστηριότητές της παράνομα, αντιμέτωπη με συνεχείς παρενοχλήσεις από τα μέσα ενημέρωσης, κρίθηκε ότι αποτελεί παραβίαση κατά την έννοια του Άρθρου 9. Η προσφεύγουσα είχε δεχθεί μεγάλες πιέσεις να παραιτηθεί, αλλά στο τέλος απολύθηκε με τη φαινομενική αιτιολογία ότι δεν πληρούσε τις απαραίτητες προϋποθέσεις, καθώς το σχολείο είχε ανάγκη από κάτοχο πανεπιστημιακού τίτλου για τη συγκεκριμένη θέση. Ωστόσο, το Δικαστήριο κατέληξε ότι υπήρξε παραβίαση της εγγύησης, καθώς έκρινε ότι ο πραγματικός λόγος της απόλυσής της ήταν η εφαρμογή μισαλλόδοξης πολιτικής προς τα μέλη της συγκεκριμένης Ευαγγελικής ομάδας.¹²⁶

Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει, επίσης, εξετάσει υποθέσεις που αφορούν την απόλυση εργαζομένων από θρησκευτικές οργανώσεις. Ισχύει η ακόλουθη γενική αρχή: τα μέλη κλήρου αναγνωρισμένης εκκλησίας καλούνται να εκπληρώνουν θρησκευτικά, αλλά και κοσμικά καθήκοντα, ενώ δεν δύναται να παραπονεθούν σε περίπτωση που τα κοσμικά τους καθήκοντα συγκρουστούν με τις προσωπικές τους πεποιθήσεις, καθώς το δικαίωμα παραίτησης αποτελεί την έσχατη εγγύηση του δικαιώματος συνείδησης.¹²⁷ Εντούτοις, άλλες εγγυήσεις της Σύμβασης ενδέχεται να ισχύσουν, καθώς όταν κάποιος απολύεται από θρησκευτική οργάνωση με την αιτιολογία ότι οι πράξεις του δεν συμβαδίζουν με τις πεποιθήσεις που πρεσβεύει η εκκλησία, χρειάζεται να εξεταστεί προσεκτικά κατά πόσον οι κρατικές αρχές έχουν εκπληρώσει τη θετική υποχρέωση τους να εξασφαλίσουν το δικαίωμα σεβασμού ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής κατά την έννοια του Άρθρου 8. Στην περίπτωση αυτή, αναμένεται από τα εσωτερικά ένδικα μέσα να εξασφαλίσουν ότι οι εγγυήσεις της Σύμβασης είναι «πρακτικές και αποτελεσματικές» αποτυπώνοντας τη διαπίστωση αυτή στις

¹²⁴Βλέπετε, για παράδειγμα, *Lombardi Vallauri κατά Ιταλίας*, σ. 19.

¹²⁵*Θλιμμένος κατά Ελλάδα* [Τμήμα Μείζονος Σύνθεσης]. Βλέπετε σ. 79.

¹²⁶*Ivanova κατά Βουλγαρίας*, §§81-86.

¹²⁷*Knudsen κατά Νορβηγίας* (dec.). Βλέπετε, επίσης, *Rommelfanger κατά Γερμανίας* (απόλυση ιατρού που εργαζόταν σε νοσοκομείο της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, διότι οι απόψεις που εξέφρασε σχετικά με τις εκτρώσεις, δεν συμβάδιζαν με τη διδασκαλία της εκκλησίας: η προσφυγή απερρίφθη ως απαράδεκτη βάσει του Άρθρου 10), και *Siebenhaar κατά Γερμανίας*, §§36-48 (το συμβόλαιο για βοηθό νηπιαγωγού σε Προτεσταντική Εκκλησία όριζε ρητώς ότι ασυμβίβαστες θρησκευτικές δραστηριότητες είναι εξίσου ασυμβίβαστες με τη συγκεκριμένη θέση εργασίας: κρίθηκε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 9).

αποφάσεις τους. Παρά το γεγονός ότι η αυτονομία των θρησκευτικών κοινοτήτων προστατεύεται ενάντια στην αδικαιολόγητη επέμβαση κατά την έννοια του Άρθρου 9 ερμηνευμένο υπό το φως του Άρθρου 11 (προστασία της ελευθερίας του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι), τα εθνικά δικαστήρια πρέπει να εγγυώνται ότι οι λόγοι της απόλυσης έχουν συνυπολογίσει τις προσδοκίες της Σύμβασης κατά την έννοια του Άρθρου 8, κυρίως από τη στιγμή που ο απολυθείς από θρησκευτική οργάνωση έχει περιορισμένες δυνατότητες να βρει καινούρια απασχόληση. Αυτό διευκρινίζεται στις σχετικές υποθέσεις *Obst κατά Γερμανίας* και *Schüth κατά Γερμανίας*. Στην πρώτη υπόθεση, ο Διευθυντής της Ευρώπης για το Τμήμα Δημοσίων Σχέσεων της Εκκλησίας των Μορμόνων έχασε τη θέση εργασίας του όταν ομολόγησε μοιχεία. Στη δεύτερη υπόθεση, ο μουσικός εκκλησιαστικού οργάνου και διευθυντής χορωδίας Ρωμαιοκαθολικής ενορίας απολύθηκε όταν μαθεύτηκε ότι περίμενε παιδί με την καινούρια του σύντροφο, αφού είχε χωρίσει από τη σύζυγό του. Στην *Obst κατά Γερμανίας*, το Δικαστήριο συμφώνησε με την απόφαση του γερμανικού δικαστηρίου εργατικών διαφορών ότι η απόλυση του προσφεύγοντα βάσει της δικής του απόφασης να ομολογήσει απιστία, θα μπορούσε να θεωρηθεί απαραίτητο μέτρο με σκοπό να διατηρηθεί το κύρος της εκκλησίας, καθώς ο προσφεύγων έπρεπε να γνωρίζει τη σημασία της συζυγικής πίστης για τον εργοδότη του, και κατά συνέπεια, το ασυμβίβαστο μίας εξωσυζυγικής σχέσης με τις αυξημένες δεσμεύσεις πίστης που συνεπάγεται η συγκεκριμένη θέση. Σε αυτή την υπόθεση, τα εθνικά δικαστήρια εξέτασαν, επίσης, τη δυνατότητα επιβολής ελαστικότερης ποινής και τις πιθανότητες να βρει ο προσφεύγων άλλη απασχόληση.¹²⁸ Αντιθέτως, στην υπόθεση *Schüth κατά Γερμανίας*, το Δικαστήριο έκρινε ότι υπήρχε παραβίαση του Άρθρου 8, λόγω της αποτυχίας του δικαστηρίου εργατικών διαφορών να σταθμίσει καταλλήλως τα συμφέροντα της εκκλησίας ως εργοδότη με το δικαίωμα του προσφεύγοντος για σεβασμό της ιδιωτικής και επαγγελματικής του ζωής. Τα εθνικά δικαστήρια δεν ανέφεραν καθόλου τη *de facto* οικογενειακή ζωή του προσφεύγοντα, ενώ απλά αναπαρήγαγαν τη θέση της εκκλησίας ότι θα διακυβευόταν το κύρος της, αν δεν προέβαινε σε απόλυση. Την ίδια στιγμή, τα εθνικά δικαστήρια συμφώνησαν ότι για τη συγκεκριμένη θέση εργασίας, η εκδήλωση ανάρμοστης συμπεριφοράς δεν κρίνεται απαραίτητως ασυμβίβαστη με τη συνέχιση εργασίας (όπως, για παράδειγμα, θα ίσχυε για υπαλλήλους που ασκούν συμβουλευτική ή διδάσκουν θρησκευτικά). Ενώ το συμβόλαιο εργασίας περιόριζε, έως ένα βαθμό, το δικαίωμα του προσφεύγοντα για προστασία της ιδιωτικής του ζωής από τη στιγμή που προϋπόθετε πίστη προς την εκκλησιά, δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υponoούσε σαφή υπόσχεση για μία ζωή αποχής σε περίπτωση χωρισμού ή διαζυγίου. Επιπλέον, στην υπόθεση αυτή, οι πιθανότητες του συγκεκριμένου προσφεύγοντα να βρει άλλη εργασία κριθκαν περιορισμένες.¹²⁹

¹²⁸*Obst κατά Γερμανίας*, §§39-53.

¹²⁹*Schüth κατά Γερμανίας*, §§53-75.

Προσδίδοντας τη δέουσα αναγνώριση στις θρησκευτικές πρακτικές

Υπάρχουν περιπτώσεις, όπου τίθεται ζήτημα θετικής υποχρέωσης προκειμένου να εξασφαλιστεί ότι οι θρησκευτικές κοινότητες χαίρουν ελευθερίας άσκησης της λατρείας, ή αλλιώς «εκδήλωσης» της πίστης τους μέσω της παιδείας ή άλλων θρησκευτικών καθκόντων. Τα γεγονότα της κάθε υπόθεσης πρέπει να εξετάζονται με ιδιαίτερη προσοχή. Για παράδειγμα, η άρνηση πρόσβασης θρησκευτικής κοινότητας σε κρέας από ζώα, που σφαγιάστηκαν σύμφωνα με θρησκευτικούς κανόνες, ενδέχεται να αποτελέσει επέμβαση στο Άρθρο 9. Ωστόσο, όπως διευκρινίζεται στην απόφαση της υπόθεσης *Cha'are Shalom Ve Tsedek κατά Γαλλίας*, σημαντικότερο ζήτημα είναι η πρόσβαση σε τέτοιο κρέας, παρά η χορήγηση άδειας να πραγματοποιηθεί η τελετουργική σφαγή. Στην προκειμένη περίπτωση, ένας θρησκευτικός σύλλογος αμφισβήτησε την άρνηση των αρχών να της χορηγηθεί η απαραίτητη άδεια προκειμένου να μπορέσει να προβεί σε σφαγή ζώων για κατανάλωση, σύμφωνα με τις υπερ-ορθόδοξες πεποιθήσεις της. Μία άλλη εβραϊκή οργάνωση είχε λάβει έγκριση για σφαγή ζώων σύμφωνα με τη δική της ιεροτελεστία, που διέφερε ελάχιστα από την αντίστοιχη της προσφεύγουσας. Ο προσφεύγων σύλλογος ισχυρίστηκε ότι η άρνηση αποτελούσε παραβίαση τόσο του Άρθρου 9, αλλά και του Άρθρου 14, σε συνδυασμό με το Άρθρο 9. Δεν αμφισβητήθηκε ότι η τελετουργική σφαγή αποτελεί θρησκευτική πρακτική με σκοπό να προμηθεύει τους πιστούς Εβραίους με κρέας από ζώα που σφαγιάστηκαν σύμφωνα με θρησκευτικούς κανόνες, πρακτική που αποτελεί σημαντική παράμετρο της συγκεκριμένης θρησκείας:

Ο προσφεύγων σύλλογος μπορεί να επικαλεστεί το Άρθρο 9 της Σύμβασης, όσον αφορά την άρνηση των γαλλικών αρχών να χορηγήσουν την απαραίτητη άδεια, καθώς η τελετουργική σφαγή πρέπει να καλύπτεται από το δικαίωμα που εγγυάται η Σύμβαση, και πιο συγκεκριμένα, το δικαίωμα εκδήλωσης της θρησκείας μέσω των θρησκευτικών τελετουργιών, κατά την έννοια του Άρθρου 9...

Κατά πρώτον, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι από τη στιγμή που η γαλλική νομοθεσία προβλέπει εξαίρεση στο γενικό κανόνα ότι τα ζώα πρέπει να αναισθητοποιούνται πριν σφαιαστούν, προσδίδει εν τούτοις πράγματι ισχύ σε μία θετική δέσμευση από την πλευρά του κράτους να διασφαλίζει ουσιαστικό σεβασμό της θρησκευτικής ελευθερίας. Η εθνική νομοθεσία, όχι απλά δεν περιορίζει την άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας, αλλά αντιθέτως, προβλέπει και οργανώνει την ελεύθερη άσκηση της. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, το γεγονός ότι οι κατ'εξαίρεση κανόνες που διέπουν την πρακτική της τελετουργικής σφαγής, επιτρέπουν μόνο σε ειδικούς σφαγείς εγκεκριμένους από τις θρησκευτικές οργανώσεις να τελούν αυτό το έργο, δεν οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρξε επέμβαση στην ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας. Το Δικαστήριο, όπως και η κυβέρνηση, κρίνει ότι είναι προς όφελος όλων να

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΚΕΨΗΣ, ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

απαγορεύονται οι άναρχες σφαγές ζώων που πραγματοποιούνται σε συνθήκες αμφιβόλου υγιεινής, και συνεπώς, είναι προτιμότερο οι τελετουργικές σφαγές να πραγματοποιούνται σε σφαγεία που ελέγχονται από τις δημόσιες αρχές...

Εντούτοις, όταν μία άλλη θρησκευτική οργάνωση που πρεσβεύει την ίδια θρησκεία, υποβάλλει στη συνέχεια αίτηση για έγκριση τελετουργικής σφαγής ζώων, πρέπει να εξακριβώνεται κατά πόσον ο τρόπος σφαγής που σκοπεύει να ακολουθήσει, αποτελεί άσκηση της ελευθερίας εκδήλωσης της θρησκείας, όπως εγγυάται το Άρθρο 9 της Σύμβασης. Το Δικαστήριο κρίνει ότι θα υπήρχε επέμβαση στην ελευθερία έκφρασης της θρησκείας, μόνο στην περίπτωση που η άρνηση της τελετουργικής σφαγής είχε ως αποτέλεσμα οι υπερ-ορθόδοξοι Εβραίοι να μην μπορούν να καταναλώσουν κρέας από ζώα που σφαγιάστηκαν σύμφωνα με τους ισχύοντες θρησκευτικούς κανόνες. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν συνέβη στην προκειμένη περίπτωση.

Στην υπόθεση αυτή, η προσφεύγουσα θρησκευτική οργάνωση είχε ζητήσει άδεια από τις αρχές για σφαγή ζώων που θα πραγματοποιούνταν με παρόμοιο (αλλά όχι ακριβώς ίδιο) τρόπο από τον αντίστοιχο άλλης θρησκευτικής ομάδας, αλλά κάτι τέτοιο της το αρνήθηκαν οι γαλλικές αρχές. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε ότι η άρνηση αυτή δεν αποτελούσε «επέμβαση» στο Άρθρο 9. Κατά πρώτον, η μέθοδος σφαγής που χρησιμοποιούσαν οι ειδικοί σφαγείς της οργάνωσης ήταν πανομοιότυπος με τον αντίστοιχο της άλλης οργάνωσης, εκτός από τη σχολαστικότητα της μετά θάνατον εξέτασης του ζώου. Κατά δεύτερον, κρέας που είχε ετοιμαστεί με τρόπο σύμφωνο προς τις πεποιθήσεις της συγκεκριμένης θρησκευτικής οργάνωσης διατίθεται κι από άλλους προμηθευτές σε γειτονική χώρα. Γι' αυτούς τους λόγους, το Δικαστήριο του Στρασβούργου αποφάσισε ότι δεν υπήρξε επέμβαση στα δικαιώματα της οργάνωσης, καθώς τα μέλη της οργάνωσης είχαν τη δυνατότητα να βρουν κρέας που είχε σφαγιαστεί με τρόπο που έκριναν οι ίδιοι κατάλληλο. (Σε κάθε περίπτωση, ακόμη κι αν υπήρχε επέμβαση στα δικαιώματα του Άρθρου 9, το Δικαστήριο θεώρησε ότι δεν θα υπήρχε παραβίαση της εγγύησης, καθώς η διαφορά στην επεξεργασία του κρέατος μεταξύ των δυο οργανώσεων είχε νόμιμο σκοπό και εύλογη σχέση αναλογικότητας μεταξύ των μέσων που χρησιμοποιούνται και του επιδιωκόμενου σκοπού.)¹³⁰ Η απόφαση αυτή ενδεχομένως να μην υπεισέρχεται εκτενώς στο βαθμό των θετικών υποχρεώσεων του κράτους όσον αφορά το σεβασμό του θρησκευτικού πλουραλισμού. Δεν γίνεται σαφές κατά πόσον ένα κράτος μπορεί να θεωρήσει σκόπιμη την απαγόρευση της τελετουργικής σφαγής για λόγους που συνδέονται με την καλή συμβίωση των ζώων, και σε αυτήν την περίπτωση, κατά πόσον πρέπει να διευκολύνει την εισαγωγή κρέατος από άλλες χώρες. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου καθιστά σαφές στη νομολογία του ότι κάθε κοινωνική ένταση που προκαλείται από θρησκευτικές διαφορές πρέπει να αντιμετωπίζεται με την ενθάρρυνση της αμοιβαίας ανοχής και κατανόησης μεταξύ μεμονωμένων ατόμων και ομάδων, και όχι με την εξάλειψη του πλουραλισμού. Ωστόσο, ο πλουραλισμός δεν

¹³⁰ *Cha'are Shalom Ve Tsedek κατά Γαλλίας* [Τμήμα Μειζονος Σύνθεσης], §74, §§76-78, §80 και §81.

φαίνεται να συνεπάγεται το απόλυτο δικαίωμα των ομάδων να επιμένουν στην αναγνώριση και προστασία των ισχυρισμών τους: η διατήρηση του πλουραλισμού φαίνεται να διαφέρει από την ενεργή προώθησή του.

Ερώτημα 3. Ο περιορισμός στην εκδήλωση θρησκείας ή πεποιθήσεων έχει θεμιτό σκοπό;

Η ελευθερία της σκέψης, συνείδησης και θρησκείας δεν είναι απόλυτη. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η παράγραφος 2 του Άρθρου 9 προβλέπει ότι το κράτος μπορεί να επέμβει στην «εκδήλωση» της σκέψης, συνείδησης ή θρησκείας υπό ορισμένες προϋποθέσεις. Πρώτον, πρέπει να εξεταστεί κατά πόσον η αμφισβητούμενη απόφαση εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του Άρθρου 9 και κατά πόσον αποτελεί «εκδήλωση» της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Στη συνέχεια, είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί κατά πόσον υπήρξε «επέμβαση» στην εγγύηση. Κατόπιν, το Δικαστήριο θα αποφασίσει εάν υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 9.

Από τη στιγμή που διαπιστώνεται «επέμβαση», το κράτος καλείται να αποδείξει ότι είναι δικαιολογημένη. Τρία κριτήρια λαμβάνονται υπόψη: κατά πόσον η επέμβαση επιδιώκει θεμιτό σκοπό, κατά πόσον «προβλέπεται από το νόμο», και κατά πόσον είναι «αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία». Το πρώτο κριτήριο είναι συνήθως άμεσα εξακριβώσιμο. Πρέπει να αποδειχθεί ότι ένα ή περισσότερα από τα προβλεπόμενα κρατικά συμφέροντα που απαριθμούνται στη δεύτερη παράγραφο, δικαιολογούν την κατάσταση. Αυτά τα αναγνωρισμένα νόμιμα συμφέροντα – «δημόσια ασφάλεια, προάσπιση της δημόσιας τάξης, υγείας και ηθικής, ή προάσπιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων» - είναι πιο περιορισμένα, έτσι όπως διατυπώνονται, από τα αντίστοιχα συμφέροντα των Άρθρων 8, 10 και 11 (ιδίως, η εθνική ασφάλεια δεν αναγνωρίζεται ως σκοπός στο Άρθρο 9). Σε κάθε, όμως, περίπτωση, το κριτήριο αυτό δεν δημιουργεί δυσκολίες στα εναγόμενα κράτη, καθώς αναπόφευκτα, είναι δυνατό να αποδειχθεί ότι η επέμβαση αφορά ένα ακόμη (ή και περισσότερα) από τα αναγραφόμενα συμφέροντα. Κατά βάση, το κράτος πρέπει να προσδιορίζει το συγκεκριμένο σκοπό που επιδιώκει να προβάλει. Στην πράξη, οι επεμβάσεις που διατείνονται ότι έχουν θεμιτό σκοπό, θεωρούνται αυτόματα ότι εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής των στόχων της συγκεκριμένης εγγύησης. Συνεπώς, στην υπόθεση *Σερίφ κατά Ελλάδα*, η καταδίκη για το αδίκημα της αντιποίησης των καθηκόντων λειτουργού «γνωστής θρησκείας» έγινε δεκτή ως επέμβαση που επεδίωκε το θεμιτό σκοπό προστασίας της δημόσιας τάξης,¹³¹ ενώ στην υπόθεση *Κοκκινάκης κατά Ελλάδα*, το Δικαστήριο του Στρασβούργου συμφώνησε ότι η απαγόρευση του προσηλυτισμού επεδίωκε την προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.¹³² Στην υπόθεση

¹³¹ *Σερίφ κατά Ελλάδα*, §§49-54.

¹³² *Κοκκινάκης κατά Ελλάδα*, §44.

Μητροπολιτική Εκκλησία της Βεσσαραβίας κατά Μολδαβίας, το Δικαστήριο του Στρασβούργου εξέτασε τους ισχυρισμούς της εναγόμενης κυβέρνησης ότι η άρνηση εγγραφής θρησκευτικής κοινότητας σκόπευε στην προάσπιση ορισμένων συμφερόντων που αναγράφονται στη δεύτερη παράγραφο:

Η άρνηση της αίτησης αναγνώρισης που υπέβαλαν οι προσφεύγοντες αποσκοπούσε στην προστασία της δημόσιας τάξης και ασφάλειας. Ο πληθυσμός της Μολδαβίας είναι εθνικά και γλωσσικά ποικιλόμορφος, καθώς στο παρελθόν η χώρα είχε επανειλημμένως περάσει από ρουμανική σε ρωσική κυριαρχία και αντίστροφα. Συνεπώς, η νέα Δημοκρατία της Μολδαβίας, που απέκτησε την ανεξαρτησία της μόλις το 1991, είχε λίγες σταθερές στις οποίες μπορούσε να βασιστεί για να εξασφαλίσει τη συνεχή της ύπαρξη. Ένας σταθεροποιητικός παράγοντας ήταν η θρησκεία με την πλειονότητα του πληθυσμού να είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι. Η αναγνώριση της Μολδαβικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, υπαγόμενης στο Πατριαρχείο της Μόσχας, είχε επιτρέψει στο σύνολο του πληθυσμού να συσπειρωθεί γύρω από αυτή την Εκκλησία. Αν η προσφεύγουσα Εκκλησία αναγνωριζόταν, το δέσμιμο αυτό μπορεί να χανόταν και ο χριστιανορθόδοξος πληθυσμός να διασκορπιζόταν σε διάφορες Εκκλησίες. Επιπλέον, με την κάλυψη της προσφεύγουσας Εκκλησίας, που υπαγόταν στο Πατριαρχείο του Βουκουρεστίου, πολιτικές δυνάμεις δραστηριοποιούνταν σε συντονισμό με ρουμανικά συμφέροντα για την επανένωση της Βεσσαραβίας με τη Ρουμανία. Συνεπώς, η αναγνώριση της προσφεύγουσας Εκκλησίας θα αναβίωνε παλιές ρωσο-ρουμανικές αντιπαλότητες στο εσωτερικό του πληθυσμού, διακυβεύοντας την κοινωνική σταθερότητα, ακόμη και την εδαφική ακεραιότητα της Μολδαβίας.

Οι προσφεύγοντες αρνήθηκαν ότι το καταγγεληθέν μέτρο αποσκοπούσε στην προστασία της δημόσιας τάξης και ασφάλειας. Ισχυρίστηκαν ότι η κυβέρνηση δεν είχε αποδείξει πως η προσφεύγουσα Εκκλησία αποτελούσε απειλή για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια.

Το Δικαστήριο κρίνει ότι τα κράτη δικαιούνται να επαληθεύουν κατά πόσον ένα κίνημα ή μία οργάνωση μπορεί να συνεχίσει να υφίσταται, με το πρόσχημα θρησκευτικών σκοπών και δραστηριοτήτων που είναι επιβλαβείς για τον πληθυσμό ή τη δημόσια ασφάλεια. Λαμβάνοντας υπόψη τα περιστατικά της υπόθεσης, το Δικαστήριο αποφαινεται ότι η καταγγεληθείσα επέμβαση επεδίωκε νόμιμο σκοπό, κατά την έννοια της δεύτερης παραγράφου του Άρθρου 9, δηλαδή την προστασία της δημόσιας τάξης και ασφάλειας.¹³³

¹³³ *Μητροπολιτική Εκκλησία της Βεσσαραβίας κατά Μολδαβίας*, §§111-113.

Ενώ το ανωτέρω κριτήριο της εξέτασης «θεμιτού σκοπού» δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα απαιτητικό, δεν αποκλείεται τα αμυνόμενα κράτη να αντιμετωπίσουν δυσκολίες σε συγκεκριμένες περιπτώσεις.¹³⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι η εξέταση του σκοπού ή της επιδίωξης της επέμβασης διαφέρει από την εκτίμηση της «επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης» στο πλαίσιο του τρίτου κριτηρίου που αφορά «την αναγκαιότητα σε μία δημοκρατική κοινωνία».

Ερώτημα 4. Ο περιορισμός της «εκδήλωσης» θρησκείας ή πεποιθήσεων «προβλέπεται από το νόμο»;

Στη συνέχεια, το κράτος πρέπει να αποδείξει ότι η επέμβαση «προβλέπεται από το νόμο». Η έννοια αυτή εκφράζει την αρχή της νομικής βεβαιότητας που μπορεί να οριστεί ευρύτερα ως η ικανότητα να δρα κανείς σε καθορισμένο πλαίσιο χωρίς φόβο αυθαίρετης ή απρόβλεπτης κρατικής επέμβασης. Συνεπώς, το αμφισβητούμενο μέτρο πρέπει να έχει βάση στο εσωτερικό δίκαιο, να είναι επαρκώς προσβάσιμο και προβλέψιμο, και να παρέχει κατάλληλη προστασία ενάντια στην αυθαίρετη εφαρμογή του νόμου. Ωστόσο, τέτοια ζητήματα δεν έχουν προκύψει, παρά μόνο περιστασιακά, στη νομολογία του Άρθρου 9. Σε κάθε περίπτωση, το Δικαστήριο του Στρασβούργου μπορεί να αποφύγει να δώσει σαφή απάντηση στο ερώτημα κατά πόσον η επέμβαση «προβλέπεται από το νόμο», εάν πειστεί ότι η επέμβαση δεν έχει κριθεί «αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία».¹³⁵ (Όταν η επέμβαση στα δικαιώματα του Άρθρου 9 περιλαμβάνει την επιβολή ποινικής κύρωσης, ο προσφεύγων μπορεί, επιπροσθέτως, να επικαλεστεί παραβίαση του Άρθρου 7 της Σύμβασης, που διατυπώνει την αρχή *nullum crimen, nulla poena sine lege*. Σε τέτοιες περιπτώσεις, το Δικαστήριο του Στρασβούργου ενδέχεται να εξετάσει τα ζητήματα που εγείρονται υπό το φως των Άρθρων 7 και 9, χρησιμοποιώντας παρόμοια τακτική.¹³⁶)

Η κλασική διατύπωση του συγκεκριμένου υπό εξέταση κριτηρίου συναντάται σε υπόθεση που αφορά την ελευθερία έκφρασης, αλλά ισχύει εξίσου σε υποθέσεις σχετικές με το Άρθρο 9:

Κατά τη γνώμη του Δικαστηρίου, οι ακόλουθες δύο προϋποθέσεις πηγάζουν από τη φράση «πρόβλεψη από τον νόμο». Κατά πρώτον, η νομοθεσία πρέπει να είναι επαρκώς προσβάσιμη: ο πολίτης πρέπει να έχει ένδειξη ποια συμπεριφορά είναι κατάλληλη

¹³⁴ Πβλ. *Bayatyan κατά Αρμενίας* [Τμήμα Μείζονος Σύνθεσης], §§112-128 (επιχείρημα ότι η φυλάκιση ατόμου λόγω άρνησης να εκπληρώσει τη στρατιωτική του θητεία, αποσκοπούσε στην προστασία της δημόσιας τάξης και των δικαιωμάτων των άλλων: οι ισχυρισμοί της κυβέρνησης δεν ήταν πειστικοί, κυρίως από τη στιγμή που υποσχέθηκε την πρόβλεψη εναλλακτικής κοινωνικής θητείας, και εμμέσως, την αποφυγή καταδίκης άλλων αντιρρησιών συνείδησης).

¹³⁵ Για παράδειγμα, *Ιερό Ανάτολο Συμβούλιο της Μουσουλμανικής Κοινότητας κατά Βουλγαρίας*, §90.

¹³⁶ Βλέπετε, για παράδειγμα, *Κοκκινάκης κατά Ελλάδα*, §§32-35, και *Λαρίσης και λοιποί κατά Ελλάδα*, §§39-45.

σύμφωνα με τους νομικούς κανόνες που εφαρμόζονται σε δεδομένη υπόθεση. Κατά δεύτερον, ο κανόνας δεν μπορεί να θεωρηθεί «νόμος», εκτός αν έχει διατυπωθεί με αρκετή ακρίβεια, επιτρέποντας στον πολίτη να καθοδηγήσει τη συμπεριφορά του: πρέπει να είναι σε θέση – με την κατάλληλη καθοδήγηση, αν κάτι τέτοιο κριθεί απαραίτητο – να προβλέψει, σε βαθμό εύλογο δεδομένης της κατάστασης, τις συνέπειες των πράξεών του.

Ωστόσο, αξίζει να αναφερθούν οι επιφυλάξεις που προσέθεσε το Δικαστήριο του Στρασβούργου:

Οι συνέπειες αυτές πρέπει να μπορούν να προβλεφθούν με απόλυτη βεβαιότητα: η εμπειρία έχει αποδείξει ότι κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό. Και πάλι, ενώ η βεβαιότητα είναι ιδιαίτερα επιθυμητή, ενδέχεται να επιφέρει υπέρμετρη ακαμψία, και η νομοθεσία πρέπει να είναι σε θέση να προσαρμόζεται στο μεταβλητό των περιστάσεων. Αναπόφευκτα, πολλοί νόμοι χρησιμοποιούν διατυπώσεις περισσότερο ή λιγότερο χαλαρές, ενώ η ερμηνεία και εφαρμογή τους εξαρτώνται από την πρακτική.¹³⁷

Μερικά παραδείγματα της εφαρμογής αυτού του κριτηρίου στη νομολογία του Άρθρου 9 βοηθούν στη διασάφηση των προϋποθέσεων του. Στην υπόθεση *Κοκκινάκης κατά Ελλάδας*, ο προσφεύγων επεδίωξε να ισχυριστεί ότι ο όρος «προσηλυτισμός» δεν οριζόταν επαρκώς στην εθνική νομοθεσία επιτρέποντας έτσι σε κάθε είδους θρησκευτική συνομιλία ή δημοσιοποίηση να υποστεί απαγορεύσεις και καθιστώντας αδύνατο για τον καθένα να κατευθύνει αναλόγως τη συμπεριφορά του. Σημειώνοντας ότι η διατύπωση δεν μπορεί να είναι πάντα απόλυτα ακριβής, το Δικαστήριο του Στρασβούργου συμφώνησε με την εναγόμενη κυβέρνηση ότι η ύπαρξη μίας σταθερής και δημοσιευμένης εθνικής νομολογίας που συμπληρώνει τη διάταξη του νόμου, αρκούσε στην προκειμένη περίπτωση για να ανταποκριθεί στις προϋποθέσεις του κριτηρίου της «προβλεπόμενης από το νόμο» επέμβασης.¹³⁸

Από την άλλη πλευρά, η υπόθεση *Hasan και Chaush κατά Βουλγαρίας*, δεν πληρούσε αυτό το κριτήριο. Στην περίπτωση αυτή, κυβερνητική υπηρεσία είχε μεροληπτήσει υπέρ θρησκευτικής ομάδας στη διαμάχη για το διορισμό θρησκευτικού ηγέτη. Οι ελλείψεις της εθνικής νομοθεσίας οδήγησαν το Δικαστήριο του Στρασβούργου να συμπεράνει ότι υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 9:

Προκειμένου η εθνική νομοθεσία να πληροί την προϋπόθεση της «προβλεπόμενης από το νόμο» επέμβασης, πρέπει να προβλέπει ένα μέτρο νομικής προστασίας ενάντια σε αυθαίρετες επεμβάσεις των δημόσιων αρχών στα δικαιώματα που εγγυάται η Σύμβαση. Σε ζητήματα που επηρεάζουν τα θεμελιώδη δικαιώματα, θα ήταν αντίθετο προς το κράτος δικαίου – μία από τις βασικές αρχές της δημοκρατικής κοινωνίας που προστατεύει η Σύμβαση – η νομική ευχέρεια που παρέχεται στην εκτελεστική εξουσία να λάβει την

¹³⁷ *Sunday Times κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (no. 1), §49.

¹³⁸ *Κοκκινάκης κατά Ελλάδας*, §§37-41. Βλέπετε, επίσης, *Λαρίσης και λοιποί κατά Ελλάδας*, §§40-42.

μορφή ελαστικών όρων. Συνεπώς, η νομοθεσία πρέπει να σημειώνει με επαρκή σαφήνεια το εύρος αυτής της ευχέρειας που αναγνωρίζεται στις αρμόδιες αρχές και τον τρόπο άσκησης της. Ο βαθμός ακρίβειας που απαιτείται στην εθνική νομοθεσία – ο οποίος δεν μπορεί, σε καμία περίπτωση, να προβλέψει κάθε ενδεχόμενο – εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το περιεχόμενο του εν λόγω κειμένου, το πεδίο που καλείται να καλύψει, καθώς επίσης τον αριθμό και την ιδιότητα αυτών στους οποίους απευθύνεται.

Το Δικαστήριο σημειώνει ότι στην παρούσα υπόθεση, η σχετική νομοθεσία δεν προβλέπει ουσιαστικά κριτήρια βάσει των οποίων το Συμβούλιο Υπουργών και η Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων καταγράφουν θρησκευτικές ομάδες και την αλλαγή της ηγεσίας τους σε περίπτωση εσωτερικών συγκρούσεων και αντικρουόμενων ισχυρισμών περί νομιμότητας. Επιπλέον, δεν υπάρχουν διαδικαστικές εγγυήσεις, όπως κατ'αντιμωλία διαδικασίες ενώπιον ανεξάρτητης αρχής, ενάντια στην αυθαίρετη άσκηση ευχέρειας της εκτελεστικής εξουσίας. Ακόμη, η εθνική νομοθεσία και η απόφαση της Διεύθυνσης δεν κοινοποιήθηκαν ποτέ στους άμεσα εμπλεκόμενους. Οι πράξεις αυτές δεν αιτιολογήθηκαν και ήταν ασαφείς στο βαθμό που δεν ανέφεραν καν τον πρώτο προσφεύγοντα, αν και σκόπευαν – όπως κι έκαναν – να τον απομακρύνουν από τη θέση του Αρχιμουφτή.

Αυτές οι ελλείψεις στα ουσιαστικά κριτήρια και τις διαδικαστικές εγγυήσεις σήμαιναν ότι η επέμβαση ήταν «αυθαίρετη και βασιζόταν σε νομικές διατάξεις που επέτρεπαν διακριτική ευχέρεια στην εκτελεστική εξουσία και δεν πληρούσαν τους απαιτούμενους κανόνες διαύγειας και προβλεψιμότητας».¹³⁹

Και σε άλλες υποθέσεις έχουν διαπιστωθεί παραβιάσεις για τον ανωτέρω λόγο. Για παράδειγμα, στην υπόθεση *Perry κατά Λεττονίας*, η απαγόρευση σε αλλοδαπό ευαγγελιστή πάστορα να ασκήσει τα θρησκευτικά του καθήκοντα όταν ανανεώθηκε η άδεια παραμονής του, δεν βασίστηκε σε καμία διάταξη της ισχύουσας λετονικής νομοθεσίας κατά το χρόνο των πραγματικών περιστατικών, και συνεπώς δεν «προβλεπόταν από το νόμο»,¹⁴⁰ ενώ στην υπόθεση *Kuznetsov και λοιποί κατά Ρωσίας*, μία εντελώς ειρηνική θρησκευτική συνάντηση τερματίστηκε από την Πρόεδρο της περιφερειακής Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, δύο υψηλόβαθμους αστυνομικούς και έναν πολίτη. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε ότι «η νομική βάση για τη διάλυση θρησκευτικής εκδήλωσης που πραγματοποιήθηκε σε χώρο νόμιμα νοικιασμένο για το σκοπό αυτό, ήταν εμφανώς ελλιπής», ενώ «η Επίτροπος δεν ενήργησε καλόπιστα και παρενέβη στο επίσημο καθήκον του κράτους να εξασφαλίσει ουδετερότητα και αμεροληψία έναντι στο εκκλησίασμα

¹³⁹*Hasan και Chaush κατά Βουλγαρίας* [Τμήμα Μείζονος Σύνοψης], §§84-85. Βλέπετε, επίσης, *Bayatyan κατά Αρμενίας* [Τμήμα Μείζονος Σύνοψης], §§112-128 (ερώτημα κατά πόσον η καταδίκη για αποφυγή στράτευσης παρέμεινε νομίμως εκκρεμής).

¹⁴⁰*Perry κατά Λεττονίας*, §§51-66.

των προσφευγόντων». ¹⁴¹ Στην υπόθεση *Svyato-Mykhaylivska Parafiya κατά Ουκρανίας*, η άρνηση καταγραφής τροποποιήσεων στο καταστατικό θρησκευτικής οργάνωσης, κατόπιν απόφασης του διοικητικού συμβουλίου να αλλάξει την ονομασία της από Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία σε Ουκρανική Ορθόδοξη Εκκλησία, βασίστηκε στην εθνική νομοθεσία, που αν και προσβάσιμη, δεν ήταν επαρκώς «προβλέψιμη». Είχε δε και το εξής επακόλουθο: «η έλλειψη εγγυήσεων ενάντια αυθαίρετων αποφάσεων της αρμόδιας υπηρεσίας δεν διορθώθηκε από το δικαστικό έλεγχο που πραγματοποίησαν τα εθνικά δικαστήρια, τα οποία δεν μπόρεσαν, προφανώς, να καταλήξουν σε διαφορετικό πόρισμα λόγω της έλλειψης συνοχής και προβλεψιμότητας της νομοθεσίας». Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω, διαπιστώθηκε παραβίαση του Άρθρου 9. ¹⁴²

Ερώτημα 5. Ο περιορισμός της «εκδήλωσης» θρησκείας ή πεποιθήσεων είναι «αναγκαίος σε μία δημοκρατική κοινωνία»;

Είναι αυτονόητο ότι η ελευθερία εκδήλωσης της σκέψης, συνείδησης ή πεποιθήσεων πρέπει αναγκαστικά, σε ορισμένες περιπτώσεις, να περιορίζεται προς όφελος της δημόσιας ασφάλειας, προάσπισης της δημόσιας τάξης, υγείας και ηθικής, ή προάσπισης των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων. Ωστόσο, δεν είναι πάντα εύκολο να τεκμηριωθεί ότι οι επεμβάσεις στα δικαιώματα του Άρθρου 9 δικαιολογούνται στις συγκεκριμένες περιστάσεις ως «αναγκαίες σε μία δημοκρατική κοινωνία».

Όσον αφορά το πέμπτο και τελευταίο κριτήριο, η καταγγεληθείσα επέμβαση πρέπει:

- ✦ να ανταποκρίνεται σε επιτακτική κοινωνική ανάγκη,
- ✦ να είναι ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό, και
- ✦ να δικαιολογείται από σχετικούς και επαρκείς λόγους.

Για μία ακόμη φορά, το εναγόμενο κράτος φέρει το βάρος να αποδείξει ότι πληρείται το εν λόγω κριτήριο. Με τη σειρά του, το Δικαστήριο του Στρασβούργου οφείλει να εξετάσει κατά πόσον τα μέτρα που έχουν ληφθεί σε εθνικό επίπεδο και αποτελούν επέμβαση στα δικαιώματα του Άρθρου 9, μπορούν κατ' αρχήν να δικαιολογηθούν και είναι ανάλογα προς τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό, αν και κάτι τέτοιο είναι συχνά δύσκολο, καθώς το Δικαστήριο του Στρασβούργου δεν βρίσκεται πάντα στην πιο κατάλληλη θέση να εξετάσει αποφάσεις εσωτερικών ένδικων μέσων. Συνεπώς, μπορεί να αναγνωρίσει «περιθώριο εκτίμησης» σε εκείνους που

¹⁴¹ *Kuznetsov και λοιποί κατά Ρωσίας*, §§69-75.

¹⁴² *Svyato-Mykhaylivska Parafiya κατά Ουκρανίας*, §§121-152.

αποφασίζουν σε εθνικό επίπεδο. Στην πράξη, κάτι τέτοιο επιφέρει αλλαγές στην αυστηρότητα της λεπτομερούς εξέτασης που εφαρμόζει το Δικαστήριο του Στρασβούργου για την αξιολόγηση των λόγων που επικαλείται η εκάστοτε επέμβαση στα δικαιώματα του Άρθρου 9. Για περαιτέρω ανάλυση, χρειάζεται μία γενικότερη συζήτηση γύρω από ορισμένες βασικές έννοιες γενικής εφαρμογής στην ερμηνεία της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Αναγκαιότητα - αναλογικότητα, και ο χαρακτήρας της «δημοκρατικής κοινωνίας»

Η έννοια της «αναγκαιότητας» συναντάται – ρητώς ή σιωπηρώς – σε αρκετά άρθρα της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, αλλά ερμηνεύεται με ελάχιστα διαφορετικό τρόπο ανάλογα με τα συμφραζόμενα. Μπορεί να υπάρξει γενική διάκριση μεταξύ άρθρων (για παράδειγμα, το Άρθρο 9) που εγγυώνται δικαιώματα ατομικής και πολιτικής φύσης, τα οποία υπόκεινται σε ευρείς περιορισμούς, και άρθρων που εγγυώνται δικαιώματα (κυρίως όσα αφορούν σωματική ακεραιότητα και ανθρωπινή αξιοπρέπεια), τα οποία είτε δεν υπόκεινται σε σαφείς περιορισμούς είτε υπόκεινται μόνο σε αυστηρούς περιορισμούς.

Προκειμένου να αποφασιστεί κατά πόσον μία επέμβαση είναι «αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία», είναι σημαντικό να λαμβάνονται υπόψη οι λέξεις «αναγκαία» και «δημοκρατική κοινωνία». Για παράδειγμα, στο πλαίσιο του Άρθρου 10, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει επισημάνει ότι

ενώ το επίθετο «αναγκαία», με την έννοια αυτής της διάταξης, δεν είναι συνώνυμο με το επίθετο «απαραίτητη», ούτε έχει την ευελιξία των εκφράσεων «επιτρεπτή», «συνηθισμένη», «χρήσιμη», «λογική» ή «επιθυμητή», υπονοεί την ύπαρξη «επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης».¹⁴³

Το βάρος της απόδειξης ότι η επέμβαση είναι δικαιολογημένη, και συνεπώς, το βάρος της απόδειξης ότι η επέμβαση είναι ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό, βαραίνει τα κράτη. Όπως συμβαίνει με την ερμηνεία της έννοιας της αναγκαιότητας των κρατικών επεμβάσεων σε άλλα δικαιώματα της Σύμβασης, και σε αυτό το άρθρο μπορεί να είναι σχετικοί άλλοι διεθνείς ή ευρωπαϊκοί κανόνες και πρακτικές. Ως προς αυτό, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει αναφερθεί σε εκθέσεις οργανισμών, όπως σε εκείνη του Παγκόσμιου Συμβουλίου Εκκλησιών.¹⁴⁴

¹⁴³ *Handyside κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, §48.

¹⁴⁴ Όπως στην υπόθεση *Κοκκινάκης κατά Ελλάδας*, βλέπετε σ. 47.

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΚΕΨΗΣ, ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Ο βαθμός της απαιτούμενης αιτιολογίας εξαρτάται, στην πράξη, από τις εκάστοτε συνθήκες. Κατά βάση, όσο πιο έντονη είναι η «επιτακτική κοινωνική ανάγκη», τόσο πιο εύκολα δικαιολογείται η επέμβαση. Για παράδειγμα, η εθνική ασφάλεια είναι, κατ' αρχήν, πολύ κρίσιμη παράμετρος. Ωστόσο, η απλή προβολή μίας τέτοιας παραμέτρου δεν απαλλάσσει τα κράτη από το να αιτιολογούν τους ισχυρισμούς τους.¹⁴⁵ Παρομοίως, η δημόσια ασφάλεια φαίνεται να αποτελεί αναμφισβήτητη κοινωνική ανάγκη, και συνεπώς, η διάταξη του νόμου που καθιστά υποχρεωτικό το κράνος για όλους τους μοτοσικλετιστές θεωρήθηκε αυτομάτως δικαιολογημένη, όταν αμφισβητήθηκε από Σιχ.¹⁴⁶

Σε κάθε περίπτωση, η εφαρμογή του κριτηρίου της αναγκαιότητας (και, κατ' επέκταση, η εξέταση του βαθμού αναγνώρισης περιθωρίου εκτίμησης) πρέπει να λαμβάνει, επίσης, υπόψη το ερώτημα κατά πόσον μία επέμβαση μπορεί να θεωρηθεί αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία. Η σπουδαιότητα αυτής της έννοιας είναι πασιδήλη στη νομολογία του Άρθρου 9. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει, συγκεκριμένα, προσδιορίζει τα χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής «δημοκρατικής κοινωνίας» αναδεικνύοντας τον πλουραλισμό, την ανοχή και την ευρύνοια ως θεμελιώδεις αρχές της. Για παράδειγμα, στην υπόθεση *Κοκκινάκης κατά Ελλάδα*, το Δικαστήριο διαπίστωσε:

Έτσι όπως την προστατεύει το Άρθρο 9, η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας αποτελεί ένα από τα βάρη της «δημοκρατικής κοινωνίας», κατά την έννοια της Σύμβασης. Στη θρησκευτική της διάσταση, αποτελεί ένα από τα θεμελιωδέστερα χαρακτηριστικά της ταυτότητας των πιστών και της αντίληψής τους για τη ζωή· ταυτόχρονα όμως συνιστά εξ ίσου πολύτιμο αγαθό για τους άθεους, τους αγνωστικιστές, τους σκεπτικιστές και τους αδιάφορους. Είναι αξεδιάλυτα δεμένη με τον πλουραλισμό – ο οποίος με τόσες θυσίες κατακτήθηκε στο διάβα των αιώνων – και ομοούσια με την δημοκρατική κοινωνία.¹⁴⁷

Τέτοιες αξίες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ορθά οι κρατικές αρχές μπορεί να θεωρήσουν ορθό να προστατεύσουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των πιστών από προσβλητικές επιθέσεις μέσω της έκφρασης (όπως στην υπόθεση *Otto-Preminger-Institut* που συζητείται στη συνέχεια).¹⁴⁸ Το Άρθρο 9, μάλιστα, μπορεί να απαιτεί να αντιμετωπιστεί μία δυνητική απειλή διατάραξης της τάξης με μέσα που

¹⁴⁵Βλέπετε *Μητροπολιτική Εκκλησία της Βεσσαραβίας και λοιποί κατά Μολδαβίας*, σ. 36.

¹⁴⁶*Χ κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (dec.) (1978).

¹⁴⁷*Κοκκινάκης κατά Ελλάδα*, §31.

¹⁴⁸σ.71.

προωθούν τον πλουραλισμό αντί να τον υπονομεύουν, ακόμη κι αν αυτός ο πλουραλισμός ενδέχεται να ευθύνεται για καταστάσεις, όπου η διατήρηση της δημόσιας τάξης απαιτεί την κρατική επέμβαση.

Περιθώριο εκτίμησης

Η εξέταση κατά πόσον ένα μέτρο είναι αναγκαίο και ανάλογο προς τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό, δεν είναι ποτέ αυτόματη καθώς από τη στιγμή που γνωστοποιηθούν όλα τα πραγματικά περιστατικά, πρέπει να δοθεί μία αδιάσειστη αντικειμενική αξιολόγηση στο ερώτημα «κατά πόσον η επέμβαση ήταν αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία». Ωστόσο, σε επίπεδο Δικαστηρίου του Στρασβούργου, κάθε εκτίμηση της αναγκαιότητας της επέμβασης στα δικαιώματα του Άρθρου 9 είναι στενά συνδεδεμένη με το ζήτημα της επικουρικότητας του συστήματος προστασίας που εγγυάται η Σύμβαση, καθώς οι εθνικές αρχές είναι, κατά βάση, υπεύθυνες να εξασφαλίζουν ότι τα δικαιώματα της Σύμβασης είναι ρεαλιστικά και αποτελεσματικά. Για το σκοπό αυτό, το Δικαστήριο του Στρασβούργου αναγνωρίζει κάποιου βαθμού «περιθώριο εκτίμησης» στους κρατικούς υπεύθυνους για την λήψη των αποφάσεων. Κάτι τέτοιο, όμως, δύσκολα εφαρμόζεται στην πράξη, ενώ έχει την τάση να δημιουργεί αντιπαραθέσεις. Η αναγνώριση περιορισμών, από την πλευρά του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, στην εξακρίβωση κατά πόσον η απόφαση των εσωτερικών ένδικων μέσων είναι σύμφωνη με τις υποχρεώσεις του κράτους, κατά την έννοια της Σύμβασης, αποτελεί κύριο μέσο για την αναγνώριση του επικουρικού του ρόλου στην προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Έγκειται στο δικαίωμα των δημοκρατιών (εντός, βέβαια, ορίων που έχει επιβάλει η Σύμβαση) να επιλέγουν οι ίδιες το επίπεδο και περιεχόμενο της εφαρμογής δικαιωμάτων του ανθρώπου που κρίνουν ότι τους ταιριάζει καλύτερα.

Προφανώς, εάν η έννοια αυτή επεκτεινόταν παραπέρα, το Δικαστήριο του Στρασβούργου θα μπορούσε να κατηγορηθεί ότι παραιτείται των ευθυνών του. Στην κρίση απόφαση που εξέδωσε στην υπόθεση *Handyside κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (μία ακόμη υπόθεση που αφορά ελευθερία έκφρασης), το Δικαστήριο επεσήμανε ότι η Σύμβαση:

... δεν παρέχει στα Συμβαλλόμενα Κράτη απεριόριστη εξουσία εκτίμησης. Το Δικαστήριο... είναι υπεύθυνο για την τήρηση των δεσμεύσεων των κρατών και έχει εξουσιοδοτηθεί να εκδίδει την τελική απόφαση σχετικά με το κατά πόσον ένας «περιορισμός» ή μία «κύρωση» είναι σύμφωνη με την εγγύηση της Σύμβασης. Συνεπώς, το εθνικό περιθώριο εκτίμησης συμβαδίζει με μία ευρωπαϊκή εποπτεία. Αυτή η εποπτεία αφορά τόσο το σκοπό της καταγγελλόμενης πράξης όσο και την «αναγκαιότητά» της, ενώ δεν καλύπτει μόνο τη βασική νομοθεσία, αλλά και την εκάστοτε απόφαση, ακόμη κι αν έχει εκδοθεί από ανεξάρτητο δικαστήριο...

Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο δεν αντικαθιστά σε καμία περίπτωση τα αρμόδια εθνικά δικαστήρια. Απλά επανεξετάζει [υπό το φως της εγγύησης] τις αποφάσεις που εξέδωσαν κατά την άσκηση της εξουσίας εκτίμησης.¹⁴⁹

Επομένως, το περιθώριο εκτίμησης δεν αποτελεί άρνηση του εποπτικού ρόλου του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, καθώς το Δικαστήριο έχει καταβάλει μεγάλη προσπάθεια να τονίσει ότι κάθε αναγνωρισμένο περιθώριο εκτίμησης είναι περιορισμένο, και ότι το ίδιο το Δικαστήριο παίρνει την τελική απόφαση, αφού εξετάσει την εκτίμηση των εθνικών αρχών. Για παράδειγμα, όσον αφορά την ελευθερία έκφρασης στο πλαίσιο της προσβολής θρησκευτικών πεποιθήσεων, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει εξηγήσει ότι το εύρος του περιθωρίου εκτίμησης εξαρτάται από το περιεχόμενο και, κατά κύριο λόγο, το χαρακτήρα της εκάστοτε έκφρασης, αλλά και την αιτιολογία του περιορισμού:

Ενώ η παράγραφος 2 του Άρθρου 10 της Σύμβασης δεν προβλέπει μεγάλα περιθώρια για περιορισμούς στον πολιτικό λόγο ή τις δημόσιες αντιπαραθέσεις κοινού ενδιαφέροντος, τα Συμβαλλόμενα Κράτη διαθέτουν, σε γενικές γραμμές, ευρύτερο περιθώριο εκτίμησης στη ρύθμιση της ελευθερίας έκφρασης όσον αφορά ζητήματα που ενδέχεται να προσβάλουν ενδόμυχες προσωπικές πεποιθήσεις μέσα στη σφαίρα της ηθικής, και κυρίως, της θρησκείας. Επιπλέον, όπως στον τομέα της ηθικής - ενδεχομένως μάλιστα σε μεγαλύτερο βαθμό - δεν υπάρχει κοινή ευρωπαϊκή αντίληψη περί «προϋποθέσεων της προστασίας των δικαιωμάτων των άλλων» όσον αφορά την προσβολή των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Ό,τι μπορεί να προσβάλει άτομα κάποιου θρησκευτικού δόγματος διαφέρει σημαντικά από τη μία χρονική στιγμή στην άλλη και από το ένα μέρος στο άλλο, ιδίως σε μία εποχή που χαρακτηρίζεται από μία συνεχώς μεγεθνόμενη ποικιλία θρησκειών και δογμάτων. Λόγω της άμεσης και συνεχούς επαφής με τις εξουσίες των χωρών τους, οι κρατικές αρχές είναι, κατά βάση, σε καλύτερη θέση από τον διεθνή δικαστή να γνωμοδοτήσουν για το ακριβές περιεχόμενο των προϋποθέσεων που αφορούν τα δικαιώματα των άλλων, αλλά και για την «αναγκαιότητα» επιβολής «περιορισμών» που αποσκοπούν στην προστασία των βαθύτερων συναισθημάτων και πεποιθήσεων.¹⁵⁰

Επομένως, το Δικαστήριο του Στρασβούργου αναγνωρίζει ότι έχει περιορισμένη δικαιοδοσία για την επανεξέταση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων που αφορούν τη θρησκεία. Κάτι τέτοιο είναι αυταπόδεικτο. Η εσωτερική κατάσταση ενδέχεται να αντανakλά ιστορικές, πολιτιστικές και πολιτικές ευαισθησίες, και ένα διεθνές δικαστήριο δεν είναι πάντα κατάλληλο για να επιλύσει τέτοιες

¹⁴⁹ *Handyside κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, §§49-50.

¹⁵⁰ *Wingrove κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, §58.

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΚΕΨΗΣ, ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

διαφορές.¹⁵¹ Ασφαλώς, η διαπίστωση αυτή δεν ισχύει σε εθνικό επίπεδο, όπου τα εσωτερικά ένδικα μέσα γνωρίζουν καλύτερα τις κατά τόπον συνθήκες, κι έχουν, ενδεχομένως, μεγαλύτερη νομιμότητα από το Δικαστήριο του Στρασβούργου. Τα εθνικά δικαστήρια πρέπει να διερευνούν το περιεχόμενο στο οποίο λειτουργούν – σε εθνικό επίπεδο - οι ελευθερίες που εγγυάται η Σύμβαση.

¹⁵¹Βλέπετε, για παράδειγμα, *Murphy κατά Ιρλανδίας*, σ. 69.

Συγκεκριμένες πτυχές της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και πεποιθήσεων υπό το Άρθρο 9

Η εφαρμογή των προαναφερθέντων κριτηρίων εμπλουτίζεται από τη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου για το Άρθρο 9. Η νομολογία υπογραμμίζει, επίσης, την προσδοκία κρατικής ουδετερότητας, πλουραλισμού και ανοχής σε καταστάσεις που συχνά εμπεριέχουν στοιχεία επίσημου ανταγωνισμού, κρυφών ή εμφανών διακρίσεων και αυθαίρετης λήψης αποφάσεων. Το παρόν εγχειρίδιο αναλύει τα κύρια ζητήματα που έχουν ανακύψει στο πλαίσιο αυτής της εγγύησης, κυρίως όσον αφορά το ερώτημα κατά πόσον οι επεμβάσεις αποδεικνύονται «αναγκαίες σε μία δημοκρατική κοινωνία». Ωστόσο, όπως έχει ήδη σημειωθεί, ορισμένες εκφάνσεις της ατομικής και συλλογικής άσκησης της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας δεν έχουν ακόμη εξεταστεί στη νομολογία του Στρασβούργου.

Επεμβάσεις στην «εκδήλωση» των ατομικών πεποιθήσεων: άρνηση εκπλήρωσης υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας

Μέχρι πρότινος, δεν είχε διευκρινιστεί μέχρι ποιο σημείο το Άρθρο 9 επέβαλε θετικό καθήκον στις κρατικές αρχές να αναγνωρίζουν εξαιρέσεις σε γενικές αστικές και νομικές υποχρεώσεις. Εξαιτίας του Αρθρου 4 §3.β της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που προβλέπει ειδική διάταξη για «υπηρεσία στρατιωτικής φύσης», ίσχυε για καιρό η αντίληψη ότι το Άρθρο 9 δεν μπορούσε από μόνο του να αναγνωρίσει το δικαίωμα στην άρνηση της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας για λόγους συνείδησης, εκτός αν προβλεπόταν από το εσωτερικό δίκαιο,¹⁵² ακόμη κι αν όλα τα ευρωπαϊκά κράτη που διατηρούν τη στρατιωτική θητεία, είχαν ήδη αναγνωρίσει εναλλακτική κοινωνική υπηρεσία.¹⁵³ Συνεπώς, δεν ήταν ξεκάθαρο κατά πόσον το Άρθρο 9 μπορούσε να απαιτήσει από τα κράτη να αναγνωρίσουν μία τέτοια εναλλακτική κοινωνική υπηρεσία σε περιπτώσεις όπου ο ενδιαφερόμενος θα υποχρεωνόταν

¹⁵² *Johansen κατά Νορβηγίας* (dec.) (το Άρθρο 4 §3.β δεν απαιτεί από τα κράτη να προβλέπουν εναλλακτική πολιτική θητεία για τους αντρρησίες συνείδησης).

¹⁵³ Βλέπετε Συστάσεις της Επιτροπής Υπουργών No. R (87) 8 και (2010) 4.

αλλιώς να πράξει ενάντια στις θεμελιώδεις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.¹⁵⁴ Ασφαλώς, ήταν αποδεκτό ότι η υποχρεωτική στρατιωτική θητεία μπορούσε να εξεταστεί υπό το φως άλλων εγγυήσεων της Σύμβασης, κυρίως σε περιπτώσεις όπου ο προσφεύγων ήταν σε θέση να ισχυριστεί ότι οι κυρώσεις για μη εκπλήρωση στρατιωτικών καθηκόντων επιβίωναν κατά τρόπο που επέφερε διακρίσεις¹⁵⁵ ή οδηγούσε σε εξευτελιστική μεταχείριση κατά την έννοια του Άρθρου 3.¹⁵⁶ Για παράδειγμα, στην υπόθεση *Ülke κατά Τουρκίας*, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε ότι ο προσφεύγων, ακτιβιστής της ειρήνης στον οποίο είχαν επανειλημμένως επιβληθεί ποινές λόγω άρνησής του να υπηρετήσει στο στρατό λόγω των πεποιθήσεών του, είχε υποβληθεί σε μεταχείριση κατά παράβαση του Άρθρου 3 εξαιτίας της «συνεχούς εναλλαγής διώξεων και ποινών φυλάκισης», αλλά και του ενδεχόμενου να συνεχιστεί – θεωρητικά – η κατάσταση αυτή για το υπόλοιπο της ζωής του: κάτι τέτοιο είχε ξεπεράσει την αναπόφευκτη ταπείνωση που συνεπάγεται η φυλάκιση, και είχε χαρακτηριστεί ως «απάνθρωπη» μεταχείριση λόγω των προμελετημένων, αθροιστικών και μακροχρόνιων επιπτώσεων που επέφεραν οι επαναλαμβανόμενες καταδίκες και εγκλεισμοί. Το εσωτερικό δίκαιο που δεν προέβλεπε διάταξη για τους αντιρρησίες συνείδησης «προφανώς δεν ήταν επαρκές για να προβλέψει κατάλληλο τρόπο αντιμετώπισης καταστάσεων που απορρέουν από την άρνηση εκπλήρωσης στρατιωτικής θητείας λόγω προσωπικών πεποιθήσεων».¹⁵⁷

Προσφυγές που συνέχισαν να συρρέουν στο Στρασβούργο κατέληγαν συχνά σε φιλικό διακανονισμό.¹⁵⁸ Ωστόσο, στην υπόθεση *Bayatyan κατά Αρμενίας*, το Τμήμα Μείζονος Σύνοψης έκρινε ότι η άρνηση αντικατάστασης της στρατιωτικής θητείας με πολιτική θητεία μπορούσε, σε ορισμένες περιπτώσεις, να παραβιάσει το Άρθρο 9. Ο προσφεύγων ήταν Μάρτυρας του Ιεχωβά που είχε καταδικαστεί σε ποινή φυλάκισης 30 μηνών λόγω άρνησης εκπλήρωσης της στρατιωτικής του θητείας. Η πρότασή του να

¹⁵⁴ *Χ κατά Γερμανίας* (dec.) (1977).

¹⁵⁵ Για παράδειγμα, *Θλιμμένος κατά Ελλάδας* [Τμήμα Μείζονος Σύνοψης]. Βλέπετε, επίσης, *Τσιρλής και Κουλούμπας κατά Ελλάδας*, (παραβίαση του Άρθρου 5, αλλά αποφεύχθηκε ζήτημα υπό το Άρθρο 9). Πβλ. Έκθεση της Επιτροπής της 7^{ης} Μαρτίου 1996 (γνώμη ότι υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 14, όπως ερμηνεύτηκε σε συνδυασμό με το Άρθρο 9). Βλέπετε, επίσης, *Autio κατά Φινλανδίας* (η μεγαλύτερη χρονική διάρκεια που προβλέπεται για την πολιτική θητεία σε αντίθεση με τη στρατιωτική θητεία εμπίπτει στο περιθώριο εκτίμησης του κράτους: απαράδεκτη).

¹⁵⁶ *Taştan κατά Τουρκίας*, §§27-31 (η υποχρέωση στρατιωτικής θητείας που επεβλήθη σε άντρα 71 ετών, ο οποίος αναγκάστηκε να πραγματοποιήσει τις ίδιες δραστηριότητες και σωματικές ασκήσεις με 20χρονους νεοσύλλεκτους, αποτέλεσε εξευτελιστική μεταχείριση).

¹⁵⁷ *Ülke κατά Τουρκίας*, §§61 και 62.

¹⁵⁸ Για παράδειγμα, *Stefanov κατά Βουλγαρίας* (φιλικός διακανονισμός).

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΚΕΨΗΣ, ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

πραγματοποιήσει εναλλακτική πολιτική θητεία είχε επαναληφθεί πολλάκις κατά τη διάρκεια της δίκης του για καταδίκη αποφυγής στράτευσης, αλλά ο νέος νόμος που προέβλεπε πολιτική θητεία – κατόπιν δέσμευσης του εναγόμενου κράτους όταν έγινε μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης μερικούς μήνες πριν την εισαγωγή της πολιτικής θητείας – τέθηκε σε ισχύ ένα χρόνο μετά την υπό όρους αποφυλάκισή του και αφού είχε ήδη εκτίσει περισσότερους από 10 μήνες στη φυλακή. Το Τμήμα Μείζονος Σύνοψης έκρινε ότι δεν ήταν σκόπιμο να ερμηνευτεί το Άρθρο 9 σε συνδυασμό με το Άρθρο 4 §3.β, λόγω της εξέλιξης της νομοθεσίας και της πρακτικής των ευρωπαϊκών κρατών, αλλά και των διεθνών συμφωνιών. Η Σύμβαση ήταν «ζωντανό κείμενο» και όφειλε να εκφράζει τέτοιες εξελίξεις. Ακόμη κι αν δεν υπήρχε σαφής αναφορά στο Άρθρο 9 για το δικαίωμα άρνησης στρατιωτικής θητείας για λόγους συνείδησης,

... [το Δικαστήριο] έκρινε ότι η άρνηση της στρατιωτικής θητείας, όταν πηγάζει από σοβαρή και ανυπέρβλητη σύγκρουση μεταξύ της υποχρέωσης του ατόμου να υπηρετήσει στο στρατό και της συνείδησής του ή των βαθιά ριζωμένων και γνήσιων θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεών του, αποτελεί αντίληψη και πίστη επαρκούς πειστικότητας, σοβαρότητας, συνοχής και σπουδαιότητας για να συμπεριληφθεί στις εγγυήσεις του Άρθρου 9. ...

Στην παρούσα υπόθεση, ο προσφεύγων είναι μέλος των Μαρτύρων του Ιεχωβά, μία θρησκευτική ομάδα της οποίας οι πεποιθήσεις περιλαμβάνουν τη θέση ότι οι πιστοί πρέπει να εναντιώνονται στη στρατιωτική θητεία, ακόμη κι αν είναι άοπλη. Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο δεν είχε λόγο να αμφισβητήσει ότι η άρνηση του προσφεύγοντα να υπηρετήσει στο στρατό, ήταν παρακινούμενη από τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, οι οποίες ήταν γνήσιες και σε σοβαρή και ανυπέρβλητη σύγκρουση με την υποχρέωσή του να εκπληρώσει τη στρατιωτική του θητεία.

Είναι σημαντικό να υπάρξει διάκριση μεταξύ της κατάστασης του προσφεύγοντα και μίας αντίστοιχης «που αφορά υποχρέωση, η οποία δεν εμπεριέχει συγκεκριμένη διάσταση συνείδησης, όπως, για παράδειγμα, μία γενική φορολογική υποχρέωση». Η παράλειψη του προσφεύγοντα να εμφανιστεί για την εκπλήρωση της στρατιωτικής θητείας εμπεριείχε την έννοια της «εκδήλωσης» των θρησκευτικών πεποιθήσεών του, και συνεπώς η καταδίκη για αποφυγή στράτευσης αποτελούσε επέμβαση στην ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας του. Χρειάζονταν πειστικοί και επιτακτικοί λόγοι που θα αιτιολογούσαν την επέμβαση στο δικαίωμα κάθε ατόμου για θρησκευτική ελευθερία. Επιπλέον, σχεδόν όλα τα ευρωπαϊκά κράτη που είχαν ή συνέχιζαν να έχουν υποχρεωτική στρατιωτική θητεία, είχαν εισαγάγει εναλλακτική στρατιωτική θητεία.

Κατά συνέπεια,

το σύστημα που ίσχυε κατά το χρόνο των πραγματικών περιστατικών επέβαλε στους πολίτες μία υποχρέωση με δυνητικά σοβαρές συνέπειες για τους αντιρρησίες συνείδησης, ενώ δεν προέβλεπε καμία εξαίρεση λόγω συνείδησης και τιμωρούσε όσους αρνούνταν

να εκπληρώσουν τη στρατιωτική τους θητεία, όπως τον προσφεύγοντα... Η επιβολή ποινής στον προσφεύγοντα, σε συνθήκες που δεν λάμβαναν υπόψη τις απαιτήσεις της συνείδησης και των πεποιθήσεών του, δεν μπορούσε να θεωρηθεί αναγκαίο μέτρο σε μία δημοκρατική κοινωνία. Πόσω μάλλον από τη στιγμή που υπήρχαν βιώσιμες και αποτελεσματικές εναλλακτικές λύσεις που μπορούσαν να εξυπηρετήσουν τα ανταγωνιστικά συμφέροντα, όπως απέδειξε η εμπειρία στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη.

Το Δικαστήριο επανέλαβε ότι ο πλουραλισμός, η ανοχή και η ευρύνοια αποτελούν αναπόσπαστα χαρακτηριστικά μίας «δημοκρατικής κοινωνίας». Αν και το ιδιωτικό συμφέρον πρέπει, κατά περιπτώσεις, να υποτάσσεται στο συλλογικό συμφέρον, δημοκρατία δεν σημαίνει ότι οι απόψεις της πλειοψηφίας πρέπει πάντα να υπερισχύουν: πρέπει να επιτυγχάνεται ισορροπία που θα εγγυάται τη δίκαιη και σωστή μεταχείριση των μειονοτήτων και θα αποφεύγει κάθε κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης. Συνεπώς, ο κρατικός σεβασμός των πεποιθήσεων μίας μειονοτικής θρησκευτικής ομάδας, όπως εκείνης του προσφεύγοντα, παρέχοντας τη δυνατότητα να υπηρετήσουν την κοινωνία σύμφωνα με τις προσταγές της συνείδησής τους, χωρίς να δημιουργούνται άδικες ανισότητες ή διακρίσεις όπως υποστηρίζει η κυβέρνηση, εξασφαλίζει έναν συνεκτικό και σταθερό πλουραλισμό και προωθεί την θρησκευτική αρμονία και ανοχή στην κοινωνία.¹⁵⁹

Επεμβάσεις στην «εκδήλωση» ατομικών πεποιθήσεων: προσηλυτισμός

Το κείμενο της πρώτης παραγράφου του Άρθρου 9 αναφέρεται συγκεκριμένα στη «διδασκαλία», ως αναγνωρισμένη μορφή «εκδήλωσης» των πεποιθήσεων. Το δικαίωμα κάθε ατόμου να προσταθήσει να πείσει τους άλλους για την εγκυρότητα των πεποιθήσεών του υποστηρίζεται σιωπηρά από την αναφορά στο δικαίωμα «αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεως». Συνεπώς, το δικαίωμα του προσηλυτισμού, όπως εκφράζεται με την προσπάθεια κάποιου να πείσει άλλους να ενστερνιστούν τη θρησκεία του, εμπερικλείεται στο πεδίο εφαρμογής του Άρθρου 9. Ωστόσο, το δικαίωμα αυτό δεν είναι απόλυτο και ενδεχομένως να υπόκειται σε περιορισμούς, σε περιπτώσεις που το κράτος μπορεί να αποδείξει ότι κάτι τέτοιο βασίζεται σε ισχυρισμούς περί δημόσιας τάξης ή προστασίας ευάλωτων ατόμων ενάντια σε αδικαιολόγητη εκμετάλλευση. Η νομολογία διακρίνει το «θεμιτό» από τον «αθέμιτο» προσηλυτισμό, διάκριση που συναντάται και σε άλλες αποφάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης, όπως η Σύσταση της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης 1412 (1999) σχετικά με τις παράνομες δραστηριότητες των αιρέσεων που απαιτούν τη λήψη κρατικών μέτρων ενάντια σε «παράνομες πρακτικές που πραγματοποιούνται στο όνομα ομάδων θρησκευτικού, εσωτεριστικού ή πνευματικού χαρακτήρα», την πρόβλεψη και

¹⁵⁹ *Bayatyan κατά Αρμενίας* [Τμήμα Μείζονος Σύνοψης], §§124 και 126.

ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ των κρατών για τέτοιες αιρέσεις, και την ιδιαίτερη σημασία της ιστορίας και φιλοσοφίας της θρησκείας στη διδακτική ύλη των σχολείων με σκοπό την προστασία των νέων.

Στην υπόθεση *Κοκκινάκης κατά Ελλάδας*, Μάρτυρας του Ιεχωβά καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης για προσηλυτισμό, αδίκημα που απαγορεύεται ρητώς από το Ελληνικό Σύνταγμα και το νόμο. Στην αρχή, το Δικαστήριο του Στρασβούργου είχε δεχθεί ότι το δικαίωμα στην προσπάθεια να ενστερνιστεί ο πλησίον άλλη πίστη, συμπεριλαμβανόταν στο πεδίο εφαρμογής της εγγύησης. Διαφορετικά «η ελευθερία αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων» που προστατεύει το Άρθρο 9 θα κινδύνευε να μείνει νεκρό γράμμα. Ενώ το Δικαστήριο του Στρασβούργου επεσήμανε ότι η απαγόρευση προβλεπόταν από το νόμο και είχε θεμιτό σκοπό να προστατεύσει τα δικαιώματα των άλλων, δεν μπόρεσε – στις συγκεκριμένες περιστάσεις – να δεχθεί ότι η επέμβαση μπορούσε να δικαιολογηθεί ως «αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία». Κατά τη γνώμη των δικαστών, έπρεπε να γίνει διάκριση μεταξύ της «χριστιανικής μαρτυρίας», και του «καταχρηστικού προσηλυτισμού» που συνεπάγεται αδικαιολόγητες επιρροές, ακόμη και πιέσεις:

Η πρώτη αντιστοιχεί στην αληθινή διδασκαλία του Ευαγγελίου, την οποία μία έκθεση που συντάχθηκε το 1956 στα πλαίσια του οικουμενικού Συμβουλίου των Εκκλησιών χαρακτηρίζει ως απαραίτητη αποστολή και ευθύνη κάθε Χριστιανού και κάθε Εκκλησίας. Ο δεύτερος αντιπροσωπεύει τη διαφθορά και την παραμόρφωση της μαρτυρίας. Μπορεί, κατά την ίδια έκθεση, να πάρει τη μορφή δραστηριοτήτων που προσφέρουν υλικά ή κοινωνικά πλεονεκτήματα με την προοπτική απόκτησης νέων μελών για μία Εκκλησία ή άσκησης καταχρηστικής πίεσης σε ανθρώπους που βρίσκονται σε απόγνωση ή ανάγκη. Ακόμη ο προσηλυτισμός μπορεί να καταφύγει σε χρήση βίας ή πλύσης εγκεφάλου. Γενικότερα, είναι ασυμβίβαστος με το σεβασμό της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας των άλλων.

Ωστόσο, το γεγονός ότι τα εθνικά δικαστήρια δεν προσδιόρισαν τους λόγους της καταδίκης σήμαινε πως ήταν αδύνατο να αποδειχθεί ότι υπήρχε επιτακτική κοινωνική ανάγκη για την καταδίκη. Τα εθνικά δικαστήρια είχαν εξετάσει την ποινική ευθύνη του προσφεύγοντα επαναλαμβάνοντας απλά τη διάταξη του νόμου, αντί να εξηγήσουν για ποιους λόγους τα μέσα που χρησιμοποίησε ο προσφεύγων για να πείσει άλλους, ήταν ακατάλληλα:

Η ανάγνωση του [σχετικού νόμου] καταδεικνύει, ότι τα κριτήρια που υιοθετήθηκαν από τον έλληνα νομοθέτη στο ζήτημα αυτό εναρμονίζονται με τα προαναφερθέντα, αν και στο μέτρο που αποσκοπούν στην τιμωρία μόνο του καταχρηστικού προσηλυτισμού, του οποίου τον ορισμό *in abstracto* δεν χρειάζεται να δώσει το Δικαστήριο στη συγκεκριμένη περίπτωση. Το Δικαστήριο σημειώνει όμως ότι τα ελληνικά δικαστήρια θεμελίωσαν την ευθύνη του προσφεύγοντα στο σκεπτικό τους αρνούμενα στην αναπαράγωγή των όρων του [άρθρου], χωρίς να προσδιορίσουν επαρκώς με ποιον τρόπο ο κατηγορούμενος είχε προσπαθήσει να μεταπειεί το γείτονά του με καταχρηστικά μέσα. Κανένα από τα γεγονότα δεν επιτρέπει τη διαπίστωση τέτοιων μέσων. Με αυτά

τα δεδομένα δεν αποδείχθηκε ότι η καταδίκη του προσφεύγοντα ήταν δικαιολογημένη, στις περιστάσεις της υπόθεσης, από μία επιτακτική κοινωνική ανάγκη. Το επίμαχο μέτρο δεν εμφανίζεται λοιπόν ανάλογο προς τον επιδιωκόμενο νόμιμο σκοπό ούτε επομένως «αναγκαίο σε μία δημοκρατική κοινωνία για την προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων».¹⁶⁰

Αντιθέτως, στην υπόθεση *Λαρίσης και λοιποί κατά Ελλάδα*, η καταδίκη ανώτατων αξιωματικών, μελών της Εκκλησίας της Πεντηκοστής, για προσηλυτισμό τριών σημερινών υπό τις διαταγές τους, κρίθηκε ότι δεν αποτελούσε παραβίαση του Άρθρου 9, λόγω του ιδιαίτερου χαρακτήρα της στρατιωτικής ιεραρχικής δομής, καθώς το Δικαστήριο συμφώνησε ότι θα μπορούσε να εμπεριέχει τον κίνδυνο παρενόχλησης υφιστάμενου, σε περίπτωση που προσπαθήσει να ξεφύγει από συζήτηση που άνοιξε προϊστάμενός του. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκανε δεκτούς τους ισχυρισμούς της εναγόμενης κυβέρνησης ότι οι ανώτατοι αξιωματικοί έκαναν κατάχρηση της ιδιότητάς τους, και ότι οι πεποιθήσεις τους δικαιολογούνταν από την ανάγκη να προστατευθεί η φήμη και η καλή λειτουργία των ενόπλων δυνάμεων, και να προστατευθούν οι σημερινές από έναν ιδεολογικό καταναγκασμό:

Το Δικαστήριο παρατηρεί ότι αποτελεί άγια θέση ότι η Σύμβαση ισχύει κατ'αρχήν για τα μέλη των ενόπλων δυνάμεων και όχι αποκλειστικά για τους πολίτες. Ερμηνεύοντας και εφαρμόζοντας τους κανόνες του κειμένου αυτού σε υποθέσεις όπως η παρούσα, το Δικαστήριο πρέπει εντούτοις να είναι προσεκτικό στις ιδιαιτερότητες της στρατιωτικής ζωής και στις επιπτώσεις της πάνω στην κατάσταση των μελών των ενόπλων δυνάμεων... Το Δικαστήριο σημειώνει ως προς τούτο ότι η ιεραρχική δομή που αποτελεί ένα χαρακτηριστικό της στρατιωτικής ζωής μπορεί να δώσει μία συγκεκριμένη απόχρωση σε οποιαδήποτε πλευρά των σχέσεων μεταξύ των μελών των ενόπλων δυνάμεων, κατά τρόπο ώστε ένας υφιστάμενος να δυσκολεύεται να αποκρούσει έναν προϊστάμενο που τον προσεγγίζει ή να ξεφύγει από μία συζήτηση που άνοιξε ο τελευταίος. Αυτό που, σε ένα κανονικό (πολιτικό) περιβάλλον, θα μπορούσε να περάσει σαν μία ακίνδυνη ανταλλαγή ιδεών τις οποίες ο παραλήπτης είναι ελεύθερος να αποδεχθεί ή να απορρίψει μπορεί, μέσα στο πλαίσιο της στρατιωτικής ζωής, να ερμηνευθεί σαν μορφή παρενόχλησης ή σαν άσκηση κακόβουλων πιέσεων και κατάχρηση εξουσίας. Πρέπει να τονιστεί ότι όλες οι συζητήσεις μεταξύ πολιτών που υπάγονται σε ιεραρχική δομή σχετικά με τη θρησκεία ή άλλα λεπτά ζητήματα δεν μπορούν να ενταχθούν στην κατηγορία αυτή. Σε κάθε περίπτωση, αν οι περιστάσεις το απαιτούν, τα κράτη μπορούν βάσιμα να λαμβάνουν ειδικά μέτρα για να προστατεύουν τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των υφιστάμενων στις ένοπλες δυνάμεις.

¹⁶⁰Κοκκινάκης κατά Ελλάδα, §§48-49.

Είχαν μάλιστα προσκομιστεί αποδεικτικά στοιχεία στα εθνικά δικαστήρια ότι οι εμπλεκόμενοι σημανίτες είχαν αισθανθεί υποχρεωμένοι ή είχαν ενοχληθεί από τις επίμονες προσπάθειες των προϊσταμένων τους να λάβουν μέρος σε συζητήσεις περί θρησκείας, αν και δεν υπήρξαν απειλές ή δελεαστικές παροχές. Κατά συνέπεια, ήταν εμφανές ότι οι σημανίτες ένιωσαν υποχρεωμένοι και υποκείμενοι σε μία συγκεκριμένη πίεση. Το Δικαστήριο κατέληξε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 9:

... το Δικαστήριο θεωρεί δικαιολογημένο κατ'αρχήν το ότι οι ελληνικές αρχές έλαβαν ορισμένα μέτρα για να προφυλάξουν τους άντρες από τις καταχρηστικές πιέσεις στις οποίες τους επέβαλαν οι προσφεύγοντες επιθυμώντας να προωθήσουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους. Σημειώνει ότι τα εν λόγω μέτρα δεν ήταν ιδιαίτερα αυστηρά και είχαν χαρακτήρα μάλλον προληπτικό παρά κατασταλτικό, αφού οι επιβληθείσες ποινές δεν θα ήταν εκτελεστές παρά μόνον αν οι προσφεύγοντες καθίσταντο υπότροποι στη διάρκεια των τριών επόμενων ετών. Λαμβανομένου υπόψη του συνόλου των περιστάσεων, δεν κρίνει τα μέτρα αυτά δυσανάλογα.

Από την άλλη πλευρά, το Δικαστήριο του Στρασβούργου απέρριψε τους ισχυρισμούς της εναγόμενης κυβέρνησης στην ίδια υπόθεση ότι η δίωξη για προσηλυτισμό πολιτών ήταν «απαραίτητη σε μία δημοκρατική κοινωνία», ακόμα κι όταν προβλήθηκαν επιχειρήματα πως κάτι τέτοιο περιελάμβανε ανάρμοστη εκμετάλλευση ατόμων που υπέφεραν από προσωπικές ή ψυχολογικές δυσκολίες. Ήταν «αποφασιστικής σημασίας» το γεγονός ότι οι προσφεύγοντες δεν άσκησαν πάνω στους πολίτες τους οποίους προσπαθούσαν να προσηλυτίσουν πιέσεις και καταναγκασμούς της ίδιας τάξεως με εκείνους που ασκήθηκαν επί των στρατιωτών. Εδώ, υπήρξε λιγότερος σεβασμός προς τις αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων. Ακόμη και στην περίπτωση μίας εκ των πολιτών που βρισκόταν σε κατάσταση σύγχυσης λόγω της διάλυσης του γάμου της, δεν αποδείχθηκε ότι η διανοητική της κατάσταση ήταν τέτοια που υπαγόρευε «διαίτηρη προστασία κατά των ευαγγελιστικών δραστηριοτήτων των προσφευγόντων ή ότι αυτοί άσκησαν πάνω της καταχρηστικές πιέσεις, όπως μαρτυρά το γεγονός ότι μπόρεσε τελικά να πάρει την απόφαση να διακόψει κάθε σχέση με την Εκκλησία της Πεντηκοστής».¹⁶¹ Οι υποθέσεις αυτές υποδεικνύουν ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, τα κράτη ενδέχεται να χρειαστεί να λάβουν μέτρα για να απαγορεύσουν το δικαίωμα προσπάθειας να πειστεί ο πλησίον να ενστερνιστεί άλλη πίστη, ακόμη κι αν το δικαίωμα αυτό συχνά χαρακτηρίζεται από τους πιστούς ως ουσιαστικό ιερό καθήκον. Εντούτοις, οι υποθέσεις αυτές δηλώνουν εμφανώς ότι κάθε επέμβαση στο δικαίωμα προσηλυτισμού πρέπει να αποδεικνύεται «αναγκαία» στις εκάστοτε περιστάσεις.

¹⁶¹ *Λαρίσης και λοιποί κατά Ελλάδας*, §§50, 51, 54 και 59.

Επεμβάσεις στην «εκδήλωση» ατομικών πεποιθήσεων: κυρώσεις για θρησκευτικά ενδυματολογικά σύμβολα

Η απαγόρευση ατόμων να φέρουν ή να επιδεικνύουν θρησκευτικά σύμβολα έχει προκαλέσει την κατάθεση σχετικών προσφυγών ενώπιον του Δικαστηρίου του Στρασβούργου αναφορικά με το Άρθρο 9. Οι υποθέσεις αυτές απαιτούν μία ενδελεχή εξέταση. Οι περιορισμοί στην περιβολή θρησκευτικών συμβόλων ή άλλων εμφανών ενδείξεων θρησκευτικής πίστης θεωρούνται πλέον ότι αποτελούν επέμβαση στα δικαιώματα του Άρθρου 9 περί εκδήλωσης θρησκευτικών πεποιθήσεων,¹⁶² ενώ αντικρούονται οι λόγοι που προβάλλονται γι' αυτή την απαγόρευση. Ωστόσο, το Δικαστήριο του Στρασβούργου αναγνωρίζει ένα ορισμένο «περιθώριο εκτίμησης» στις κρατικές αρχές, κυρίως σε περιπτώσεις που αυτές επικαλούνται λόγους δημόσιας ασφάλειας¹⁶³ ή την αντιληπτή ανάγκη να αποτρέψουν φονταμενταλιστικά θρησκευτικά κινήματα από το να ασκήσουν πιέσεις σε άτομα που ανήκουν σε άλλη θρησκεία ή δεν ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα.¹⁶⁴ Στην υπόθεση *Dahlab κατά Ελβετίας*, η απαγόρευση περιβολής της ισλαμικής μαντίλας σε δασκάλα μικρών παιδιών κρίθηκε δικαιολογημένη λόγω «ισχυρού συμβολισμού που αντιπροσώπευε η ισλαμική μαντίλα: η περιβολή ισλαμικής μαντίλας θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι συνεπάγεται κάποιο είδος προσηλυτισμού, καθώς φαίνεται να επιβάλλεται στις γυναίκες από θρησκευτικό κανόνα που δύσκολα συμβαδίζει με την αρχή της ισότητας των φύλων, αλλά εκτός αυτού, δεν θα μπορούσε να συμβαδίζει και με το μήνυμα ανοχής, σεβασμού προς τους άλλους, ισότητας και απαγόρευσης των διακρίσεων που όλες οι δασκάλες σε μία δημοκρατική κοινωνία οφείλουν να περάσουν στους μαθητές τους.¹⁶⁵ Παρομοίως, στην υπόθεση *Aktas κατά Γαλλίας*, η αποβολή μαθητών από το σχολείο επειδή αρνήθηκαν να αφαιρέσουν θρησκευτικά σύμβολα (ισλαμική μαντίλα και *keski*, κάλυμμα κεφαλής των *Siç* που φοριέται κάτω από το τουρμπάνι) κατά τη διάρκεια των μαθημάτων κρίθηκε απαράδεκτη, καθώς το Δικαστήριο του Στρασβούργου θεώρησε ότι η επέμβαση στο δικαίωμα εκδήλωσης των πεποιθήσεων ήταν ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο θεμιτό

¹⁶² *Aktas κατά Γαλλίας* (dec.).

¹⁶³ Για παράδειγμα, *Phull κατά Γαλλίας* (dec.) (απαίτηση να αφαιρεθεί το τουρμπάνι κατά τον έλεγχο ασφαλείας αεροδρομίου: απαράδεκτη).

¹⁶⁴ *Karaduman κατά Τουρκίας* (απαίτηση, κατά την επίσημη φωτογράφιση, η απόφοιτη να μην φέρει την ισλαμική μαντίλα αλλά να είναι ακάλυπτη). *Köse και 93 λοιποί κατά Τουρκίας* (dec.) (απαγόρευση περιβολής της ισλαμικής μαντίλας σε θρησκευτικό δημόσιο σχολείο, γενικό μέτρο που επιβάλλεται σε όλους τους φοιτητές ανεξαρτήτως θρησκείας: απαράδεκτη). *Kurtulmus κατά Τουρκίας* (dec.) (δεν δόθηκε άδεια σε καθηγήτρια πανεπιστημίου να φορέσει την ισλαμική μαντίλα). *Dogru κατά Γαλλίας*, §§47-78 (αποβολή μαθητριών από δημόσια σχολεία λόγω άρνησής τους να αφαιρέσουν θρησκευτική περιβολή κατά τη διάρκεια του μαθήματος φυσικής αγωγής: δεν υπάρχει παραβίαση), και παρομοίως, *Kervanci κατά Γαλλίας*, §§46-78.

¹⁶⁵ *Dahlab κατά Ελβετίας* (dec.).

σκοπό της προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων, αλλά και της προστασίας της δημόσιας τάξης. Σε κάθε περίπτωση, οι αποβολές δεν αποτελούσαν άρνηση των ίδιων των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ενώ η απαγόρευση είχε σκοπό να προστατεύσει τη συνταγματική αρχή του κοσμικού κράτους.¹⁶⁶

Το ζήτημα αυτό εξετάστηκε λεπτομερώς από το Τμήμα Μείζονος Σύνθεσης στην υπόθεση *Leyla Şahin κατά Τουρκίας*. Στη συγκεκριμένη υπόθεση, η προσφεύγουσα παραπονέθηκε ότι η απαγόρευση να φέρει την ισλαμική μαντίλα στο πανεπιστήμιο, και κατ'επέκταση, η άρνηση να συμμετάσχει στο μάθημα, είχαν παραβιάσει τα δικαιώματά της κατά την έννοια του Άρθρου 9. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε ότι υπήρξε επέμβαση στο δικαίωμα εκδήλωσης της θρησκείας της και η επέμβαση αυτή επεδίωξε το θεμιτό σκοπό να προστατεύσει τόσο τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των άλλων, όσο και τη δημόσια τάξη. Κρίθηκε, επίσης, ότι η επέμβαση «προβλεπόταν από το νόμο». Συνεπώς, το καίριο ερώτημα ήταν κατά πόσον η επέμβαση ήταν «αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία». Κατά πλειοψηφία, το Δικαστήριο αποφάσισε ότι η εν λόγω επέμβαση ήταν κατ'αρχήν δικαιολογημένη και ανάλογη προς τους επιδιωκόμενους σκοπούς, λαμβάνοντας υπόψη το «περιθώριο εκτίμησης» του κράτους:

Όταν διακυβεύονται ζητήματα που αφορούν τη σχέση μεταξύ κράτους και θρησκείων, όπου ενδέχεται να υπάρχει μεγάλη ποικιλία απόψεων σε μία δημοκρατική κοινωνία, πρέπει να δίνεται ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο του κρατικού φορέα λήψης αποφάσεων. Αυτό ισχύει ιδιαίτέρως στους κανόνες σχετικά με την περιβολή θρησκευτικών συμβόλων σε εκπαιδευτικά ιδρύματα... λόγω της μεγάλης διαφοροποίησης των προσεγγίσεων που έχουν, κατά καιρούς, επιλέξει οι εθνικές αρχές. Δεν είναι εφικτή μία κοινή ευρωπαϊκή αντίληψη περί σημασίας της θρησκείας στην κοινωνία, ενώ η σημασία ή η επιρροή της δημόσιας έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων ποικίλουν ανάλογα με τη χρονική στιγμή και τη συγκυρία. Οι κανόνες στον τομέα αυτό ποικίλουν από τη μία χώρα στην άλλη ανάλογα με τις εθνικές παραδόσεις και τις προϋποθέσεις που επιβάλλει η ανάγκη προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων, αλλά και η διατήρηση της δημόσιας τάξης. Κατά συνέπεια, το ενδιαφερόμενο κράτος πρέπει να επιλέγει – έως ένα σημείο - το βαθμό και τον τύπο των κανόνων, καθώς η επιλογή αυτή εξαρτάται από το εκάστοτε εθνικό πλαίσιο.

Στην προκειμένη περίπτωση, δόθηκε σημασία στις αρχές του κοσμικού κράτους και της ισότητας που αποτελούν τον πυρήνα του Τουρκικού Συντάγματος. Το συνταγματικό δικαστήριο έκρινε ότι η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας θα μπορούσε να περιοριστεί προκειμένου να προστατευτεί ο ρόλος του κοσμικού κράτους ως εγγυητή των δημοκρατικών αξιών: το κοσμικό κράτος που

¹⁶⁶ *Aktas κατά Γαλλίας* (dec.).

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΚΕΨΗΣ, ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

αποτελούσε το σημείο συνάντησης της ελευθερίας με την ισότητα, συνεπαγόταν υποχρεωτικά την ελευθερία θρησκείας και συνείδησης, ενώ απέτρεπε τις κρατικές αρχές από το να εκδηλώνουν προτίμηση για κάποια συγκεκριμένη θρησκεία ή πεποιθήση, εξασφαλίζοντας το ρόλο του αμερόληπτου διαιτητή. Επιπλέον, το κοσμικό κράτος βοηθούσε στο να προστατευτούν οι πολίτες από εξωτερικές πιέσεις εξτρεμιστικών κινημάτων. Ο ρόλος του κράτους ως ανεξάρτητου διαιτητή συμβάδιζε, εκτός των άλλων, και με τη νομολογία του Στρασβούργου κατά το Άρθρο 9.

Το Δικαστήριο του Στρασβούργου επηρεάστηκε, επίσης, από τη μεγάλη σημασία της προστασίας των δικαιωμάτων των γυναικών στο Τουρκικό Σύνταγμα, αξία σύμφωνη και με τη βασική αρχή της ισότητας των φύλων που εγγυάται η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Κάθε εξέταση του ζητήματος απαγόρευσης περιβολής της ισλαμικής μαντίλας έπρεπε να λαμβάνει υπόψη το αντίκτυπο ενός τέτοιου συμβολισμού σε όσους επιλέγουν να μην το φορούν, σε περίπτωση που παρουσιαστεί ή εννοηθεί ως υποχρεωτικό θρησκευτικό καθήκον. Πόσω μάλλον σε μία χώρα όπως η Τουρκία, όπου η πλειονότητα είναι μουσουλμάνοι. Με φόντο εξτρεμιστικά πολιτικά κινήματα στην Τουρκία που επεδίωξαν να επιβάλλουν στο σύνολο της κοινωνίας τα θρησκευτικά τους σύμβολα και την αντίληψη μίας κοινωνίας που βασίζεται σε θρησκευτικούς κανόνες, το Τμήμα Μείζονος Σύθεσης έκρινε ότι η αρχή του κοσμικού κράτους ήταν ο κύριος λόγος για την απαγόρευση περιβολής θρησκευτικών συμβόλων στα πανεπιστήμια. Στο πλαίσιο που οι αξίες του πλουραλισμού, του σεβασμού των δικαιωμάτων των άλλων, και κυρίως, της ισότητας γυναικών και αντρών ενόπιον του νόμου διδάσκονταν και εφαρμόζονταν στην πράξη, ήταν κατανοητό ότι οι αρμόδιες αρχές θεωρούσαν αντίθετη προς αυτές τις αξίες τη θρησκευτική περιβολή (όπως την ισλαμική μαντίλα) στους πανεπιστημιακούς χώρους. Συνεπώς, η επιβολή περιορισμών στην ελευθερία περιβολής ισλαμικής μαντίλας μπορούσε να θεωρηθεί ως επιτακτική κοινωνική ανάγκη, καθώς το συγκεκριμένο θρησκευτικό σύμβολο είχε λάβει πολιτική διάσταση στη χώρα κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών. Σημειώνοντας ότι το Άρθρο 9 δεν εγγυάται πάντα το δικαίωμα του πολίτη να συμπεριφέρεται κατά τον τρόπο που του επιτάσσουν οι θρησκευτικές του πεποιθήσεις και δεν του παρέχει το δικαίωμα να αγνοεί κανόνες που έχουν βάση δικαιολόγησης, το Δικαστήριο του Στρασβούργου επεσήμανε ότι, σε κάθε περίπτωση, οι πιστοί μουσουλμάνοι φοιτητές στα τουρκικά πανεπιστήμια είναι ελεύθεροι να εκδηλώνουν τη θρησκεία τους σύμφωνα με τις συνήθειες μουσουλμανικές πρακτικές, εντός ορίων που επιβάλλονται από τους εκπαιδευτικούς οργανωτικούς περιορισμούς.

Συζητήθηκε, επίσης, το ζήτημα κατά πόσον υπήρξε επέμβαση στο δικαίωμα της προσφεύγουσας στην εκπαίδευση, κατά την έννοια του Αρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου. Κατ'αναλογία του σκεπτικού για την εφαρμογή του Αρθρου 9, το Τμήμα Μείζονος Σύθεσης συμφώνησε ότι η άρνηση να της επιτραπεί η πρόσβαση σε μαθήματα και εξετάσεις ήταν προβλεπόμενη, αποσκοπούσε σε θεμιτούς σκοπούς, ενώ τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν ανάλογα προς τους επιδιωκόμενους σκοπούς. Τα μέτρα

που ελήφθησαν στην προκειμένη περίπτωση δεν εμπόδισαν την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των φοιτητών, ενώ οι πανεπιστημιακές αρχές είχαν ορθά επιχειρήσει να βρουν τρόπο να αποφύγουν τον αποκλεισμό μαθητριών με μαντίλα, εξασφαλίζοντας παράλληλα την προστασία των δικαιωμάτων των υπόλοιπων φοιτητών και των συμφερόντων του εκπαιδευτικού συστήματος. Συνεπώς, η απαγόρευση της μαντίλας δεν αποτελούσε επέμβαση στο δικαίωμα για εκπαίδευση.¹⁶⁷

Επεμβάσεις στις ατομικές πεποιθήσεις: απαίτηση καταβολής «εκκλησιαστικού φόρου»

Η πρώτη παράγραφος του άρθρου 9 προστατεύει τους πολίτες από πιέσεις να εμπλακούν εμμέσως σε θρησκευτικές δραστηριότητες ενάντια στη θέλησή τους. Μία τέτοια κατάσταση θα μπορούσε να προκύψει από την απαίτηση καταβολής εκκλησιαστικού φόρου. Τα κράτη οφείλουν να σέβονται τις θρησκευτικές πεποιθήσεις όσων δεν ανήκουν σε καμία εκκλησία, και κατά συνέπεια, να τους απαλλάσσουν από την υποχρέωση να καταβάλουν εισφορές στην εκκλησία για θρησκευτικές δραστηριότητες.¹⁶⁸ (Ωστόσο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η προαναφερθείσα κατάσταση διαφέρει από το επιχείρημα πως οι γενικές φορολογικές εισφορές των πολιτών δεν πρέπει να διατίθενται για συγκεκριμένους σκοπούς.¹⁶⁹) Κατά συνέπεια, τα κράτη μπορούν νομίμως να ζητούν από τους πολίτες να ενημερώνουν τις αρχές για τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις ή την αλλαγή των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, προκειμένου να εξασφαλίζεται αποτελεσματική είσπραξη εκκλησιαστικών φόρων.¹⁷⁰

Σε κάθε περίπτωση, είναι απαραίτητο να ληφθεί υπόψη κατά πόσον η επιβολή εκκλησιαστικού φόρου καλύπτει δαπάνες κοσμικού, και όχι εκκλησιαστικού χαρακτήρα. Στην υπόθεση *Bruno κατά Σουηδίας*, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκανε διάκριση μεταξύ της φορολόγησης για δημόσιες παροχές και της φορολόγησης για παροχές που σχετίζονται αποκλειστικά με θρησκευτικές πεποιθήσεις. Η νομοθεσία προέβλεπε εξαιρέσεις για το μεγαλύτερο μέρος του εκκλησιαστικού φόρου, αλλά επέβαλε την καταβολή φόρου (“*dissenter tax*”- φόρος για τους μη πιστούς της Εκκλησίας της Σουηδίας) για την κάλυψη δαπανών μη θρησκευτικού χαρακτήρα προς όφελος του συνόλου της κοινωνίας, όπως η διαχείριση της ταφής των νεκρών, η συντήρηση εκκλησιαστικής περιουσίας και κτιρίων ιστορικής

¹⁶⁷ *Leyla Şahin κατά Τουρκίας* [Τμήμα Μείζονος Σύνοψης], §§104-162, στην §109.

¹⁶⁸ *Darby κατά Σουηδίας*, γνωμοδότηση της Επιτροπής, §51. Βλέπετε σ. 15.

¹⁶⁹ *C. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*.

¹⁷⁰ Βλέπετε, για παράδειγμα, *Gottesmann κατά Ελβετίας*.

αξίας, αλλά και η συντήρηση παλαιών δημοτολογίων. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου επιβεβαίωσε ότι οι κρατικές αρχές είχαν ευρύ περιθώριο εκτίμησης σε ρυθμίσεις τέτοιων ζητημάτων, και κατά συνέπεια, δεν έκανε δεκτό το αίτημα του προσφεύγοντος ότι οι αρμοδιότητες αυτές βάραιναν μόνο τη δημόσια διοίκηση, και όχι θρησκευτικούς φορείς:

Το Δικαστήριο συμφωνεί με την κυβέρνηση ότι η διαχείριση της ταφής των νεκρών, η φροντίδα και συντήρηση εκκλησιαστικής περιουσίας και κτιρίων ιστορικής αξίας, αλλά και η συντήρηση παλιών δημοτολογίων, μπορούν ευλόγως να θεωρηθούν αρμοδιότητες μη θρησκευτικού χαρακτήρα που ωφελούν την κοινωνία στο σύνολό της. Τα κράτη είναι αυτά που πρέπει να αποφασίσουν ποιοι καλούνται να αναλάβουν την ευθύνη αυτών των αρμοδιοτήτων και πώς πρέπει να χρηματοδοτηθούν. Ενώ είναι υποχρεωμένα να σέβονται το ατομικό δικαίωμα θρησκευτικής ελευθερίας, τα κράτη διαθέτουν ευρύ περιθώριο εκτίμησης στη λήψη τέτοιων αποφάσεων. ...

Ωστόσο, το Δικαστήριο του Στρασβούργου τόνισε ότι απαιτούνται εγγυήσεις για προστασία από πιέσεις καταβολής φόρου που προορίζεται για θρησκευτικούς σκοπούς. Στην προκειμένη, όμως, περίπτωση, το πλήρες ποσό του εκκλησιαστικού φόρου που καταβλήθηκε από ιδιώτες, οι οποίοι δεν ανήκουν σε καμία εκκλησία, ήταν ανάλογο προς τις δαπάνες για τις υπηρεσίες της Εκκλησίας προς το κράτος, και συνεπώς, ο προσφεύγων δεν υποχρεώθηκε να συνεισφέρει για τις θρησκευτικές δραστηριότητες της Εκκλησίας. Είναι εξίσου σημαντικό ότι δημόσιοι, και όχι εκκλησιαστικοί φορείς, έλεγχαν τις δαπάνες και καθόριζαν το φορολογητέο ποσό:

Καθώς ο προσφεύγων δεν είναι μέλος της Εκκλησίας της Σουηδίας, δεν ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει το σύνολο του εκκλησιαστικού φόρου, αλλά μόνο ένα μέρος αυτού (25 τοις εκατό του συνόλου) - το επονομαζόμενο “dissenter tax”, φόρο για τους μη πιστούς της Εκκλησίας της Σουηδίας – με το σκεπτικό ότι τα μη μέλη πρέπει να συμβάλουν στις μη θρησκευτικές δραστηριότητες της Εκκλησίας. Ο μειωμένος αυτός φόρος είχε υπολογιστεί βάσει έρευνας των οικονομικών της Εκκλησίας της Σουηδίας που απέδειξε ότι οι δαπάνες της ταφής των νεκρών ανέρχονται στο περίπου 24 τοις εκατό των συνολικών εξόδων της Εκκλησίας.

Συνεπώς, ο φόρος που κατέβαλε ο προσφεύγων στην Εκκλησία της Σουηδίας ήταν ανάλογος με τις δαπάνες για τις υπηρεσίες της Εκκλησίας προς το κράτος, και δεν ευσταθεί ο ισχυρισμός ότι υποχρεώθηκε να συνεισφέρει για τις θρησκευτικές δραστηριότητες της Εκκλησίας.

Επιπλέον, το γεγονός ότι η Εκκλησία της Σουηδίας έχει αναλάβει τα εν λόγω καθήκοντα δεν μπορεί να θεωρηθεί παραβίαση του Άρθρου 9 της Σύμβασης. Ως προς αυτό, πρέπει να σημειωθεί ότι η Εκκλησία ήταν για χρόνια υπεύθυνη για τη φύλαξη του δημοτολογίου, κι επομένως, είναι εύλογο να διατηρεί αυτή την αρμοδιότητα έως ότου μεταφερθεί το δημοτολόγιο στα κρατικά αρχεία. Επίσης, η διαχείριση της ταφής των νεκρών και η συντήρηση της παλαιάς εκκλησιαστικής περιουσίας αποτελούν

αρμοδιότητες που ευλόγως ανήκουν στην επίσημη εκκλησία της χώρας. Το Δικαστήριο λαμβάνει, επίσης, υπόψη του ότι η πληρωμή του φόρου για τους μη πιστούς της Εκκλησίας της Σουηδίας (“dissenter tax”) και η εκτέλεση των υπηρεσιών της Εκκλησίας προς το κράτος ελέγχονταν από δημόσιους φορείς, συμπεριλαμβανομένων των φορολογικών αρχών και του Διοικητικού Συμβουλίου του Κράτους.

Συνεπώς, το Δικαστήριο του Στρασβούργου κατέληξε ότι η υποχρέωση καταβολής του φόρου για τους μη πιστούς της Εκκλησίας της Σουηδίας (“dissenter tax”) δεν παραβίασε το δικαίωμα θρησκευτικής ελευθερίας του προσφεύγοντα, και έκρινε το σκέλος αυτό της προσφυγής προφανώς αβάσιμο.¹⁷¹

Ατομική «εκδήλωση» πεποιθήσεων: φυλακισμένοι και θρησκευτικές πεποιθήσεις

Οι σωφρονιστικές αρχές πρέπει να αναγνωρίζουν τις θρησκευτικές ανάγκες όσων στερούνται την ελευθερία τους, επιτρέποντας στους κρατουμένους να συμμετέχουν σε θρησκευτικές τελετουργίες. Όταν η θρησκεία ή οι πεποιθήσεις επιβάλλουν συγκεκριμένο διαιτολόγιο, οι αρχές πρέπει να συμμορφώνονται, αρκεί να μην πρόκειται περί παράλογης ή επαχθούς απαίτησης. Η αρχή αυτή συζητήθηκε στην υπόθεση *Jakóbski κατά Πολωνίας*, όπου η άρνηση να προσφέρουν σε πιστό Βουδιστή κρατούμενο διαίτα χωρίς κρέας, όπως επιβάλλουν οι κανόνες της θρησκείας του, αποτέλεσε παραβίαση του Άρθρου 9.¹⁷² Επιπλέον, πρέπει να υπάρχει η κατάλληλη πρόβλεψη έτσι ώστε να επιτρέπεται στους κρατουμένους η συμμετοχή σε θρησκευτική λατρεία ή η πρόσβαση σε πνευματική καθοδήγηση. Στις σχετικές υποθέσεις *Poltoratskiy κατά Ουκρανίας* και *Kuznetsov κατά Ουκρανίας*, θανατοποινίτες παραπονέθηκαν ότι δεν τους επετράπη επίσκεψη ιερέα ή συμμετοχή σε θρησκευτικές λειτουργίες, όπως ίσχυε για τους υπόλοιπους κρατουμένους. Οι προσφεύγοντες δικαιώθηκαν σε αυτές τις υποθέσεις, καθώς το Δικαστήριο έκρινε ότι οι επεμβάσεις δεν ήταν σύμφωνες με το νόμο, διότι ο σχετικός σωφρονιστικός κανονισμός δεν ήταν σύμφωνος με την ερμηνεία της Σύμβασης.¹⁷³ Συνήθως, όμως, η διατήρηση της τάξης και της ασφάλειας στο εσωτερικό των φυλακών αναγνωρίζονται αυτόματα ως έννομα κρατικά συμφέροντα. Για παράδειγμα, το Άρθρο 9 δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την αναγνώριση ειδικού καθεστώτος εκείνων των

¹⁷¹ *Bruno κατά Σουηδίας* (dec.).

¹⁷² *Jakóbski κατά Πολωνίας*, §§42–55. Βλέπετε, επίσης, *X κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (dec.) (Μάρτιος 1976).

¹⁷³ *Poltoratskiy κατά Ουκρανίας*, και *Kuznetsov κατά Ουκρανίας*.

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΚΕΨΗΣ, ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

κρατουμένων που ισχυρίζονται ότι η υποχρέωση να φορούν στολή και να εργάζονται, παραβιάζει τις πεποιθήσεις τους.¹⁷⁴ Επιπλέον, οι αρχές διαθέτουν ένα ιδιαίτερα ευρύ περιθώριο εκτίμησης προκειμένου να ανταποκριθούν σε τέτοια συμφέροντα τάξης και ασφάλειας. Για παράδειγμα, η ανάγκη να προσδιορίζεται η ταυτότητα των κρατουμένων μπορεί να δικαιολογήσει την άρνηση σε κρατούμενο να αφήσει γενειάδα, ενώ ζητήματα ασφαλείας δικαιολογούν την άρνηση να έχει στην κατοχή του κομπολόι προσευχής¹⁷⁵ ή βιβλίο με λεπτομέρειες για πολεμικές τέχνες, ακόμη και σε περιπτώσεις όπου μπορεί να αποδειχθεί ότι η πρόσβαση σε τέτοια αντικείμενα είναι απαραίτητη για τη σωστή άσκηση της θρησκευτικής πίστης.¹⁷⁶

Αυτές οι κρατικές υποχρεώσεις στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου συναντώνται και στους Ευρωπαϊκούς Σωφρονιστικούς Κανόνες. Οι κανόνες αυτοί αποτελούν μη δεσμευτικά πρότυπα που έχουν ως στόχο να εξασφαλίσουν ότι οι κρατούμενοι φυλάσσονται σε συνθήκες (από την άποψη υλικών παροχών, αλλά και ηθικής) που σέβονται την αξιοπρέπειά τους, ενώ υπόκεινται σε ισότιμη μεταχείριση που αναγνωρίζει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και διαφυλάσσει την υγεία και τον αυτοσεβασμό. Οι κανόνες προβλέπουν ότι

το καθεστώς της φυλακής θα είναι οργανωμένο όσο είναι πρακτικά δυνατόν έτσι ώστε να επιτρέπεται στους κρατούμενους να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και να ακολουθούν τις πεποιθήσεις τους, να παρακολουθούν λειτουργίες ή συναντήσεις με εξουσιοδοτημένους εκπροσώπους της θρησκείας ή των πεποιθήσεών τους, να δέχονται ιδιαίτερες επισκέψεις από τους εν λόγω εκπροσώπους της θρησκείας ή των πεποιθήσεών τους και να έχουν στην κατοχή τους βιβλία ή περιοδικά σχετικά με τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις τους.

Εντούτοις,

οι κρατούμενοι δεν επιτρέπεται να υποχρεώνονται να ασκούν θρησκευτικά καθήκοντα ή να ακολουθούν πεποιθήσεις, να παρακολουθούν θρησκευτικές λειτουργίες ή συναντήσεις, να λαμβάνουν μέρος σε θρησκευτικές τελετές ή να δέχονται επισκέψεις από εκπροσώπους οποιασδήποτε θρησκείας ή πεποιθήσεως.¹⁷⁷

¹⁷⁴ *McFeeley και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (dec.).

¹⁷⁵ *Χ κατά Αυστρίας* (dec.) (1965).

¹⁷⁶ *Χ κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (dec.) (Μάιος 1976).

¹⁷⁷ Ευρωπαϊκοί Σωφρονιστικοί Κανόνες, Σύσταση Rec (2006) 2, Κανόνες 29 (2)-(3).

Το Δικαστήριο μπορεί να επικαλεστεί αυτούς τους Κανόνες στις αποφάσεις του.¹⁷⁸

Η απαίτηση της κρατικής ουδετερότητας: η εγγραφή θρησκευτικών οργανώσεων, κλπ.

Σε γενικές γραμμές, το Άρθρο 11 προστατεύει το δικαίωμα των πολιτών να συνεταιρίζονται, προάγοντας έτσι τη συλλογική δράση σε θέματα αμοιβαίου ενδιαφέροντος. Η ερμηνεία του Άρθρου 9 σε συνδυασμό με το Άρθρο 11 συνεπάγεται μία ιδιαίτερη μέριμνα για το δικαίωμα σύστασης θρησκευτικών οργανώσεων:

Από τη στιγμή που οι θρησκευτικές κοινότητες υφίστανται παραδοσιακά με τη μορφή οργανωμένων δομών, το Άρθρο 9 πρέπει να ερμηνεύεται υπό το φως του Άρθρου 11 της Σύμβασης, που προστατεύει σωματειακές πρωτοβουλίες ενάντια στην κρατική επέμβαση. Από αυτή την άποψη, το δικαίωμα των πιστών για θρησκευτική ελευθερία, που συμπεριλαμβάνει το δικαίωμα κάθε ατόμου να εκδηλώνει τη θρησκεία του συλλογικά, εμπερικλείει την προσδοκία ότι οι πιστοί μπορούν να συνεταιρίζονται ελεύθερα, χωρίς αυθαίρετη κρατική επέμβαση. Πράγματι, η αυτόνομη ύπαρξη θρησκευτικών κοινοτήτων είναι απαραίτητη για τον πλουραλισμό σε μία δημοκρατική κοινωνία, και κατά συνέπεια, αγγίζει τον πυρήνα της προστασίας που εγγυάται το Άρθρο 9.¹⁷⁹

Η αλληλεπίδραση των εγγυήσεων του Άρθρου 9 περί συλλογικής εκδήλωσης των πεποιθήσεων με την προστασία της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι υπό το φως του Άρθρου 11, σε συνδυασμό με την απαγόρευση των διακρίσεων στην άσκηση των εγγυήσεων της Σύμβασης κατά την έννοια του Άρθρου 14, έχει ιδιαίτερη σημασία για την επίλυση ζητημάτων που αφορούν την άρνηση χορήγησης επίσημης αναγνώρισης. Η αναγνώριση αυτή ενδέχεται να χρειάζεται για την απόλαυση προνομίων, όπως η φοροαπαλλαγή ή η αναγνώριση φιλανθρωπικής ιδιότητας που μπορεί να εξαρτάται, στο εσωτερικό δίκαιο, από ήδη υπάρχουσα καταχώρηση ή κρατική αναγνώριση. Ρυθμίσεις που ευνοούν συγκεκριμένες θρησκευτικές κοινότητες, δεν αντιβαίνουν, κατά βάση, στις απαιτήσεις της Σύμβασης (και κυρίως, τα Άρθρα 9 και 14) «αρκεί να υπάρχει αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία σε διαφορετική μεταχείριση, όπως επίσης παρόμοιες συμφωνίες με άλλες Εκκλησίες που επιθυμούν να πράξουν παρομοίως».¹⁸⁰

¹⁷⁸Κανόνες 29 (2)-(3), όπως αναφέρονται στην υπόθεση *Jakóbski κατά Πολωνίας*, 7 Δεκεμβρίου 2010.

¹⁷⁹*Μητροπολιτική Εκκλησία της Βεσσαραβίας κατά Μολδαβίας*, §118.

¹⁸⁰*Alujer Fernández και Caballero García κατά Ισπανίας* (dec.).

Ωστόσο, το εσωτερικό δίκαιο μπορεί να προχωρήσει περαιτέρω στο ζήτημα αυτό και να απαιτήσει επίσημη αναγνώριση για τη χορήγηση της απαραίτητης νομικής προσωπικότητας προκειμένου να μπορέσει μία θρησκευτική ένωση να λειτουργήσει σωστά. Σε περιπτώσεις που απαιτείται επίσημη αναγνώριση, η απλή κρατική ανοχή μίας θρησκευτικής κοινότητας δεν φαίνεται να αρκεί.¹⁸¹ Ο κίνδυνος με τέτοιες απαιτήσεις είναι ότι ενδέχεται να συνεπάγονται διακριτική μεταχείριση αποσκοπώντας στον περιορισμό της εξάπλωσης μειονοτικών θρησκειών.¹⁸²

Από την άλλη πλευρά, η απαίτηση της κρατικής ουδετερότητας δεν εμποδίζει τις αρχές από το να αξιολογούν κατά πόσον οι δραστηριότητες των θρησκευτικών ομάδων ή οργανώσεων θεωρούνται ότι βλάπτουν ή αποτελούν απειλή στη δημόσια τάξη.¹⁸³ Η έννοια της ανοχής δεν συνεπάγεται την υποχρεωτική αναγνώριση κάθε θρησκευτικής κοινότητας ή της χορήγησης προνομίων, σαν αυτό της φοροαπαλλαγής. Σε ειδικές, μάλιστα, περιπτώσεις, οι δημόσιες αρχές ενδέχεται να έχουν τη θετική υποχρέωση να προβούν σε ενέργειες κατά οργανώσεων που κρίνονται επιβλαβείς.

Στην υπόθεση *Leela Förderkreis e.V. και λοιποί κατά Γερμανίας*, πιστοί του «κινήματος Osho» υποστήριξαν ότι η κατάταξη της θρησκευτικής τους οργάνωσης ως «νέα αίρεση», «νέα θρησκεία», «αίρεση» και «ψυχοαίρεση» είχε δυσφημίσει την πίστη τους και παραβιάσει το καθήκον ουδετερότητας του κράτους σε θρησκευτικά ζητήματα. Ενώ το Δικαστήριο του Στρασβούργου ήταν έτοιμο να προχωρήσει, βάσει της άποψης ότι τέτοιοι χαρακτηρισμοί αποτελούσαν «επέμβαση» στα δικαιώματα του Άρθρου 9 καθώς «οι όροι που χρησιμοποιήθηκαν για να χαρακτηριστεί το κίνημα των προσφευγουσών οργανώσεων ενδέχεται να είχαν αρνητικές επιπτώσεις γι' αυτές» (αλλά χωρίς την ανάγκη να εξακριβωθεί ο βαθμός και η φύση τέτοιων επιπτώσεων), τελικά κατέληξε ότι δεν υπήρχε παραβίαση της εγγύησης:

Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει ότι τα κράτη είναι αρμόδια να αποφασίζουν κατά πόσον ένα κίνημα ή μία οργάνωση μπορεί να συνεχίσει να υφίσταται, με το πρόσχημα θρησκευτικών σκοπών και δραστηριοτήτων που είναι επιβλαβείς για τον πληθυσμό ή τη δημόσια ασφάλεια.

¹⁸¹ *Μητροπολιτική Εκκλησία της Βεσσαράβιας κατά Μολδαβίας*, §129.

¹⁸² Πβλ. Σύμβαση Πλαίσιο για την Προστασία των Εθνικών Μειονοτήτων, Άρθρο 8: «Τα Μέρη δεσμεύονται να αναγνωρίσουν σε κάθε πρόσωπο που ανήκει σε εθνική μειονότητα το δικαίωμα να πρεσβεύει την θρησκεία ή την πίστη του, καθώς και το δικαίωμα να ιδρύει θρησκευτικά ιδρύματα, οργανώσεις ή συλλόγους».

¹⁸³ *Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδας*, §40. *Leela Förderkreis e.V. και λοιποί κατά Γερμανίας*, §93.

... το Δικαστήριο σημειώνει ότι κατά το χρόνο των πραγματικών περιστατικών, ο αυξανόμενος αριθμός νέων θρησκευτικών και ιδεολογικών κινημάτων είχε προκαλέσει συγκρούσεις και εντάσεις στη γερμανική κοινωνία, εγείροντας ερωτήματα γενικότερης σημασίας. Οι προσβαλλόμενες δηλώσεις και το υπόλοιπο αποδεικτικό υλικό ενώπιον του Δικαστηρίου αποδεικνύουν ότι δίνοντας στον κόσμο εξηγήσεις που θεώρησε χρήσιμες εκείνη την περίοδο, η Γερμανική κυβέρνηση επεδίωξε να διευθετήσει ένα φλέγον δημόσιο ζήτημα και να προειδοποιήσει τους πολίτες για φαινόμενα που η ίδια θεωρούσε απειλητικά, όπως η εμφάνιση ποικίλων νέων θρησκευτικών κινημάτων και η επιρροή τους στα νέα άτομα. Οι κρατικές αρχές θέλησαν να δώσουν, ει δυνατόν, τη δυνατότητα στους πολίτες να προσέχουν τον εαυτό τους και να μην μπλέξουν σε δυσκολίες λόγω ελλিপών γνώσεων.

Το Δικαστήριο πιστεύει ότι η προληπτική αυτή επέμβαση από την πλευρά του κράτους είναι σύμφωνη με τις θετικές υποχρεώσεις των Συμβαλλομένων Κρατών κατά την έννοια του Άρθρου 1 της Σύμβασης για την εξασφάλιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών των ατόμων που βρίσκονται υπό τη δικαιοδοσία τους. Οι υποχρεώσεις αυτές δεν σχετίζονται μόνο με τις επεμβάσεις που προκύπτουν από πράξεις ή παραλείψεις που αποδίδονται σε κυβερνητικά όργανα ή συντελούνται σε δημόσιες εγκαταστάσεις, αλλά και σε επεμβάσεις μεμονωμένων πολιτών στο πλαίσιο μη κρατικών φορέων.

Η εξέταση της αμφισβητούμενης κυβερνητικής δραστηριότητας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρξε παραβίαση της ελευθερίας των προσφευγουσών οργανώσεων να εκδηλώσουν τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις τους. Τα εθνικά δικαστήρια ανέλυσαν προσεκτικά τις προσβαλλόμενες δηλώσεις και απαγόρευαν τη χρήση των επιθετικών προσδιορισμών «καταστρεπτικός» και «ψευδοθρησκευτικός», όπως επίσης τον ισχυρισμό ότι μέλη του κινήματος είχαν χειραγωγηθεί παραβιάζοντας την αρχή της κρατικής ουδετερότητας. Οι υπόλοιπες εκφράσεις, δηλαδή οι χαρακτηρισμοί που αποδόθηκαν στις προσφεύγουσες οργανώσεις («αιρέσεις», «νέες αιρέσεις», ή «ψυχοαιρέσεις»), αν και είχαν υποτιμητική χροιά, χρησιμοποιήθηκαν κατά το χρόνο των πραγματικών περιστατικών αδιακρίτως για κάθε μη ευρέως διαδεδομένη θρησκεία. Το Δικαστήριο σημειώνει, επίσης, ότι αναμφίβολα, η κυβέρνηση απέφυγε να ξαναχρησιμοποιήσει τον όρο «αίρεση» στις εκστρατείες ενημέρωσής της κατόπιν σύστασης της έκθεσης εμπειρογνομόνων σχετικά με τις «επονομαζόμενες αιρέσεις και ψυχο-λατρείες»... Υπό αυτές τις συνθήκες, το Δικαστήριο κρίνει ότι οι δηλώσεις της κυβέρνησης... τουλάχιστον τη χρονική στιγμή που έγιναν, δεν ξεπέρασαν τα όρια του δημόσιου συμφέροντος, όπως αυτό νοείται σε κάθε δημοκρατικό κράτος.

Δεδομένων των συνθηκών, «λαμβάνοντας υπόψη το περιθώριο εκτίμησης που δίνεται στις εθνικές αρχές», η επέμβαση κρίθηκε δικαιολογημένη και ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο σκοπό.¹⁸⁴

¹⁸⁴ *Leela Förderkreis e.V. και λοιποί κατά Γερμανίας*, §§84-101.

Συνεπώς, η απαίτηση εγγραφής δεν είναι από μόνη της ασυμβίβαστη με την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Το κράτη οφείλουν να διατηρούν αυστηρά ουδέτερη στάση και να είναι σε θέση να αποδεικνύουν ότι έχουν βάσιμους λόγους να αρνηθούν την αναγνώριση. Ωστόσο, η διαδικασία εγγραφής πρέπει να φυλάσσεται από απόλυτη διακριτική ευχέρεια και να αποφεύγει την αυθαίρετη λήψη αποφάσεων.¹⁸⁵ Τα κράτη πρέπει πάντα να προσέχουν όταν εξετάζουν συγκριτικά τη νομιμότητα διαφορετικών πεποιθήσεων.¹⁸⁶ Στην υπόθεση *Regionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas και λοιποί κατά Αυστρίας*, διαπιστώθηκε παραβίαση του Άρθρου 9. Για περίπου 20 χρόνια, οι αρχές αρνούσαν να αναγνωρίσουν νομική προσωπικότητα στους Μάρτυρες του Ιεχωβά. Το κράτος ισχυριζόταν ότι δεν υπήρχε επέμβαση στα δικαιώματα των προσφευγόντων, καθώς τελικά χορηγήθηκε νομική προσωπικότητα, και σε κάθε περίπτωση, κανένα μέλος δεν είχε αντιμετωπίσει εμπόδια στην ατομική άσκηση της θρησκείας του. Επιπλέον, τα ίδια τα μέλη μπορούσαν να συστήσουν σύλλογο με νομική προσωπικότητα με βάση το εσωτερικό δίκαιο. Το Δικαστήριο δεν πείστηκε:

Από τη μία πλευρά, ήταν σημαντικός ο χρόνος που μεσολάβησε μεταξύ της υποβολής αίτησης αναγνώρισης και της χορήγησης νομικής προσωπικότητας, και συνεπώς, είναι αμφίβολο κατά πόσον μπορεί να θεωρηθεί απλά ως περίοδος αναμονής, ενώ το διοικητικό αίτημα βρισκόταν υπό εξέταση. Από την άλλη πλευρά, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η πρώτη προσφεύγουσα δεν είχε νομική προσωπικότητα με όλες τις συνέπειες που συνεπάγεται η απουσία τέτοιας ιδιότητας [καθώς η νομική προσωπικότητα επέτρεπε την απόκτηση και διαχείριση περιουσιακών στοιχείων στο όνομά της, τη νομική υπόσταση ενώπιον δικαστηρίων και αρχών, τη σύσταση χώρων λατρείας, τη διάδοση των πεποιθήσεών της, όπως και την προετοιμασία και διανομή θρησκευτικού υλικού].

... Δεν είναι καθοριστικό, ούτε το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου δεν είχαν σημειωθεί επεμβάσεις στην ζωή της κοινότητας των Μαρτύρων του Ιεχωβά ούτε το γεγονός ότι η απουσία νομικής προσωπικότητας της πρώτης προσφεύγουσας μπορούσε, εν μέρει, να αντισταθμιστεί με τη λειτουργία βοηθητικών οργανώσεων, όπως δήλωσαν οι προσφευγόντες.

Δεδομένης της σημασίας αυτού του δικαιώματος, το Δικαστήριο θεωρεί ότι όλες οι κρατικές αρχές είναι υποχρεωμένες να μη χρονοτριβούν στη χορήγηση νομικής προσωπικότητας για τους σκοπούς του Άρθρου 9. Το Δικαστήριο εκτιμά ότι κατά τη διάρκεια αναμονής, η απουσία νομικής προσωπικότητας της πρώτης προσφεύγουσας μπορούσε, έως κάποιο βαθμό, να

¹⁸⁵ *Ανώτατο Πνευματικό Συμβούλιο της Μουσουλμανικής Κοινότητας κατά Βουλγαρίας*, §33.

¹⁸⁶ *Hasan και Chaush κατά Βουλγαρίας* [Τμήμα Μείζονος Σύνοψης], §§84-89, στην §78.

αντισταθμιστεί με τη δημιουργία βοηθητικών οργανώσεων που είχαν νομική προσωπικότητα, και δεν προκύπτει ότι οι δημόσιες αρχές επενέβησαν σε κάποια τέτοια οργάνωση. Εντούτοις, από τη στιγμή που το δικαίωμα αυτόνομης ύπαρξης βρίσκεται στον πυρήνα των εγγυήσεων του Άρθρου 9, οι περιστάσεις αυτές δεν μπορούν να αντισταθμίσουν την παρατεταμένη αποτυχία χορήγησης νομικής προσωπικότητας στην πρώτη προσφεύγουσα.¹⁸⁷

Ακόμη και σε περιπτώσεις που το κράτος επικαλείται λόγους εθνικής ασφάλειας και εδαφικής ακεραιότητας για την άρνηση εγγραφής μίας κοινότητας, η ορθή αξιολόγηση των ισχυρισμών αποτελεί βασικό προαπαιτούμενο. Η αόριστη εξέταση κρίνεται ανεπαρκής. Στην υπόθεση *Μητροπολιτική Εκκλησία της Βεσσαραβίας και λοιποί κατά Μολδαβίας*, δεν επιτράπη στους προσφεύγοντες η συνάθροιση για θρησκευτικούς σκοπούς, ενώ δεν μπόρεσαν να εξασφαλίσουν νομική προστασία ενάντια παρενοχλήσεων ή για την προστασία των περιουσιακών στοιχείων της εκκλησίας. Η εναγόμενη κυβέρνηση ισχυρίστηκε ότι η εγγραφή στο πλαίσιο των συγκεκριμένων περιστάσεων θα οδηγούσε σε αποσταθεροποίηση τόσο της Ορθόδοξης Εκκλησίας όσο και της κοινωνίας στο σύνολό της, καθώς το εν λόγω ζήτημα αφορούσε διαφορά μεταξύ του Ρωσικού και του Ρουμανικού Πατριαρχείου. Επιπλέον, η αναγνώριση θα μπορούσε να έχει δυσμενείς επιπτώσεις στην εδαφική ακεραιότητα και ανεξαρτησία του κράτους. Επαναλαμβάνοντας την απαίτηση περί κρατικής ουδετερότητας και το ρόλο του κράτους στην πρόωθηση αμοιβαίας ανοχής μεταξύ συγκρουόμενων ομάδων (αντί να προσπαθεί να απομακρύνει την αιτία της έντασης εξαλείφοντας τον πλουραλισμό), το Δικαστήριο του Στρασβούργου τόνισε για μία ακόμη φορά ότι το Άρθρο 9 απέκλειε την κρατική αξιολόγηση «περί της νομιμότητας των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή των τρόπων έκφρασής τους». Κρίθηκε, επίσης, αναγκαίο να ερμηνευτεί το Άρθρο 9 σε συνδυασμό με το Άρθρο 11, όσον αφορά την αδικαιολόγητη κρατική παρέμβαση στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι: και

από αυτή την άποψη, το δικαίωμα των πιστών για θρησκευτική ελευθερία, που συμπεριλαμβάνει το δικαίωμα κάθε ατόμου να εκδηλώνει τη θρησκεία του συλλογικά, εμπερικλείει την προσδοκία ότι οι πιστοί μπορούν να συνεταιρίζονται ελεύθερα, χωρίς αυθαίρετη κρατική επέμβαση.

Θεωρώντας ότι η προσφεύγουσα εκκλησία δεν ήταν νέο δόγμα και η αναγνώρισή της εξαρτιόταν από τη βούληση μίας άλλης εκκλησιαστικής αρχής που είχε αναγνωριστεί στο παρελθόν, το καθήκον της ουδετερότητας και αμεροληψίας δεν είχε τηρηθεί. Επίσης, δεν προσκομίστηκαν στο Δικαστήριο αποδεικτικά στοιχεία περί του αντιθέτου, είτε ότι η εκκλησία ήταν (όπως ισχυρίστηκε η εναγόμενη κυβέρνηση) αναμειγμένη σε πολιτικές δραστηριότητες ενάντια στη δημόσια πολιτική ή τους ίδιους τους δηλωμένους

¹⁸⁷ *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas και λοιποί κατά Αυστρίας*, §§87-99 (πέρασε σημαντικά μεγάλος χρόνος μέχρι να αποφασιστεί η αναγνώριση ή μη των Μαρτύρων του Ιεχωβά: παραβίαση του Άρθρου 14 σε συνδυασμό με το Άρθρο 9).

θρησκευτικούς της σκοπούς, είτε ότι η κρατική αναγνώριση μπορεί να έθετε σε κίνδυνο την εθνική ασφάλεια και εδαφική ακεραιότητα.¹⁸⁸ Παρομοίως, στην υπόθεση *Μάρτυρες του Ιεχωβά της Μόσχας κατά Ρωσίας*, το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν προσκομίστηκαν σχετικοί και επαρκείς λόγοι που μπορούσαν να δικαιολογήσουν την άρνηση να εγγραφεί εκ νέου η θρησκευτική οργάνωση και την επακόλουθη διάλυσή της. Οι αρχές είχαν ισχυριστεί ότι η εν λόγω οργάνωση είχε αναγκάσει οικογένειες να διαλυθούν, είχε παροτρύνει τους πιστούς της να αυτοκτονήσουν ή να αρνηθούν ιατρική φροντίδα, είχε θίξει τα δικαιώματα γονέων ή παιδιών που δεν ήταν Μάρτυρες του Ιεχωβά, και είχε ενθαρρύνει τα μέλη της να αρνηθούν να εκπληρώσουν νομικές υποχρεώσεις. Ωστόσο, δεν δόθηκε βάσιμη αιτιολογία για τους εν λόγω ισχυρισμούς. Μάλιστα, οι περιορισμοί που επεβλήθησαν στα μέλη δεν διέφεραν ουσιαστικά από παρόμοιους περιορισμούς στην ιδιωτική ζωή πιστών που επιβάλλουν άλλες θρησκείες. Σε κάθε περίπτωση, η ενθάρρυνση να απέχουν από μεταγγίσεις αίματος, ακόμα και σε περιπτώσεις που απειλείται η ζωή του ασθενούς, δεν μπορούσε να δικαιολογήσει ένα τόσο ακραίο μέτρο, καθώς η εθνική νομοθεσία παρείχε στους ασθενείς την ελευθερία επιλογής θεραπευτικής αγωγής.¹⁸⁹

Η άρνηση εγγραφής θρησκευτικής κοινότητας μπορεί να συνεπάγεται την αντικειμενική αδυναμία της κοινότητας αυτής να υπερασπιστεί τα συμφέροντά της ενώπιον δικαστηρίου. Οι Εκκλησίες ενδέχεται, επίσης, να έχουν περιουσία και κάθε επέμβαση σε αυτά τα δικαιώματα δύναται, κατ'αρχήν, να γείρει ερωτήματα υπό το φως του Άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.¹⁹⁰ Στην υπόθεση *Καθολική Εκκλησία των Χανίων κατά Ελλάδα*, η απόφαση των εθνικών δικαστηρίων να αρνηθούν την αναγνώριση της απαραίτητης νομικής προσωπικότητας στην προσφεύγουσα εκκλησία αμφισβητήθηκε επιτυχώς, καθώς το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε ότι η συνέπεια μίας τέτοιας υπόθεσης ήταν να επιβληθεί στην προσφεύγουσα ένας πραγματικός περιορισμός που θα την εμπόδιζε στην προκειμένη περίπτωση, αλλά και στο μέλλον, να φέρει ενώπιον των δικαστηρίων κάθε διαφορά με τα περιουσιακά της δικαιώματα.¹⁹¹ Στην υπόθεση *Μητροπολιτική Εκκλησία της Βεσσαραβίας κατά Μολδαβίας*, το Δικαστήριο του

¹⁸⁸ *Μητροπολιτική Εκκλησία της Βεσσαραβίας κατά Μολδαβίας*, §§101-142. Βλέπετε, επίσης, *Πεντίδης και λοιποί κατά Ελλάδα*, §46, και *Στρατός Σωτηρίας Παράρτημα Μόσχας κατά Ρωσίας*, §§71-74,

¹⁸⁹ *Μάρτυρες του Ιεχωβά της Μόσχας κατά Ρωσίας*, §§170-182 (η διάλυση συνεπάγεται παραβίαση του Άρθρου 9, όπως ερμηνεύεται υπό το φως του Άρθρου 11, και η άρνηση νέας εγγραφής συνεπάγεται παραβίαση του Άρθρου 11, όπως ερμηνεύεται υπό το φως του Άρθρου 9). Βλέπετε, επίσης, *Εκκλησία της Σαϊεντολογίας της Μόσχας κατά Ρωσίας*, §§94-98 (παραβίαση του Άρθρου 11, όπως ερμηνεύεται σε συνδυασμό με το Άρθρο 9).

¹⁹⁰ Βλέπετε, για παράδειγμα, *Ιερές Μονές κατά Ελλάδα*, §§54-66.

¹⁹¹ *Καθολική Εκκλησία των Χανίων κατά Ελλάδα*, §§40-42.

Στρασβούργου σημείωσε ότι το Άρθρο 9 έπρεπε να ερμηνευτεί υπό το φως του Άρθρου 6 και των εγγυήσεων περί δίκαιης δίκης για την προστασία της θρησκευτικής κοινότητας, των μελών και των περιουσιακών της στοιχείων. Ο ισχυρισμός της κυβέρνησης ότι είχε επιδείξει ανοχή προς την εκκλησία και τα μέλη της, δεν μπορούσε να αντικαταστήσει την ίδια την αναγνώριση, καθώς σύμφωνα με το εσωτερικό δίκαιο, μόνο η αναγνώριση παρέιχε δικαιώματα για προστασία ενάντια σε πράξεις εκφοβισμού. Συνεπώς, η άρνηση αναγνώρισης της εκκλησίας είχε τέτοιες συνέπειες για τα δικαιώματα των προσφευγόντων κατά την έννοια του Άρθρου 9 που δεν μπορούσε να θεωρηθεί αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία.¹⁹² Πρέπει, λοιπόν, να εξασφαλίζεται το δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστήριο προκειμένου να καθορίζονται τα αστικά δικαιώματα και οι υποχρεώσεις κάθε κοινότητας, σύμφωνα με το Άρθρο 6 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Η απαίτηση της κρατικής ουδετερότητας: έλεγχος των χώρων λατρείας

Ο κρατικός έλεγχος των θρησκευτικών οργανώσεων μπορεί να συνεπάγεται μέτρα, όπως περιορισμοί στην είσοδο θρησκευτικών ηγετών¹⁹³ και επιβολή περιορισμών σε χώρους λατρείας ιδιαίτερης σημασίας.¹⁹⁴ Για μία ακόμη φορά, πρέπει να δοθεί μεγάλη προσοχή έτσι ώστε να διασφαλιστεί ότι οι νόμιμοι λόγοι που αιτιολογούν τέτοια μέτρα, δεν έχουν ως απώτερο σκοπό να ευνοήσουν ή να εμποδίσουν μία συγκεκριμένη θρησκεία. Οι πολεοδομικοί έλεγχοι αποτελούν ένα ακόμη παράδειγμα απαραίτητων για το δημόσιο συμφέρον μέτρων που μπορεί, ωστόσο, να επιβάλλονται κακοπίστως. Για παράδειγμα, στην υπόθεση *Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδα*, το εσωτερικό δίκαιο απαιτούσε από τις θρησκευτικές οργανώσεις να λαμβάνουν επίσημη άδεια για τη χρήση χώρων λατρείας. Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά δεν είχαν καταφέρει να πάρουν τέτοια άδεια, και συνεπώς, καταδικάστηκαν για λειτουργία χωρίς

¹⁹² *Μητροπολιτική Εκκλησία της Βεσσαραβίας κατά Μολδαβίας*, §§101-142 (ενεργητικό της εκκλησίας, συμπεριλαμβανομένης ανθρωπιστικής βοήθειας). Βλέπετε, επίσης, *Πεντίδης και λοιποί κατά Ελλάδα*, §46.

¹⁹³ Βλέπετε *El Majjaoui και Stichting Touba Moskee κατά Ολλανδίας* (dec.) (απόρριψη άδειας εργασίας σε υπονήφιο ιμάμη, υπήκοο χώρας εκτός ΕΕ: παραδεκτή, αλλά διεγράφη από το πινάκιο του Τμήματος Μείζονος Σύνθεσης διότι του εδόθη τελικά η άδεια εργασίας. Επίσης, *Nolan και K κατά Ρωσίας*, §§61-79 (άρνηση εισόδου σε ιεραπόστολο της Ενωτικής Εκκλησίας και τον γιο του με μυστική εντολή των υπηρεσιών ασφάλειας: παραβίαση του Άρθρου 9, και δεν κρίθηκε αναγκαία η εξέτασή του ζητήματος υπό το φως του Άρθρου 14 σε συνδυασμό με το Άρθρο 9).

¹⁹⁴ Για παράδειγμα, *Chappell κατά Ηνωμένου Βασιλείου*. Πβλ. *Logan κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (dec.).

άδεια ενός ευκτήριου οίκου. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου συμφώνησε ότι οι εθνικές αρχές έχουν την εξουσία να ελέγχουν εάν οι δραστηριότητες μίας θρησκευτικής οργάνωσης είναι δυνητικά επιβλαβείς για τον πληθυσμό, αλλά κάτι τέτοιο δεν επιτρέπει στο κράτος να εκτιμάει τη νομιμότητα των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή των τρόπων έκφρασής τους. Στη συγκεκριμένη υπόθεση, το γενικότερο πλαίσιο είναι εξίσου σημαντικό:

Το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία, όπως αυτό κατοχυρώνεται στη Σύμβαση αποκλείει κάθε εκτίμηση από μέρους του κράτους για τη νομιμότητα των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή για τους τρόπους έκφρασής τους. Επομένως, το Δικαστήριο κρίνει ότι η απαίτηση της άδειας [σύμφωνα με το εσωτερικό δίκαιο] δεν συμβιβάζεται με το Άρθρο 9 της Σύμβασης παρά μόνο στο μέτρο που αποσκοπεί να εξασφαλίσει έναν έλεγχο του Υπουργού για τη συνδρομή των τυπικών προϋποθέσεων που απαιτούνται από τις προηγούμενες νομοθετικές ρυθμίσεις.

Προκύπτει λοιπόν από το φάκελο, καθώς και από πολυάριθμες περιπτώσεις που αναφέρθηκαν από τους προσφεύγοντες και δεν αμφισβητήθηκαν από την κυβέρνηση, ότι το ελληνικό κράτος επιδιώκει να χρησιμοποιήσει τις δυνατότητες των παραπάνω διατάξεων κατά τέτοιο τρόπο ώστε να επιβάλλει προϋποθέσεις αυστηρές ή και απαγορευτικές στην τέλεση της λατρείας ορισμένων μη ορθοδόξων θρησκευμάτων, ιδίως των Μαρτύρων του Ιεχωβά. ... Η άφθονη νομολογία γι' αυτό το ζήτημα φαίνεται να φανερώνει μία σαφή τάση των διοικητικών και εκκλησιαστικών αρχών να χρησιμοποιούν τις δυνατότητες αυτών των διατάξεων προκειμένου να περιορίσουν τις δραστηριότητες των μη ορθοδόξων θρησκευμάτων.

Ήταν εξίσου σημαντικό ότι η άδεια εκκρεμούσε τη στιγμή που το Δικαστήριο του Στρασβούργου ανακοίνωσε την απόφασή του, ενώ δεν εξεδόθη μόνο από δημόσια αρχή, αλλά και από τον τοπικό επίσκοπο. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η καταδίκη δεν μπορούσε να θεωρηθεί ανάλογο μέτρο αντίδρασης.¹⁹⁵ Συνεπώς, απαιτείται αυστηρή ουδετερότητα, και γι' αυτό το σκοπό, δεν κρίνεται πρέπον η ανάμιξη σε αυτή τη διαδικασία άλλης εκκλησιαστικής αρχής που είναι αναγνωρισμένη από το κράτος.

Ωστόσο, καταστάσεις όπου αυστηροί (ή απαγορευτικοί) όροι επιβάλλονται στους πιστούς συγκεκριμένων θρησκειών, πρέπει να συγκρίνονται με καταστάσεις όπου ο προσφεύγων προσπαθεί να αλλάξει το αποτέλεσμα αποφάσεων που έχουν ληφθεί με

¹⁹⁵ *Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδα*, §§44-53, στην §48. Βλέπετε, επίσης, *Khristiansko Sdruzhenie "Svideteli na Iehova"* (Χριστιανική Ένωση των Μαρτύρων του Ιεχωβά κατά Βουλγαρίας (ανεστάλη η εγγραφή της ένωσης, ενώ ακολούθησαν συλλήψεις, διάλυση συγκεντρώσεων σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους και κατάσχεση θρησκευτικού υλικού: παραδεκτή κατά τα Άρθρα 6, 9-11 και 14), και (9 Μαρτίου 1998) (τελικά επετεύχθη φιλικός διακανονισμός). *Ινστιτούτο Γάλλων Κληρικών και λοιποί κατά Τουρκίας* (φιλικός διακανονισμός) (απόφαση των τουρκικών δικαστηρίων να γράμουν οικόπεδο που ανήκε στο Ινστιτούτο στο όνομα κρατικών φορέων με την αιτιολογία ότι το Ινστιτούτο δεν θεωρείτο πλέον θρησκευτικός φορέας, καθώς είχε παραχωρήσει μέρος της ιδιοκτησίας του για διάφορες αθλητικές δραστηριότητες: επετεύχθη φιλικός διακανονισμός, αφού χορηγήθηκε μίσθωση εφ' όρου ζωής στους ιερείς που εκπροσωπούσαν το Ινστιτούτο).

αντικειμενικό και ουδέτερο τρόπο. Στην υπόθεση *Βέργος κατά Ελλάδα*, απερρίφθη αίτηση αδειάς ανεγέρσεως ευκτήριου οίκου επί οικοπέδου ιδιοκτησίας του προσφεύγοντος με το πρόσχημα ότι το χωροταξικό σχέδιο δεν προέβλεπε την ανέγερση τέτοιων κτιρίων και ότι ήταν ο μόνος δημότης που ανήκε στη συγκεκριμένη θρησκευτική κοινότητα. Η πολεοδομία είχε αντίστοιχα καταλήξει ότι δεν υφίστατο κοινωνική ανάγκη να τροποποιηθεί το σχέδιο πόλεως για να αναγερθεί ένας ευκτήριος οίκος. Κρίνοντας ότι αυτή η επέμβαση ήταν «αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία», το Δικαστήριο του Στρασβούργου συμφώνησε ότι το κριτήριο που εφάρμοσαν τα εσωτερικά ένδικα μέσα στο συσχετισμό της ελευθερίας του προσφεύγοντος να εκδηλώνει τη θρησκεία με το δημόσιο συμφέρον ορθολογικής χωροταξίας, δεν μπορούσε να χαρακτηριστεί αυθαίρετο. Λαμβάνοντας υπόψη το περιθώριο εκτίμησης των κρατών σε θέματα σχεδιασμού και χωροταξίας, είναι προφανές ότι το δημόσιο συμφέρον δεν δύναται να υποσκελισθεί από τις ανάγκες λατρείας ενός και μόνο μέλους της θρησκευτικής κοινότητας, ενώ υπάρχει σε γειτονική πόλη ένας ευκτήριος οίκος ο οποίος καλύπτει τις ανάγκες της θρησκευτικής κοινότητας στην περιοχή.¹⁹⁶

Η απαίτηση της κρατικής ουδετερότητας: μεσολαβώντας σε εσωτερικές διαμάχες μεταξύ πιστών της θρησκευτικής κοινότητας

Περιπτώσεις όπου οι κρατικές αρχές επιχείρησαν να επέμβουν σε ζητήματα εσωτερικής σύγκρουσης μεταξύ μελών θρησκευτικής κοινότητας, επιδεικνύουν την αλληλεπίδραση της θρησκευτικής ελευθερίας με την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι. Όταν το Άρθρο 9 ερμηνεύεται υπό το φως του Αρθρου 11,

εμπερικλείει την προσδοκία ότι σε [μία τέτοια] κοινότητα θα επιτραπεί να λειτουργήσει ειρηνικά, απαλλαγμένη από αυθαίρετες κρατικές επεμβάσεις,

και συνεπώς

κρατικά μέτρα που ευνοούν ένα συγκεκριμένο ηγέτη ή ομάδα σε μία διαιρεμένη θρησκευτική κοινότητα ή επιδιώκουν να επιβάλουν στην κοινότητα, ή μέρος αυτής, έναν μόνον ηγέτη ενάντια στην επιθυμία της, αποτελούν επέμβαση στη θρησκευτική ελευθερία.¹⁹⁷

¹⁹⁶ *Βέργος κατά Ελλάδα*, §§36-43.

¹⁹⁷ *Ανώτατο Πνευματικό Συμβούλιο της Μουσουλμανικής Κοινότητας κατά Βουλγαρίας*, στην §73.

Σε κάθε περίπτωση, κάποιος βαθμός έντασης είναι η μόνη αναπόφευκτη συνέπεια του πλουραλισμού.¹⁹⁸ Το γεγονός ότι οι πιστοί είναι ελεύθεροι να συγκροτήσουν νέα θρησκευτική οργάνωση δεν έχει σημασία στην εκτίμηση κατά πόσον υπήρξε «επέμβαση» στα δικαιώματα όσων δεν ικανοποιήθηκαν με το αποτέλεσμα της κρατικής επέμβασης.¹⁹⁹ Η επέμβαση στις εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ ομάδων πιστών είναι πιθανό να θεωρηθεί ότι επιδιώκει το νόμιμο σκοπό αποφυγής ταραχών και προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων. Ενώ ενδέχεται να χρειάζονται ορισμένοι κανονισμοί για την προστασία των ατομικών συμφερόντων και πεποιθήσεων, οι κρατικές αρχές οφείλουν να τηρούν το καθήκον ουδετερότητας και αμεροληψίας, καθώς η αυτονομία των θρησκευτικών κοινοτήτων αποτελεί βασική συνιστώσα της πλουραλιστικής δημοκρατικής κοινωνίας, όπου συνυπάρχουν διάφορες θρησκείες ή δόγματα της ίδιας θρησκείας.²⁰⁰

Στην υπόθεση *Ιερά Σύνοδος της Βουλγαρικής Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά Βουλγαρίας*, ζητήθηκε από το Δικαστήριο του Στρασβούργου να αποφασίσει κατά πόσον η επέμβαση που προκλήθηκε από τις προσπάθειες των κρατικών αρχών να επιλύσουν μακροχρόνιες συγκρούσεις στο εσωτερικό της μουσουλμανικής θρησκευτικής κοινότητας ήταν «αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία». Το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν ήταν αναγκαία:

Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει ότι η αυτόνομη ύπαρξη θρησκευτικών κοινοτήτων είναι απαραίτητη για την πολυφωνία σε μία δημοκρατική κοινωνία. Το κράτος μπορεί να χρειαστεί να λάβει μέτρα προκειμένου να συμφιλιώσει τα συμφέροντα των διαφόρων θρησκειών και θρησκευτικών ομάδων που συνυπάρχουν σε μία δημοκρατική κοινωνία, αλλά ταυτόχρονα, έχει το καθήκον να παραμένει ουδέτερο και αμερόληπτο στην άσκηση της ρυθμιστικής εξουσίας και τις σχέσεις του με τις διάφορες θρησκείες, δόγματα και πεποιθήσεις. Αυτό που διακυβεύεται εδώ είναι η διατήρηση του πλουραλισμού και η σωστή λειτουργία της δημοκρατίας, της οποίας βασικό γνώρισμα είναι η δυνατότητα επίλυσης προβλημάτων μίας χώρας μέσω του διαλόγου, ακόμη κι αν πρόκειται για επαχθή προβλήματα.

Στην παρούσα υπόθεση, η σχετική νομοθεσία και πρακτική, αλλά και οι πράξεις των κυβερνητικών αρχών ... είχαν ως αποτέλεσμα να επιβληθεί μία μόνο ηγεσία στη διαιρεμένη κοινότητα, ενάντια στην επιθυμία της μίας εκ των δυο αντίπαλων

¹⁹⁸ *Αγκά κατά Ελλάδα* (no. 2), §§56-61.

¹⁹⁹ *Ιερά Σύνοδος της Βουλγαρικής Ορθόδοξης Εκκλησίας (Μητροπολίτης Ινοκέντι)* και *λοιποί κατά Βουλγαρίας*, §§122-160.

²⁰⁰ *Μιροϊβουvs και λοιποί κατά Λεττονίας*, §§82-96.

ηγεσιών. Κατά συνέπεια, ευνοήθηκε μία ενιαία ηγεσία, ενώ η άλλη αποκλείστηκε κι έχασε τη δυνατότητα να συνεχίσει να διαχειρίζεται αυτόνομα τις υποθέσεις και τα περιουσιακά στοιχεία του μέρους της κοινότητας που την υποστήριζε... Η κυβέρνηση δεν δήλωσε για ποιο λόγο, στην παρούσα υπόθεση, ο σκοπός της αποκατάστασης νομιμότητας και επανόρθωσης αδικιών δεν μπορούσε να επιτευχθεί με άλλα μέσα, χωρίς να επιβληθεί μία ενιαία ηγεσία στη διαιρεμένη κοινότητα.

Συνεπώς, δεν απεδείχθη η αναγκαιότητα λήψης τέτοιων μέτρων. Στην προκειμένη περίπτωση, ήταν εξίσου σημαντικό το γεγονός ότι τα μέτρα δεν ήταν σε καμία περίπτωση πετυχημένα, καθώς συνεχίστηκαν οι συγκρούσεις στην κοινότητα. Ενώ οι αρχές διέθεταν κάποιο «περιθώριο εκτίμησης» στην επιλογή των μέτρων, στη συγκεκριμένη περίπτωση ξεπέρασαν αυτό το περιθώριο. Επομένως, η επέμβαση των αρχών αποτέλεσε παραβίαση του Άρθρου 9.²⁰¹

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι είναι δύσκολο να αιτιολογηθεί – σε περίπτωση που αμφισβητηθεί - η λήψη μέτρων των κυβερνητικών αρχών προκειμένου να διασφαλιστεί ότι οι θρησκευτικές κοινότητες παραμένουν ή αναγκάζονται να βρεθούν υπό ενιαία ηγεσία, ακόμη και σε περιπτώσεις που εικάζεται ότι τα μέτρα αυτά έχουν ληφθεί προς όφελος της δημόσιας τάξης. Η ευθύνη των αρχών να προβάλλουν τον πλουραλισμό και την ανοχή υποσκελίζει εμφανώς κάθε επιχείρημα που βασίζεται στη χρηστή διακυβέρνηση ή τη σημασία εξασφάλισης αποτελεσματικής πνευματικής ηγεσίας. Στην υπόθεση *Σερίφ κατά Ελλάδας*, ο προσφεύγων είχε εκλεγεί Μουφτής, μουσουλμάνος θρησκευτικός ηγέτης, και είχε αρχίσει να ασκεί τα καθήκοντά του. Ωστόσο, δεν είχε εξασφαλίσει τον απαιτούμενο νόμιμο διορισμό και του ασκήθηκαν ποινικές διώξεις για σφετερισμό των καθηκόντων λειτουργού «γνωστής θρησκείας» με σκοπό την προστασία της εξουσίας άλλου Μουφτή που είχε εξασφαλίσει την απαραίτητη επίσημη αναγνώριση. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε ότι η επακόλουθη καταδίκη είχε επιδιώξει το θεμιτό σκοπό προστασίας της δημόσιας τάξης. Ωστόσο, το Δικαστήριο δεν πείστηκε ότι υπήρχε επιτακτική κοινωνική ανάγκη για την καταδίκη. Δεν είχαν σημειωθεί συγκρούσεις στον τοπικό πληθυσμό, ενώ ο ισχυρισμός της εναγόμενης κυβέρνησης ότι η διαμάχη θα μπορούσε να οδηγήσει σε διακρατική διπλωματική ένταση δεν αποτελούσε παρά ακραίο ενδεχόμενο. Σε κάθε περίπτωση, καθήκον του κράτους σε τέτοιες περιπτώσεις ήταν να προωθήσει τον πλουραλισμό, αντί να επιδιώξει να την εξαλείψει:

Αν και το Δικαστήριο αναγνωρίζει ότι είναι πιθανό να δημιουργείται ένταση σε περιπτώσεις όπου θρησκευτική ή άλλη κοινότητα διασπάται, πιστεύει ότι η διάσπαση αυτή είναι μία από τις αναπόφευκτες συνέπειες του πλουραλισμού. Ο ρόλος των αρχών σε

²⁰¹ *Ανώτατο Πνευματικό Συμβούλιο της Μουσουλμανικής Κοινότητας κατά Βουλγαρίας*, §§93-99, στην §§93-95.

τέτοιες περιπτώσεις δεν είναι να απομακρύνουν την αιτία της έντασης εξαλείφοντας τον πλουραλισμό, αλλά να εξασφαλίσουν την ανοχή ανάμεσα στις ανταγωνιζόμενες ομάδες.²⁰²

Παρόμοιο ήταν το περιεχόμενο της υπόθεσης *Αγκά κατά Ελλάδας* (no. 2). Ο προσφεύγων είχε εκλεγεί Μουφτής από τους πιστούς που είχαν προσέλθει στο τζαμί. Η απόφαση αυτή ακυρώθηκε από την κυβέρνηση που στη συνέχεια διόρισε άλλο Μουφτή. Ο προσφεύγων αρνήθηκε να παραιτηθεί, και κατά συνέπεια, καταδικάστηκε για αντιποίηση καθηκόντων λειτουργού «γνωστής θρησκείας», όπως είχε συμβεί και στην υπόθεση *Σερίφ*. Για μία ακόμη φορά, κρίθηκε ότι η επέμβαση επεδίωκε αναγκαίο συμφέρον, δηλαδή την προάσπιση της δημόσιας τάξης. Η επιβολή ποινικών κυρώσεων ήταν εξίσου προβλέψιμη. Αλλά το Δικαστήριο δεν πείστηκε ότι η επέμβαση ήταν «αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία». Δεν υπήρχε επιτακτική κοινωνική ανάγκη για την επέμβαση. Κατά τη γνώμη του, «η τιμωρία ενός προσώπου απλά και μόνο επειδή προβαλλόταν ως θρησκευτικός ηγέτης μίας ομάδας, που τον ακολούθησε οικειοθελώς, δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί συμβατή με τις επιταγές του θρησκευτικού πλουραλισμού σε μία δημοκρατική κοινωνία». Αν και το εσωτερικό δίκαιο προέβλεπε ότι οι θρησκευτικοί ηγέτες έχουν το δικαίωμα να ασκούν συγκεκριμένα δικαστικά και διοικητικά καθήκοντα (και κατά συνέπεια, είναι προς το δημόσιο συμφέρον να λαμβάνει το κράτος μέτρα για να προστατεύσει από απάτη αυτούς των οποίων οι νομικές σχέσεις μπορούν να επηρεαστούν από τις πράξεις θρησκευτικών λειτουργών), στην προκειμένη περίπτωση δεν υπήρχε καμία ένδειξη ότι ο προσφεύγων αποπειράθηκε οποιαδήποτε στιγμή να ασκήσει αυτά τα καθήκοντα. Επιπλέον, από τη στιγμή που οι εντάσεις αποτελούν αναπόφευκτη συνέπεια του πλουραλισμού, δεν πρέπει να είναι ποτέ αναγκαία σε μία δημοκρατία η προσπάθεια του κράτους να υπαγάγει μία θρησκευτική κοινότητα σε ενιαία ηγεσία ευνοώντας ένα συγκεκριμένο ηγέτη έναντι των λοιπών.²⁰³

²⁰² *Σερίφ κατά Ελλάδας*, §§49-54.

²⁰³ *Αγκά κατά Ελλάδας* (no. 2), §§56-61.

Σχετικές εγγυήσεις της Σύμβασης που έχουν αντίκτυπο στην ελεύθερη άσκηση της συνείδησης ή των πεποιθήσεων

Έχει νόημα να αναλύσουμε – αν και συντόμως – σχετικά ερωτήματα που αφορούν τη θρησκεία και τις πεποιθήσεις, και τα οποία εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής άλλων διατάξεων της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Έχει ήδη επισημανθεί η σημασία διατάξεων, όπως τα Άρθρα 6 και 11, στη συλλογική διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας. Ωστόσο, υπάρχουν κι άλλες εγγυήσεις που επηρεάζουν το δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Κατά κύριο λόγο, μπορεί να προκύψουν ζητήματα που αφορούν τα δικαιώματα των γονέων στην παροχή δημόσιας εκπαίδευσης σύμφωνα με το Άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, ενώ οι περιορισμοί στην ελεύθερη έκφραση των θρησκευτικών κοινοτήτων εξετάζονται υπό το φως του Άρθρου 10. Είναι εξίσου σημαντικό να τονίσουμε την απαγόρευση των διακρίσεων στη χρήση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η Σύμβαση στο Άρθρο 14. Η ακόλουθη ανάλυση δεν αποτελεί παρά μία βασική εισαγωγή στους επιπρόσθετους αυτούς προβληματισμούς.

Θρησκευτικές πεποιθήσεις και εκπαίδευση: Άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου

Τα ζητήματα που αφορούν το σεβασμό των θρησκευτικών πεποιθήσεων των γονέων στην εκπαίδευση των τέκνων τους εξετάζονται υπό το φως του Άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου που ορίζει ότι «ουδείς δύναται να στερηθή του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή» και ότι «παν κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαίδευσως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαίδευσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικής και φιλοσοφικής πεποιθήσεις». Το δικαίωμα σεβασμού των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων ανήκει στους γονείς των παιδιών, και όχι τα ίδια τα παιδιά.²⁰⁴ ή οποιοδήποτε σχολείο ή θρησκευτικό σύλλογο.²⁰⁵ Ωστόσο, το δικαίωμα

²⁰⁴ Eriksson κατά Σουηδίας, §93.

²⁰⁵ Γόρυμα Χριστιανικών Σχολείων Ingrid Jordebo και Ingrid Jordebo κατά Σουηδίας (dec.).

σεβασμού αυτών των «πεποιθήσεων» υπάγεται στο κύριο δικαίωμα του κάθε παιδιού να μορφώνεται. Κατά συνέπεια, η διάταξη δεν μπορεί να ερμηνευτεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε να κατοχυρώνει την επιθυμία του γονέα να εξαιρεθεί, για παράδειγμα, το παιδί του από το σχολείο τα Σάββατα βάσει θρησκευτικών λόγων,²⁰⁶ και πολύ περισσότερο να του επιτρέπει την κατ' οίκον διδασκαλία αντί την προσέλευση στο σχολείο.²⁰⁷

Στο περιεχόμενο αυτής της διάταξης, με το όρο «εκπαίδευση» νοείται «η όλη διαδικασία κατά την οποία, σε κάθε κοινωνία, οι ενήλικοι προσπαθούν να μεταδώσουν τις πεποιθήσεις τους, την παιδεία τους και άλλες αξίες στους νέους», ενώ «η μόρφωση ή διδασκαλία αφορούν κυρίως τη μετάδοση γνώσεων και την πνευματική εξέλιξη». Ο «σεβασμός» υποδηλώνει κάτι περισσότερο από απλή αναγνώριση ή το γεγονός ότι οι απόψεις των γονέων έχουν ληφθεί υπόψη. Αντιθέτως, «συνεπάγεται κάποια θετική υποχρέωση από την πλευρά του κράτους».²⁰⁸ Η έννοια των «θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων» είναι ευρύτερη από την πίστη. Συνεπώς, τα πειθαρχικά μέτρα δεν πρέπει να απορρίπτονται με την αιτιολογία ότι αφορούν μόνον την εσωτερική διοίκηση. Στην υπόθεση *Campbell και Cosans κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, γονείς μαθητών εναντιώθηκαν στην πρακτική της σωματικής τιμωρίας. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου συμφώνησε ότι οι απόψεις των προσφευγόντων μπορούσαν να χαρακτηριστούν φιλοσοφική πεποίθηση, καθώς συνδέονταν με μία «σημαντική και ουσιαστική πλευρά της ανθρώπινης ζωής και συμπεριφοράς, την ακεραιότητα του ατόμου», και κατά συνέπεια, η παράλειψη του κράτους να σεβαστεί αυτές τις πεποιθήσεις παραβίαζε την εγγύηση της Σύμβασης διότι «η επιβολή πειθαρχικών ποινών αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας κατά την οποία το σχολείο επιδιώκει να εκπληρώσει το στόχο για τον οποίο συστάθηκε, συμπεριλαμβανομένης της ανάπτυξης και διάπλασης του χαρακτήρα και των πνευματικών ικανοτήτων των μαθητών».²⁰⁹

Τέτοιες «φιλοσοφικές πεποιθήσεις» στο σχεδιασμό και την παράδοση της διδακτικής ύλης ενδέχεται προφανώς να προκύψουν στο πλαίσιο της επιλογής και παράδοσης των μαθημάτων, αλλά το συμφέρον του κράτους να εξασφαλίζει πως ορισμένες τεκμηριωμένες πληροφορίες – συμπεριλαμβανομένων των πληροφοριών θρησκευτικής ή φιλοσοφικής φύσης – εμπερικλείονται στη διδακτική ύλη

²⁰⁶ *Martins Casimiro και Cerveira Ferreira κατά Λουξεμβούργου* (dec.).

²⁰⁷ *Konrad και λοιποί κατά Γερμανίας* (dec.) (άρνηση του δικαιώματος κατ' οίκον εκπαίδευσης σε χριστιανούς γονείς που ήταν αντίθετοι στην ιδιωτική ή δημόσια εκπαίδευση εξαιτίας μαθημάτων σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης, μελέτης παραμυθιών και σχολικής βίας: απαράδεκτη).

²⁰⁸ *Campbell και Cosans κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, §§33 και 37. *Βαλσάμη κατά Ελλάδας*, §27.

²⁰⁹ *Campbell και Cosans κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, §§33-37, στην §36.

προηγείται έναντι των αντιλήψεων των γονέων στο συγκεκριμένο τομέα.²¹⁰ Επιπλέον, όπως το Τμήμα Μείζονος Σύνθεσης τόνισε στην υπόθεση *Lautsi και λοιποί κατά Ιταλίας*, ρυθμίσεις στην εκπαίδευση και τη διδασκαλία μπορεί να αντανακλούν την ιστορική παράδοση και την επικρατέστερη θρησκευτική πίστη. Για παράδειγμα, η απαίτηση για την παρουσία του Εσταυρωμένου στις σχολικές αίθουσες, ενώ προσδίδει στην κυρίαρχη θρησκεία της Ιταλίας μία «επικρατούσα προβολή», δεν συνεπάγεται από μόνη της μία διαδικασία κατήχησης, καθώς ο Εσταυρωμένος αποτελεί ουσιαστικά ένα παθητικό σύμβολο, του οποίου η επιρροή δεν θεωρείται συγκρίσιμη με αυτή του διδακτικού λόγου ή της συμμετοχής σε θρησκευτικές δραστηριότητες. Αυτό το συμπέρασμα ενισχύθηκε από το γεγονός ότι η διδακτική ύλη δεν συμπεριελάμβανε υποχρεωτική διδασκαλία του χριστιανισμού, ενώ αντιθέτως υπήρχαν σαφείς προσπάθειες κατανόησης άλλων θρησκειών και προώθησης της ανοχής των πεποιθήσεων των άλλων.²¹¹

Η ουσία της εγγύησης είναι η «εξασφάλιση του πλουραλισμού και της ανοχής στη δημόσια εκπαίδευση και η απαγόρευση της κατήχησης».²¹² Ωστόσο, από τη στιγμή που αποφεύγεται η κατήχηση, αποφάσεις για ζητήματα, όπως η θέση της θρησκείας, καλύπτονται από ένα περιθώριο εκτίμησης εκ μέρους των εθνικών αρχών. Στην υπόθεση *Kjeldsen, Busk, Madsen και Pedersen κατά Δανίας*, γονείς εναντιώθηκαν στη διδασκαλία σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης στα παιδιά τους. Σε ένα κρίσιμο σημείο της απόφασης που ενσωματώνει τον τρόπο επίλυσης των αντικρουόμενων συμφερόντων του κράτους, των μαθητών και των γονέων τους, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκανε διάκριση μεταξύ της μετάδοσης γνώσεων – έστω άμεσης ή έμμεσης, θρησκευτικής ή φιλοσοφικής φύσης – και της διδασκαλίας που αποσκοπεί να εμψυχήσει μία συγκεκριμένη αξία ή φιλοσοφία αλλά δεν σέβεται τις απόψεις των γονέων. Η διάταξη δεν «επιτρέπει στους γονείς να εναντιώνονται στην ενσωμάτωση μίας τέτοιας διδασκαλίας ή εκπαίδευσης στη διδακτική ύλη των σχολείων, γιατί αλλιώς κάθε θεσμοθετημένη διδασκαλία θα εμπεριείχε τον κίνδυνο να παραμείνει ανεφάρμοστη», καθώς τα περισσότερα σχολικά μαθήματα περιλαμβάνουν «φιλοσοφικά χαρακτηριστικά ή αναφορές». Τα σχολεία οφείλουν να εξασφαλίζουν ότι η εκπαίδευση που παρέχεται μέσω διδασκαλίας μεταδίδει πληροφορίες και γνώσεις με «αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό τρόπο». Η εγγύηση αφορά κυρίως την προστασία ενάντια σε κάθε κρατική προσπάθεια «κατήχησης που

²¹⁰ *Stuijs κατά Βελγίου*.

²¹¹ *Lautsi και λοιποί κατά Ιταλίας* [Τμήμα Μείζονος Σύνθεσης], §§62-77, στην §71 (καμία παραβίαση του Άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, και κανένα ξεχωριστό ζήτημα που εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του Άρθρου 9, καθώς το Άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου είναι ο ειδικός νόμος - *lex specialis* - στο συγκεκριμένο τομέα).

²¹² *W. και D.M., M. και H.I. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*. Βλέπετε, επίσης, *C.J., J.J και E.J. κατά Πολωνίας*, και *Bernard και λοιποί κατά Λουξεμβούργου*.

θεωρείται ότι δεν σέβεται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων», καθώς αυτό είναι «το όριο που δεν πρέπει να ξεπεραστεί».²¹³

Χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή στην εξέταση τέτοιων καταστάσεων. Στην υπόθεση *Folgerø και λοιποί κατά Νορβηγίας*, το Τμήμα Μείζονος Σύνοψης (αν και με ελάχιστη πλειοψηφία) έκρινε ότι η εισαγωγή νέων ρυθμίσεων στη διδασκαλία των θρησκευτικών και της φιλοσοφίας στα δημοτικά σχολεία δεν σεβόταν τα δικαιώματα των γονέων. Η νέα διδακτική ύλη έδινε μεγαλύτερη έμφαση στις γνώσεις περί χριστιανικής θρησκείας, ενώ υπήρχαν αναφορές και σε άλλες θρησκείες. Το δικαίωμα των γονέων να απαλλαγθούν τα παιδιά τους από το συγκεκριμένο μάθημα ήταν επίσης περιορισμένο: στο παρελθόν, οι γονείς μπορούσαν να ζητήσουν την απαλλαγή των παιδιών τους από το μάθημα χριστιανισμού. Κατά πλειοψηφία, το Δικαστήριο θεώρησε ότι η έμφαση στις γνώσεις περί χριστιανισμού δεν ήταν αποδοκιμαστέα δεδομένου του ρόλου του χριστιανισμού στην ιστορία και παράδοση της χώρας. Ωστόσο, ο υποτιθέμενος σκοπός της διδακτικής ύλης που αφορούσε την εξασφάλιση χριστιανικής και ηθικής ανατροφής - σε συνδυασμό πάντα με το σπίτι - υποδήλωνε ότι οι διακρίσεις μεταξύ χριστιανισμού και άλλων πίστεων ή θρησκειών δεν ήταν απλά ποσοτικές αλλά και ποιοτικές. Κάτι τέτοιο με τη σειρά του έθετε υπό αμφισβήτηση τους δηλωμένους σκοπούς της διδακτικής ύλης, δηλαδή την αντιμετώπιση του σεκταρισμού και την προώθηση του πλουραλισμού και της κατανόησης. Υπό αυτές τις συνθήκες, το κράτος όφειλε να εξασφαλίσει ότι οι πεποιθήσεις των γονέων προστατεύονται επαρκώς. Η πλειοψηφία του Δικαστηρίου δεν πείστηκε ότι οι ρυθμίσεις αυτές αρκούσαν για να καλύψουν τις απαιτήσεις του Άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου. Οι γονείς θα έπρεπε να ενημερωθούν εκ των προτέρων για το σχεδιασμό του μαθήματος προκειμένου να είναι σε θέση να εντοπίσουν και να γνωστοποιήσουν ποιες πτυχές της διδασκαλίας ήταν ασυμβίβαστες με τις πεποιθήσεις τους. Εκτός αυτού, η απαίτηση ότι κάθε αίτημα για απαλλαγή από το μάθημα έπρεπε να αιτιολογείται με βάσιμους ισχυρισμούς εμπειρείχε τον κίνδυνο ότι οι γονείς θα αναγκάζονταν να αποκαλύψουν τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις τους σε σημείο που ξεπερνούσε τα όρια του αποδεκτού. Επιπλέον, όσον αφορά τις αιτήσεις περί απαλλαγής από το μάθημα, τα σχολεία έπρεπε να έχουν τη δικαιοδοσία να απαλλάσσουν το παιδί από τη δραστηριότητα χωρίς να το αναγκάζουν να εξέλθει από την αίθουσα διδασκαλίας. Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, το Δικαστήριο κατέληξε ότι οι

²¹³ *Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen κατά Δανίας*, §53.

ρυθμίσεις ήταν ιδιαίτερα περίπλοκες και ενδεχομένως να λειτουργούσαν αποτρεπτικά για τους γονείς στην υποβολή αιτήματος απαλλαγής.²¹⁴

Ζητήματα εκπαίδευσης μπορούν να εξεταστούν και υπό το φως του Άρθρου 9, αλλά είναι σαφής η επιρροή του Άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου κατά την αντιμετώπιση των προσφυγών. Η υποχρεωτική παρακολούθηση μαθημάτων ηθικού και κοινωνικού περιεχομένου σε περιπτώσεις που δεν τίθεται ζήτημα κατήχησης, δεν αποτελεί επέμβαση στα δικαιώματα του Άρθρου 9.²¹⁵ Περαιτέρω, ενώ η άρνηση χορήγησης γενικής απαλλαγής από το σχολείο τα Σάββατα βάσει θρησκευτικών λόγων στους γιους των προσφευγόντων, μελών της Εκκλησίας των Αντβεντιστών της Εβδόμης Ημέρας, μπορούσε να θεωρηθεί επέμβαση στην εκδήλωση των πεποιθήσεων, δεν ήταν δυνατόν να αναγνωριστεί γενική απαλλαγή, η οποία αντιθέτως θα επηρέαζε το δικαίωμα κάθε παιδιού στην εκπαίδευση, δικαίωμα που υπερισχύει του δικαιώματος των γονέων να λαμβάνονται υπόψη οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις.²¹⁶

Ελευθερία έκφρασης και σκέψης, συνείδησης και πεποιθήσεων: Άρθρο 10

Ορισμένες υποθέσεις έχουν εξετάσει το βαθμό κατά τον οποίο οι περιορισμοί στην ελευθερία έκφρασης που εμπεριέχουν ζητήματα σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, είναι συμβατοί με την εγγύηση της ελευθερίας έκφρασης σύμφωνα με το Άρθρο 10. Η άσκηση αυτού του δικαιώματος από ομάδες ή μεμονωμένα άτομα που επιχειρούν να πείσουν άλλους για την εγκυρότητα των πεποιθήσεων τους συχνά εξετάζεται υπό το φως του Άρθρου 10, εκτός αν είναι εμφανές ότι εμπεριέχει «εκδήλωση» πεποιθήσεων.²¹⁷ Για παράδειγμα, οι περιορισμοί στο ποσό των δαπανών που προβλέπονται κατά την προεκλογική περίοδο αμφισβητήθηκαν επιτυχώς από πολέμια των εκτρώσεων ως δυσανάλογος περιορισμός της ελευθερίας έκφρασης.²¹⁸ Επιπλέον, η έκφραση εμπορικού κατά βάση

²¹⁴*Folgero και λοιποί κατά Νορβηγίας* [Τμήμα Μειζονος Σύνθεσης], §§85-102. Βλέπετε, επίσης, *Hasan και Eylem Zengin κατά Τουρκίας*, §§58-77 (τα μαθήματα θρησκευτικής παιδείας και ηθικής στη διδακτική ύλη δεν πληρούσαν τα κριτήρια αντικειμενικότητας και πλουραλισμού, και περιόριζαν τη δυνατότητα απαλλαγής από την εν λόγω διδασκαλία: παραβίαση).

²¹⁵*Bernard και λοιποί κατά Λουξεμβούργου*.

²¹⁶*Martins Casimiro και Cerveira κατά Λουξεμβούργου* (dec.).

²¹⁷Βλέπετε ανωτέρω αναφορά στην υπόθεση *Arrowsmith κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, σ. 22.

²¹⁸*Bowman κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, §§35-47.

χαρακτήρα μπορεί να τεθεί σε περιορισμούς με την αιτιολογία ότι κάτι τέτοιο είναι απαραίτητο για την προστασία των πολιτών από παραπλανητικούς ισχυρισμούς.²¹⁹

Μία δυσκολότερη υπόθεση που αφορά θρησκευτική διαφήμιση είναι η υπόθεση *Murphy κατά Ιρλανδίας*, όπου η άρνηση τηλεοπτικής προβολής μίας θρησκευτικής διαφήμισης αμφισβητήθηκε από τον προσφεύγοντα με βάση τα Άρθρα 9 και 10 της Σύμβασης. Ενώ ο προσφεύγων συμφωνούσε πως το Άρθρο 10 προέβλεπε περιορισμούς στη θρησκευτική έκφραση που δύναται να θίξει τις θρησκευτικές ευαισθησίες των υπολοίπων, παράλληλα ισχυριζόταν ότι οι πολίτες δεν προστατεύονταν από την έκθεση σε μία θρησκευτική άποψη αλλά και μόνο επειδή αυτή δεν συμφωνούσε με τις δικές τους. Για το Δικαστήριο του Στρασβούργου, η άρνηση αφορούσε κατά βάση τη ρύθμιση του τρόπου έκφρασης του προσφεύγοντα, και όχι την ίδια την εκδήλωση των θρησκευτικών του πεποιθήσεων. Συνεπώς, η υπόθεση εξετάστηκε σύμφωνα με το Άρθρο 10. Οι κρατικές αρχές ήταν περισσότερο αρμόδιες από ένα διεθνές δικαστήριο για να αποφασίσουν πότε χρειάζεται να ληφθούν μέτρα για τη ρύθμιση της ελευθερίας έκφρασης σχετικά με ζητήματα που θίγουν τις πιο ενδόμυχες προσωπικές πεποιθήσεις. Αυτό το «περιθώριο εκτίμησης» είναι ιδιαίτερος ενδεδειγμένο όσον αφορά τους περιορισμούς στην ελευθερία του λόγου που αγγίζει θρησκευτικά ζητήματα

καθώς ότι μπορεί να προσβάλει άτομα κάποιου θρησκευτικού δόγματος διαφέρει σημαντικά από τη μία χρονική στιγμή στην άλλη και από το ένα μέρος στο άλλο, ιδίως σε μία εποχή που χαρακτηρίζεται από μία συνεχώς μεγεθυνόμενη ποικιλία θρησκειών και δογμάτων.

Συνεπώς, το Δικαστήριο συμφώνησε με την εναγόμενη κυβέρνηση ότι δεδομένων των ιδιαίτερων θρησκευτικών ευαισθησιών της ιρλανδικής κοινωνίας, η προβολή θρησκευτικής διαφήμισης μπορούσε να θεωρηθεί προσβλητική. Τα ίδια τα εθνικά δικαστήρια είχαν επισημάνει ότι η θρησκεία είναι ζήτημα που προκαλεί διχασμό στην κοινωνία, και καθώς οι πιστοί Ιρλανδοί τείνουν να ανήκουν σε μία συγκεκριμένη εκκλησία, η θρησκευτική διαφήμιση άλλης εκκλησίας θα μπορούσε να θεωρηθεί προσβλητική και ικανή να ασκήσει προσηλυτισμό. Τα εθνικά δικαστήρια έκριναν επίσης ότι οι εθνικές αρχές ήταν αρμόδιες να εκτιμήσουν ότι οι Ιρλανδοί πολίτες θα δυσανασχετούσαν με την προβολή τέτοιων διαφημίσεων στο σπίτι τους. Για το Δικαστήριο του Στρασβούργου, ήταν εξίσου σημαντικό ότι η απαγόρευση αφορούσε μόνο τα τηλεοπτικοακουστικά μέσα, δηλαδή ένα μέσο επικοινωνίας που έχει «πιο άμεση, διεισδυτική και δυνατή επιρροή». Ο προσφεύγων μπορούσε να διαφημιστεί στις τοπικές και εθνικές εφημερίδες, ενώ διατηρούσε το ίδιο δικαίωμα με κάθε άλλο πολίτη να συμμετάσχει σε προγράμματα θρησκευτικού περιεχομένου, δημόσιες συναντήσεις και άλλες συγκεντρώσεις.

²¹⁹ *Χ και Εκκλησία της Σαϊεντολογίας κατά Σουηδίας*.

Συνεπώς, υπήρχαν «λόγοι ιδιαίτερος συναφείς» με το περιεχόμενο του Άρθρου 10 που αιτιολογούσαν τη γενική απαγόρευση της προβολής θρησκευτικών διαφημίσεων.²²⁰ Από τις υποθέσεις αυτές προκύπτει ότι έχει ιδιαίτερη βαρύτητα το πλαίσιο στο οποίο εκφράζεται ο λόγος. Στην προκειμένη περίπτωση, ο διάλογος επικοινωνίας ήταν η τηλεόραση. Ωστόσο, θα ήταν δίκαιο να εντάξουμε αυτήν την απόφαση στην κατηγορία των αποφάσεων όπου το «περιθώριο εκτίμησης» είναι ιδιαίτερα ευρύ, καθώς ένα διεθνές δικαστήριο πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικό και να μην επεμβαίνει σε εσωτερικές αποφάσεις που αγγίζουν ιδιαίτερος ευαίσθητες αποφάσεις. Από την άλλη πλευρά, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η απόφαση μετά βίας προβάλλει τις αξίες του πλουραλισμού και της ευρύνοιας.

Σχετικό ζήτημα είναι ο βαθμός κατά τον οποίο οι κρατικές αρχές μπορούν να λαμβάνουν μέτρα κατά της έκφρασης προκειμένου να προστατεύσουν τις θρησκευτικές εναισθησίες των μελών συγκεκριμένων θρησκειών αποτρέποντας ή τιμωρώντας την προβολή προσβλητικού ή υβριστικού υλικού που θα μπορούσε να αποτρέψει τους πιστούς να ασκήσουν ή να διακηρύξουν την πίστη τους εξαιτίας γελοιοποίησης. Η προστασία της έκφρασης κατά την έννοια του Άρθρου 10 περιλαμβάνει ιδέες που «προσβάλλουν, σκανδαλίζουν ή ενοχλούν»²²¹, ενώ σε κάθε περίπτωση, προϋπόθεση της πλουραλιστικής κοινωνίας είναι ότι οι πιστοί μίας θρησκείας πρέπει να δέχονται πως οι πεποιθήσεις τους ενδέχεται να αποτελέσουν αντικείμενο κριτικής και να υποβληθούν στη διάδοση ιδεών που άμεσα αμφισβητούν τις ίδιες τις πεποιθήσεις. Ωστόσο, ο προσβλητικός λόγος που έχει σκοπό ή είναι πιθανό να προκαλέσει έχθρα εναντίον μίας πληθυσμιακής ομάδας – ο επονομαζόμενος «λόγος μίσους» - δεν προστατεύεται, ιδίως κατά την έννοια του Άρθρου 17 της Σύμβασης που απαγορεύει την κατάχρηση των δικαιωμάτων. Εντούτοις, είναι δύσκολο να διαχωριστεί ο προσβλητικός από τον απλά αντιδημοτικό λόγο. Η διαρκής εκστρατεία παρενόχλησης μεμονωμένων ατόμων ή οργανισμών μπορεί να εγείρει ζητήματα κρατικής ευθύνης,²²² αλλά από την άλλη πλευρά, η κριτική θρησκευτικών ομάδων εκ μέρους μεμονωμένων ατόμων είναι θεμιτή, ιδίως εάν αφορά τον δυνητικά επιβλαβή χαρακτήρα των δραστηριοτήτων τους, και πραγματοποιείται σε πολιτικό φόρουμ, όπου αναμένεται ανοικτή αντιπαράθεση για ζητήματα δημοσίου συμφέροντος.²²³ Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει αναγνωρίσει ότι ο σεβασμός

²²⁰ *Murphy κατά Ιρλανδίας*, §§65-82, στην § 67.

²²¹ *Handyside κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, στην §49.

²²² *Εκκλησία της Σαϊεντολογίας κατά Σουηδίας* (dec.).

²²³ Βλέπετε *Ιερουσαλήμ κατά Αυστρίας*, §§38-47.

των δικαιωμάτων που εγγυάται το Άρθρο 9 στα μέλη θρησκειών μπορεί τουλάχιστον να αιτιολογήσει τη στάση του κράτους όταν λαμβάνει μέτρα κατά έκφρασης που είναι αδικαιολογήτως προσβλητική και βλάσφημη προς τους άλλους, όσον αφορά αντικείμενα θρησκευτικής λατρείας. Χρειάζεται, όμως, να μπαίνουν όρια προκειμένου να εξασφαλιστεί ότι τα μέτρα που έχουν υιοθετηθεί, δεν αναιρούν το σκοπό του πλουραλισμού. Για παράδειγμα, στην υπόθεση *Otto-Preminger-Institut κατά Αυστρίας*, οι αρχές κατάσχασαν και διέταξαν τη δήμευση ταινίας που διακωμωδούσε τις πεποιθήσεις των Ρωμαιοκαθολικών. Ερμηνεύοντας το Άρθρο 10 περί ελευθερίας έκφρασης, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου επιβεβαίωσε ότι οι εθνικές αρχές μπορεί να έκριναν απαραίτητο να λάβουν μέτρα για να προστατεύσουν τους πιστούς από την «προβοκατόρικη παράσταση αντικειμένων θρησκευτικής λατρείας», όταν αυτή συνιστά «κακόβουλη παραβίαση του πνεύματος ανοχής που πρέπει να αποτελεί χαρακτηριστικό μίας δημοκρατικής κοινωνίας». Υπήρχε στενή αλληλεπίδραση των Άρθρων 9 και 10:

Όσοι επιλέγουν να ασκούν την ελευθερία έκφρασης της θρησκείας τους, ανεξαρτήτως εάν το κάνουν ως μέλη της επικρατέστερης θρησκείας ή μίας θρησκευτικής μειονότητας, δεν είναι λογικό να αναμένουν ότι δεν θα υποστούν κανένα είδος κριτικής. Πρέπει να ανεχθούν και να δεχθούν το γεγονός ότι κάποιοι δεν αποδέχονται τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, ή ακόμη διαδίδουν απόψεις ενάντια στην πίστη τους. Ωστόσο, το κράτος φέρει ευθύνη για τον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται η εναντίωση ή η άρνηση στις θρησκευτικές πεποιθήσεις και τα δόγματα, βασικά δε φέρει την ευθύνη εξασφάλισης του σεβασμού των δικαιωμάτων των πιστών υπό το φως του Άρθρου 9. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις, συγκεκριμένες μέθοδοι εναντίωσης ή άρνησης θρησκευτικών πεποιθήσεων μπορεί να εμποδίσουν όσους πρεσβεύουν αυτές τις πεποιθήσεις από την άσκηση της ελευθερίας να τις έχουν και να τις εκφράζουν.²²⁴

Παρομοίως, στην υπόθεση *Wingrove κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, το Δικαστήριο του Στρασβούργου απέρριψε καταγγελία που υπεβλήθη στο πλαίσιο του Άρθρου 10 σχετικά με την άρνηση να δοθεί άδεια για ταινία βίντεο που οι εσωτερικές αρχές θεώρησαν βλάσφημο με την αιτιολογία ότι δεν ήταν παράλογο να θεωρηθεί πως η επέμβαση στην ελευθερία της έκφρασης μπορεί να αιτιολογηθεί στο πλαίσιο της προστασίας των δικαιωμάτων των Χριστιανών.²²⁵ Οι υποθέσεις αυτές υποστηρίζουν την πρόταση ότι τα

²²⁴ *Otto-Preminger-Institut κατά Αυστρίας*, στις §§56 και 57.

²²⁵ *Wingrove κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, §60. Βλέπετε, επίσης, *I.A. κατά Τουρκίας*, §§21-32 (καταδίκη με επιβολή μέτριας ποινής για βλασφημία λόγω δημοσίευσης έργου που εξέταζε φιλοσοφικά και θεολογικά ζητήματα εμπεριέχοντας συκοφαντική επίθεση εναντίον του Προφήτη Μωάμεθ: δεν υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 10, διότι παρά την έντονη προσήλωση στο κοσμικό χαρακτήρα του τουρκικού κράτους, κρίθηκε νόμιμο για τους πιστούς Μουσουλμάνους να θεωρήσουν ότι το έργο αποτελούσε αδικαιολόγητη και προσβλητική επίθεση εναντίον τους).

κράτη μπορούν να λάβουν μέτρα κατά έκφρασης που είναι αδικαιολόγητα βλάσφημη. Και στις δύο υποθέσεις, σημασία είχε ο τρόπος με τον οποίο εκφράστηκαν οι απόψεις, και όχι τόσο το περιεχόμενο των ίδιων των απόψεων. Σε άλλες υποθέσεις που αφορούν κοινωνικό σχολιασμό²²⁶ ή ανάλυση ιστορικών γεγονότων σχετικά με το ρόλο που διαδραμάτισαν ιστορικοί ηγέτες²²⁷, το δικαίωμα έκφρασης προστατεύτηκε ακόμη περισσότερο. Ωστόσο, μία υπόθεση όπως η προαναφερθείσα *Murphy κατά Ιρλανδίας*, φαίνεται να υποστηρίζει περιορισμούς στην ελεύθερη έκφραση, ακόμη κι όταν είναι δύσκολο να διαπιστωθεί ότι υπήρχε προσβολή άλλη από την απλή αναγνώριση της ύπαρξης άλλης θρησκείας ή ερμηνείας άλλης θρησκευτικής πεποιθήσης.²²⁸ Η προστασία που παρέχει το Άρθρο 10 δεν θα έπρεπε να αποκλείει κάθε έκφραση που θεωρείται προσβλητική, σκανδαλιστική ή ενοχλητική για τις ευαισθησίες μίας θρησκευτικής κοινότητας.²²⁹ Κατ' αρχήν, κρίνεται σκόπιμο ότι η προστασία που εγγυάται το Άρθρο 9 θα έπρεπε να περιορίζεται σε ό,τι αποτελεί «κακόβουλη παραβίαση του πνεύματος ανοχής». Για παράδειγμα, στην υπόθεση *Klein κατά Σλοβακίας*, η καταδίκη δημοσιογράφου για δυσφήμιση του ανώτατου εκπροσώπου της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στη Σλοβακία, και κατά συνέπεια προσβολή ομάδας πολιτών για την καθολική τους πίστη, αποτέλεσε παραβίαση του Άρθρου 10. Ο δημοσιογράφος είχε δημοσιεύσει ένα άρθρο όπου ασκούσε κριτική στις προσπάθειες του Αρχιεπισκόπου να αποτρέψει τη διανομή ταινίας εξαιτίας του βλάσφημου χαρακτήρα της και των σκηνών σεξουαλικού περιεχομένου. Επίσης, το άρθρο υπαινισσόταν την υποτιθέμενη συνεργασία του Αρχιεπισκόπου με το πρώην κομμουνιστικό καθεστώς. Ωστόσο, μπορεί μεν οι απόψεις να διατυπώνονταν με έντονο τρόπο, αλλά είχαν δημοσιευτεί σε εβδομαδιαία έκδοση με σχετικά περιορισμένη κυκλοφορία, ενώ το άρθρο σχετιζόταν αποκλειστικά με τον

²²⁶Βλέπετε, για παράδειγμα, *Vereinigung Bildender Künstler κατά Αυστρίας*, §§26-39 (στην §8: ο εν λόγω πίνακας «απεικόνιζε διάφορα δημόσια πρόσωπα, συμπεριλαμβανομένης της Μητέρας Τερέζας, ενός Αυστριακού Καρδινάλιου ... και του πρώην επικεφαλής του Κόμματος Ελευθερίας της Αυστρίας ... , σε σεξουαλικές στάσεις), και στην §33: «η σάτιρα αποτελεί μορφή καλλιτεχνικής έκφρασης και κοινωνικού σχολιασμού, και λόγω των έμφυτων χαρακτηριστικών της υπερβολής και παραποίησης της πραγματικότητας, στοχεύει εκ φύσεως στο να προκαλέσει και να αναστατώσει»).

²²⁷*Giniewski κατά Γαλλίας*, §§43-56 (καταδίκη για δυσφήμιση Χριστιανών, κυρίως Ρωμαιοκαθολικών, για δημοσίευση άρθρου που προέβανε σε κριτική μίας Παπικής εγκυκλίου και του ρόλου της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στο Ολοκαύτωμα: παραβίαση, καθώς το άρθρο είχε συνταχτεί από δημοσιογράφο και ιστορικό, και αφορούσε ζήτημα δημόσιου ενδιαφέροντος, ενώ δεν επεδίωκε να προσβάλει τις ίδιες τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, αλλά περιοριζόταν σε σχολιασμό της θέσης του Πάπα).

²²⁸Βλέπετε σ. 69.

²²⁹Βλέπετε *Εκκλησία της Σαϊεντολογίας και 128 μέλη της κατά Σουηδίας* (dec.), *Raturel κατά Γαλλίας*, §§31-51 (καταδίκη για δυσφήμιση από μέλος των Μαρτύρων του Ιεχωβά για αντι-αιρετική ένωση: παραβίαση του Άρθρου 10, διότι τα αποσπάσματα που θεωρήθηκαν προσβλητικά ήταν γνώμες που βασίζονταν σε επαρκή αποδεικτικά στοιχεία, και όχι σε αιμούς ισχυρισμούς), και *Aydin Taitan κατά Τουρκίας*, §§21-31 (έντονη κριτική της εκκλησίας, αλλά όχι προσβλητική επίθεση εναντίον της μουσουλμανικής πίστης: οι ποιές αποτέλεσαν παραβίαση του Άρθρου 10).

Αρχιεπίσκοπο και δεν είχε επέμβει σε υπερβολικό βαθμό στο δικαίωμα των πιστών να εκφράζουν και να ασκούν τη θρησκεία τους, αλλά και ούτε είχε υποτιμήσει την ίδια τη θρησκευτική τους πίστη.²³⁰

Ζητήματα θεραπευτικής αγωγής: Άρθρο 8

Τα εθνικά δικαστήρια βρίσκονται ενίοτε αντιμέτωπα με καταστάσεις, όπου οι πολίτες αρνούνται την απαραίτητη θεραπευτική αγωγή λόγω της συνείδησης ή των πεποιθήσεων τους (για παράδειγμα, διαδικασίες που απαιτούν μετάγγιση αίματος). Οι περισσότερες εθνικές νομοθεσίες αναγνωρίζουν και σέβονται το απόλυτο δικαίωμα των ενηλίκων που δεν υποφέρουν από πνευματική ανικανότητα να παίρνουν αποφάσεις που αφορούν τη θεραπευτική τους αγωγή, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος να αρνηθούν οποιαδήποτε αγωγή, ακόμη κι όταν η επιλογή αυτή θέτει σε κίνδυνο τη ζωή τους.

Ομοίως, η αρχή της αυτονομίας ή της αυτοδιάθεσης αναγνωρίζεται από το Άρθρο 8. Στην σφαίρα της ιατρικής, η άρνηση αποδοχής μίας ειδικής θεραπείας μπορεί να καταστεί μοιραία, ωστόσο, η επιβολή αυτής της ιατρικής θεραπείας, χωρίς την συναίνεση του ασθενή που έχει πλήρη αντίληψη, συνιστά επέμβαση στην σωματική ακεραιότητά του κατά τρόπο ικανό να ενεργοποιήσει την προστασία των δικαιωμάτων του Άρθρου 8 §1 της Σύμβασης.²³¹ Σε αυτή την έκταση, λοιπόν, ατομική απόφαση που βασίζεται στις προσωπικές πεποιθήσεις ή συνείδηση μοιάζει απαράβατη. Περαιτέρω, το Άρθρο 8 περιλαμβάνει την άσκηση των γονεϊκών ευθυνών, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος να λαμβάνουν αποφάσεις αναφορικά με την ανατροφή των παιδιών τους και, βεβαίως, του δικαιώματος λήψης αποφάσεων αναφορικά με την ιατρική θεραπεία.²³² Αν και υφίσταται περιορισμένη ανάλυση του ζητήματος στην νομολογία, ο κανόνας φέρεται να είναι ότι η εξουσία αυτή των γονέων πρέπει να υπόκειται στους απαραίτητους περιορισμούς για την προστασία και την ευεξία των παιδιών, ιδίως όταν υπάρχει ένας κίνδυνος για την ζωή και όταν οι αντίθετες προσεγγίσεις (κυρίως η θετική υποχρέωση του κράτους να επιδιώξει να προστατεύσει τη ζωή) είναι αυξημένης βαρύτητας. Παρόμοια υπόθεση είναι εκείνη της

²³⁰ Klein κατά Σλοβακίας, §§45-55.

²³¹ Pretty κατά Ηνωμένου Βασιλείου, στην §83.

²³² Βλέπετε Nielsen κατά Δανίας, στην §61: “Υπό αυτή την έννοια, η οικογενειακή ζωή και, κυρίως, τα δικαιώματα των γονέων να ασκήσουν την γονεϊκή εξουσία στα παιδιά τους, εξαιτίας των αντίστοιχων γονεϊκών τους ευθυνών, αναγνωρίζεται και προστατεύεται από τη Σύμβαση στο Άρθρο 8. Η άσκηση, μάλιστα, των γονεϊκών δικαιωμάτων αποτελεί ένα θεμελιώδες στοιχείο της οικογενειακής ζωής.”

κρατικής επέμβασης σε ηλικιωμένους η κατάσταση της υγείας των οποίων τους καθιστά ευάλωτους σε υπερβολική πίεση ή δεν μοιάζουν πλήρως ικανοί να λάβουν αποφάσεις αναφορικά με την θεραπεία τους.²³³

Κρατική αναγνώριση των αποφάσεων των εκκλησιαστικών οργάνων: Άρθρο 6

Παρεμπιπτόντως, το Δικαστήριο του Στρασβούργου εκλήθη να εξετάσει ζητήματα που ανέκυψαν από την αναγκαστική εκτέλεση αποφάσεων εκκλησιαστικών οργάνων σχετικά με την εφαρμογή της εγγύησης της δίκαιης δίκης του Άρθρου 6. Αποφαίνοντας επ' αυτών, θα εφαρμόσει τις γενικές αρχές ερμηνείας. Στην υπόθεση *Pellegrini κατά Ιταλίας* η προσφεύγουσα αμφισβήτησε τις διαδικασίες που οδήγησαν στην έκδοση από δικαστήριο του Βατικανού απόφασης ακύρωσης του γάμου της και η οποία απόφαση αναγνωρίστηκε στην συνέχεια ως εκτελεστή από τα ιταλικά δικαστήρια. Το κρίσιμο σημείο ήταν αν τα εθνικά δικαστήρια είχαν βεβαιωθεί ότι οι εγγυήσεις του Άρθρου 6 είχαν τηρηθεί κατά τις εκκλησιαστικές διαδικασίες, πριν αναγνωρίσουν την εκτελεστότητα της εκκλησιαστικής απόφασης. Από την στιγμή που το Δικαστήριο του Στρασβούργου διαπίστωσε ότι τα ιταλικά δικαστήρια απέτυχαν να εξασφαλίσουν ότι η προσφεύγουσα είχε μία δίκαιη δίκη ενώπιον των εκκλησιαστικών οργάνων πριν αναγνωριστεί η εκτελεστότητα της απόφασης του εκκλησιαστικού δικαστηρίου, και δεδομένου ότι ο έλεγχος αυτός είναι πάντοτε απαραίτητος όταν η απόφαση που πρόκειται να κηρυχθεί εκτελεστή εκδίδεται από τα δικαστήρια κράτους που δεν εφαρμόζει τη Σύμβαση, τότε υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 6.²³⁴

Διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων

Η προστασία της σκέψης, συνείδησης και θρησκείας ή πεποιθήσεων υποστηρίζεται, επίσης, από άλλες δύο διατάξεις. Πρώτον, η διάταξη του Άρθρου 14 της Σύμβασης κάνει ευθεία αναφορά στις θρησκευτικές πεποιθήσεις ως παράδειγμα των απαγορευμένων λόγων διακρίσεων:

²³³Πβλ. *Κοκκινάκης κατά Ελλάδας*, η οποία εξετάστηκε ανωτέρω, στην σ. 47, και *Keenan κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, §§88-101. Εν τούτοις, πβλ. *Riera Blume και λοιποί κατά Ισπανίας*, §§31-35, (ισχυρισμοί περί της παραβίασης του Άρθρου 9 από τη θεραπεία «απο-προγραμματισμού» παρακάμφθηκαν διότι διαπιστώθηκε παραβίαση του Άρθρου 5).

²³⁴*Pellegrini κατά Ιταλίας*, §§40-48.

Η χρήση των αναγνωριζομένων εν τη παρούσει Συμβάσει δικαιωμάτων και ελευθεριών δέον να εξασφαλισθή ασχέτως διακρίσεως φύλου, φυλής, χρώματος, γλώσσης, θρησκείας, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής προελεύσεως, συμμετοχής εις εθνικήν μειονότητα, περιουσίας, γεννήσεως ή άλλης καταστάσεως.

Δεύτερον, το Πρωτόκολλο αριθ. 12 εγκαθιδρύει μία γενικότερη απαγόρευση των διακρίσεων, προβλέποντας ότι «η απόλαυση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει ο νόμος πρέπει να εξασφαλιστούν χωρίς καμία διάκριση λόγω φύλου, φυλής, χρώματος, γλώσσας, θρησκείας, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης, συμμετοχής σε εθνική μειονότητα, περιουσίας, γεννήσεως ή άλλη κατάστασης».

Η απαγόρευση των διακρίσεων υπό το Άρθρο 14 είναι σαφώς περιορισμένη «στα δικαιώματα και ελευθερίες που αναγνωρίζει» η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Το Πρωτόκολλο αριθ. 12 παρέχει πρόσθετη προστασία ενάντια στις διακρίσεις σε εκείνα τα κράτη που το έχουν επικυρώσει. Και οι δύο διατάξεις επιδιώκουν να εξασφαλίσουν τον αποτελεσματικό σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων ενάντια σε διακρίσεις που στηρίζονται, *inter alia*, στις πεποιθήσεις. Η σημασία αυτών των διατάξεων αναγνωρίζεται ειδικώς σε ένα διεθνές νομικό κείμενο: «οι διακρίσεις μεταξύ των ανθρώπων για λόγους θρησκείας ή πεποιθήσεων συνιστούν προσβολή για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και αποκλήρυξη των αρχών του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών».²³⁵ Το πλαίσιο εντός του οποίου εφαρμόζονται το Άρθρο 14 και το Πρωτόκολλο αριθ. 12 μπορεί να προκαλέσει επιπλοκές σε όσους επιδιώκουν να προωθήσουν ιδεολογίες που αποτυγχάνουν να σεβαστούν βασικές αξίες. Όσοι δε επιδιώκουν την αναγέννηση του θρησκευτικού φονταμενταλισμού θέτουν σε κίνδυνο τον πλουραλισμό και την ανοχή της κοινωνίας, καλώντας έτσι τις εθνικές αρχές να λάβουν τα απαραίτητα μέτρα. Για παράδειγμα, το Κείμενο της Κοπεγχάγης για την Ανθρώπινη Διάσταση του ΟΑΣΕ του 1990 «σαφώς και απερίφραστα καταδικάζει τον ολοκληρωτισμό, το φυλετικό και εθνικό μίσος, τον αντισημιτισμό, τη ξενοφοβία και τις διακρίσεις ενάντια σε οποιονδήποτε, όπως και τη δίωξη για θρησκευτικούς ή ιδεολογικούς σκοπούς».

Άρθρο 14

Είναι σαφές από τους όρους που περιέχει ότι το Άρθρο 14 δεν εγγυάται ένα αυτόνομο ή ουσιαστικό δικαίωμα αλλά εκφράζει μία αρχή προς επίκληση μαζί με άλλα ουσιαστικά δικαιώματα που εγγυώνται άλλες διατάξεις: αυτό σημαίνει ότι επίκληση της συγκεκριμένης διάταξης μπορεί να γίνει μόνο σε συνδυασμό με μία ή περισσότερες ουσιαστικές εγγυήσεις που παρέχει η Σύμβαση ή ένα από τα πρωτόκολλα. Ωστόσο, το Άρθρο 14 είναι θεμελιώδους σημασίας διότι, ακόμη κι αν η επέμβαση σε ένα συγκεκριμένο δικαίωμα δεν

²³⁵ Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων του 1981, Άρθρο 3.

θεωρηθεί παραβίαση αυτού του δικαιώματος, μπορεί να διαπιστωθεί παραβίαση αργότερα, όταν εξετασθεί η επέμβαση σε συνδυασμό με το Άρθρο 14. Άρα, το πεδίο προστασίας μπορεί να είναι ευρύτερο από ότι αρχικώς εμφανίστηκε. Στην υπόθεση *Savez Crkava "Riječ Života"* και λοιποί κατά Κροατίας, οι Μεταρρυθμισμένες (Reformed) Εκκλησίες παραπονέθηκαν ότι βρίσκονταν σε αντικειμενική αδυναμία – σε αντίθεση με άλλες θρησκείες – να συνάπτουν γάμους σύμφωνα με τις ιεροτελεστίες τους και αυτοί να είναι ισόκυροι με τους πολιτικούς γάμους ή να προσφέρουν θρησκευτική εκπαίδευση στα δημόσια σχολεία. Το αμυνόμενο κράτος ισχυρίστηκε ότι το Άρθρο 9 δεν επιβάλλει καμία υποχρέωση, είτε αναγνώρισης των θρησκευτικών γάμων, είτε θρησκευτικής εκπαίδευσης στα σχολεία. Αν και το Δικαστήριο συμφώνησε με αυτόν τον ισχυρισμό, οδηγήθηκε, ωστόσο, σε διαφορετικό συμπέρασμα:

Το Δικαστήριο ... επαναλαμβάνει ότι η Σύμβαση, συμπεριλαμβανομένου του Άρθρου 9 § 1, δεν μπορεί να ειρηνευθεί κατά τρόπο τέτοιο ώστε να επιβάλει μία υποχρέωση στα Κράτη να προσδώσουν νομικά αποτελέσματα στους θρησκευτικούς γάμους και να τους αναγνωρίσουν ως ισόκυρους με τους πολιτικούς γάμους. Ομοίως, το δικαίωμα εκδήλωσης της θρησκείας με τη διδασκαλία που εγγυάται το Άρθρο 9 §1 της Σύμβασης, κατά τη γνώμη του Δικαστηρίου, δεν περιλαμβάνει και υποχρέωση των κρατών να επιτρέπουν τη θρησκευτική εκπαίδευση σε δημόσια σχολεία ή νηπιαγωγεία.

Ωστόσο, το Δικαστήριο πιστεύει ότι η ιερολογία των θρησκευτικών γάμων, η οποία ισοδυναμεί με τις τελετουργίες, και η διδασκαλία μίας θρησκείας αποτελούν και οι δύο τρόπους εκδήλωσης της θρησκείας υπό την έννοια του Άρθρου 9 §1 της Σύμβασης. Παρατηρεί, επίσης, ότι η Κροατία επιτρέπει μερικές θρησκευτικές κοινότητες να παρέχουν θρησκευτική εκπαίδευση στα δημόσια σχολεία και νηπιαγωγεία, και αναγνωρίζει τους θρησκευτικούς γάμους που τελούνται από αυτές. Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει με αυτή την ευκαιρία ότι η απαγόρευση των διακρίσεων υπό το Άρθρο 14 της Σύμβασης εφαρμόζεται, επίσης, σε εκείνα τα πρόσθετα δικαιώματα, που βρίσκονται εντός του ευρύτερου πεδίου οποιουδήποτε Άρθρου της Σύμβασης και τα οποία οικειοθελώς το κράτος αποφασίζει να προστατεύσει. Συνεπώς, το κράτος, το οποίο ανέλαβε - πέρα από τις υποχρεώσεις του υπό το Άρθρο 9 της Σύμβασης – να εγγυηθεί τέτοια δικαιώματα, δεν μπορεί, σε εφαρμογή αυτών των δικαιωμάτων, να λάβει μέτρα διάκρισης υπό την έννοια του Άρθρου 14. Επομένως, αν και η Κροατία δεν είναι υποχρεωμένη υπό το Άρθρο 9 της Σύμβασης να επιτρέψει την θρησκευτική εκπαίδευση στα δημόσια σχολεία και νηπιαγωγεία ή να αναγνωρίσει τους θρησκευτικούς γάμους, τα γεγονότα της παρούσα υπόθεσης εμπίπτουν στο ευρύτερο πεδίο της Άρθρου αυτού. Συνεπώς, το Άρθρο 14 της Σύμβασης, σε συνδυασμό με το Άρθρο 9, εφαρμόζεται στην παρούσα υπόθεση.²³⁶

²³⁶ *Savez Crkava "Riječ Života"* και λοιποί κατά Κροατίας, στην §§56-58.

Ο προσφεύγων πρέπει, πρώτα, να αποδεικνύει ότι η προσωπική του κατάσταση είναι όμοια με άλλες: δηλαδή, ότι ο προσφεύγων έτυχε διαφορετικής μεταχείρισης από άλλο άτομο υπό όμοια κατάσταση. Η κατάσταση ενός ατόμου με ουμανιστικές πεποιθήσεις, ο οποίος επιθυμεί να χρησιμοποιήσει την κεκτημένη γνώση του προς όφελος των άλλων, δεν είναι όμοια, για παράδειγμα, με εκείνη του κατόχου ενός θρησκευτικού αξιώματος.²³⁷ Ο κατάλογος των απαγορευμένων λόγων διακρίσεων προσδιορίζεται από την φράση «ασχέτως λόγου όπως» και δεν είναι εξαντλητική, αλλά, κυρίως, ενδεικτική. Η διακριτική μεταχείριση πρέπει φυσικά να βασίζεται σε προσωπικά χαρακτηριστικά και όχι, για παράδειγμα, σε γεωγραφικές περιοχές. Μολονότι η «κατάσταση» δεν εξαρτάται από χαρακτηριστικά που είναι έμφυτα ή σύμφυτα στην ταυτότητα ή στην προσωπικότητα του ατόμου (όπως το φύλο ή η φυλή),²³⁸ από την στιγμή που το κείμενο του Άρθρου 14 ειδικά αναφέρεται σε μεταχείριση που βασίζεται «στη θρησκεία, στις πολιτικές ή άλλες πεποιθήσεις», το ζήτημα αυτό δεν παρουσιάζει δυσκολίες αναφορικά με τις διαφορές στη μεταχείριση που εμπίπτουν εντός του Άρθρου 9. Αν και μπορεί να είναι δύσκολο στην πράξη να αποδειχθεί μία εκ πρώτης όψεως διάκριση, ακόμη κι αν μία τέτοια διάκριση υφίσταται (αν, για παράδειγμα, ένα κανόνας που δεν εμπεριέχει διάκριση εφαρμόζεται με ένα τέτοιο τρόπο διάκρισης που ισοδυναμεί με έμμεση διάκριση), το Δικαστήριο του Στρασβούργου πρόσφατα δέχθηκε στην υπόθεση *D.H. και λοιποί κατά της Δημοκρατίας της Τσεχίας* ότι «κανόνες απόδειξης λιγότερο αυστηροί» πρέπει να εφαρμοστούν στο πεδίο των διακρίσεων με σκοπό όσοι εμπλέκονται να έχουν την εγγύηση «της αποτελεσματικής προστασίας των δικαιωμάτων τους». Αυτή η απόφαση αφορά την τοποθέτηση μαθητών Ρομά σε απομονωμένες τάξεις, αλλά ανάλογες ανησυχίες ανακύπτουν και με την απομόνωση στο πεδίο της θρησκευτικής πίστης. Το Δικαστήριο έκρινε ότι

το επίπεδο της αναγκαίας πειστικότητας για να προκύψει ένα συγκεκριμένο συμπέρασμα και, υπό αυτή τη σύνδεση, η κατανομή του βάρους απόδειξης είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την ιδιαιτερότητα των γεγονότων, τη φύση των ισχυρισμών και το υπό επίκληση δικαίωμα της Σύμβασης,

και επομένως

²³⁷ *Peters κατά Ολλανδίας*.

²³⁸ *Clift κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, §§55-62.

όταν ανακύπτει η αξιολόγηση της επίδρασης ενός μέτρου ή πρακτικής επί ενός ατόμου ή πρακτικής, τα στατιστικά, τα οποία εμφανίζονται, υπό κριτική εξέταση, να είναι αξιόπιστα και αντιπροσωπευτικά, μπορεί να είναι αρκετά για να αποτελέσουν την εκ πρώτης όψεως απόδειξη που απαιτείται να προσκομίσει ο προσφεύγων.

Στην προκειμένη περίπτωση, στατιστικά που αποδεικνύουν ότι, σε σύγκριση με ποσοστό λιγότερο των 2% των παιδιών που δεν είναι Ρομά, πάνω από το 50% των παιδιών Ρομά είχαν τοποθετηθεί σε ειδικά σχολεία για παιδιά με μειωμένες δεξιότητες, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα εκπαιδευτικά διαγωνίσματα με βάση τα οποία πραγματοποιήθηκαν οι τοποθετήσεις δεν ήταν αμερόληπτα ως προς τα παιδιά των Ρομά.²³⁹

Αν ένας σχετικός συγκριτικός δείκτης επισημοποιηθεί, πρέπει να αποδειχθεί ότι η διαφορά στη μεταχείριση είναι αντικειμενικά δικαιολογημένη και το βάρος της απόδειξης βαρύνει το κράτος. Έτσι, η διαφορά στη μεταχείριση δεν είναι αυτομάτως και διάκριση υπό την έννοια του Άρθρου 14 αλλά μπορεί να αποδειχθεί, τελικώς, ότι και είναι αν δεν υπακούει σε ένα θεμιτό σκοπό ή δεν υφίσταται μία εύλογη σχέση αναλογικότητας ανάμεσα στα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν και στο σκοπό που επιδιώκεται.

Μία σύντομη εξέταση της νομολογίας επεξηγεί την εφαρμογή αυτού του τεστ. Στην υπόθεση *Alujer Fernández και Caballero García κατά Ισπανίας*, φορολογούμενοι παραπονέθηκαν γιατί βρίσκονταν σε αντικειμενική αδυναμία να κατευθύνουν τμήμα των φόρων τους προς την υποστήριξη των δικών τους θρησκευτικών κοινοτήτων και, συνεπώς, ότι υπέστησαν διακριτική μεταχείριση. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου παρατήρησε ότι

η ελευθερία της θρησκείας δεν φθάνει έως του σημείου να παρέχει ένα διαφορετικό φορολογικό καθεστώς στις Εκκλησίες ή στα μέλη τους σε σύγκριση με άλλους φορολογούμενους.

Εν τούτοις, όπου υπάρχουν τέτοιες συμφωνίες ή διευθετήσεις, αυτές

επί της αρχής, δεν αντιβαίνουν στις απαιτήσεις των άρθρων 9 και 14 της Σύμβασης, εφόσον όμως υπάρχει μία αντικειμενική και εύλογη δικαιολογία για τη διαφορετική μεταχείριση και εφόσον και οι λοιπές Εκκλησίες μπορούν να συνάψουν παρόμοιες συμφωνίες, αν το επιθυμούν.

Σε αυτή την περίπτωση, και δεδομένου ότι οι επίμαχες Εκκλησίες δεν θέλησαν ποτέ να συνάψουν παρόμοιες συμφωνίες ή να επιδιώξουν τέτοιες διευθετήσεις, η προσφυγή κηρύχθηκε εμφανώς αβάσιμη.²⁴⁰ Η διαφορά στη μεταχείριση μεταξύ θρησκευτικών

²³⁹*D.H. και λοιποί κατά Τσεχίας*, §§185-195.

²⁴⁰*Alujer Fernández και Caballero García κατά Ισπανίας*, (dec.).

ομάδων, αναφορικά με την επίσημη αναγνώριση νομικού καθεστώτος που συνεπάγεται προνόμια, δεν είναι καθεαυτή αντίθετη με τη Σύμβαση στο μέτρο που υφίσταται ένα πλέγμα κριτηρίων για την αναγνώριση της νομικής προσωπικότητας και, επιπρόσθετα, κάθε θρησκευτική ομάδα μπορεί να ζητήσει την ένταξη της σε αυτό το καθεστώς.²⁴¹ Στην υπόθεση *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas και λοιποί κατά Αυστρίας* δεν κρίθηκε ικανοποιητική η τελευταία παραδοχή. Για περισσότερα από 20 χρόνια οι αρχές αρνούσαν την αναγνώριση νομικής προσωπικότητας στους Μάρτυρες του Ιεχωβά. Το Δικαστήριο κατέληξε ότι σημειώθηκε παραβίαση του Άρθρου 14 σε συνδυασμό με το Άρθρο 9:

Το Δικαστήριο επαναβεβαιώνει ότι το Άρθρο 14 δεν απαγορεύει ένα κράτος μέλος να μεταχειρίζεται διαφορετικά ομάδες με στόχο να διορθώσει «πραγματικές ανισότητες» μεταξύ τους. Ειδικότερα, σε μερικές περιπτώσεις, η αποτυχημένη προσπάθεια να διορθωθεί η ανισότητα μέσω διαφορετικής μεταχείρισης μπορεί καθεαυτή να οδηγήσει σε παραβίαση του Άρθρου αυτού. Μία διαφορετική μεταχείριση, ωστόσο, συνιστά διάκριση αν δεν είναι αντικειμενική και αν δεν βασίζεται σε αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία. Με άλλα λόγια, αν δεν υπακούει σε ένα θεμιτό σκοπό ή αν δεν υφίσταται μία εύλογη σχέση αναλογικότητας μεταξύ των μέσων που χρησιμοποιούνται και του σκοπού προς πραγματοποίηση. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη απολαμβάνουν περιθωρίου εκτίμησης αναφορικά με την εκτίμηση πότε και σε ποιό βαθμό οι διαφορές στις κατά τα λοιπά όμοιες καταστάσεις δικαιολογούν διαφορετική μεταχείριση.

Το Δικαστήριο κρίνει ότι η επιβολή μίας περιόδου αναμονής πριν την αναγνώριση της νομικής προσωπικότητας μίας θρησκευτικής οργάνωσης μπορεί να αποκτήσει ένα πιο ενιαίο καθεστώς καθώς, ως νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, εγείρει λεπτά ζητήματα, δεδομένου ότι το κράτος έχει υποχρέωση να παραμένει ουδέτερο και αμερόληπτο κατά την άσκηση της ρυθμιστικής του εξουσίας στο πεδίο της θρησκευτικής ελευθερίας και στις σχέσεις με τις άλλες θρησκείες, δόγματα και πεποιθήσεις. Μία τέτοια περίοδος αναμονής, λοιπόν, τίθεται υπό τον στενό έλεγχο του Δικαστηρίου.

Το Δικαστήριο μπορεί να δεχθεί ότι μία τέτοια περίοδος μπορεί να είναι αναγκαία σε εξαιρετικές περιπτώσεις σαν αυτές των νεοσύστατων και άγνωστων θρησκευτικών ομάδων. Ωστόσο, τα ανωτέρω δύσκολα δικαιολογούνται αναφορικά με τις θρησκευτικές ομάδες με μία μακροχρόνια διεθνή παρουσία και οι οποίες έχουν, μάλιστα, προ καιρού εγκατασταθεί στην χώρα και, επομένως, είναι γνωστές στην χώρα, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των Μαρτύρων του Ιεχωβά. Ως προς αυτές τις θρησκευτικές ομάδες, οι αρχές πρέπει να είναι ικανές, εντός εξαιρετικά σύντομης περιόδου, να επαληθεύσουν πότε πληρούν τις προϋποθέσεις

²⁴¹ *Koppi κατά Αυστρίας*, §33.

της σχετικής νομοθεσίας. Περαιτέρω δε, το παράδειγμα της άλλης θρησκευτικής κοινότητας που επικαλούνται οι προσφεύγοντες αποδεικνύει ότι το αυστριακό κράτος δεν εξέτασε την προσφυγή σε ίση βάση γιατί δεν θεώρησε ότι η περίοδος αναμονής αποτελεί βασικό μέσο επίτευξης της πολιτικής του σε αυτό το πεδίο.²⁴²

Οι ισχυρισμοί, επομένως, διακριτικής μεταχείρισης στη βάση των θρησκευτικών ή άλλων προστατευομένων πεποιθήσεων ή απόψεων χρειάζονται κάποια επισταμένη προσοχή στην επίλυση τους. Στην πράξη, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου θα αποφύγει γενικώς να εξετάσει κάθε παράπονο διάκρισης υπό το Άρθρο 14 εάν έχει ήδη διαπιστωθεί παραβίαση ουσιαστικής εγγύησης που αφορά ουσιαστικά το ίδιο ζήτημα. Αν είναι υποχρεωμένο να εξετάσει το υπό το Άρθρο 14 επιχείρημα, είναι, επίσης, αναγκαίο να καθορίσει την πιο κατάλληλη ουσιαστική εγγύηση υπό την οποία θα εξετάσει το παράπονο. Και τούτο διότι η νομολογία του Δικαστηρίου επισημαίνει ότι η διάκριση στην βάση της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μπορεί να εξεταστεί σε συνδυασμό του Άρθρου 14 όχι με το Άρθρο 9 αλλά με άλλη ουσιαστική διάταξη.

Ορισμένες υποθέσεις ενέπλεξαν την επίλυση της επιμέλειας του παιδιού και της πρόσβασης σε αυτήν με αναφορά στις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Στην υπόθεση *Hoffman κατά Αυστρίας*, για παράδειγμα, οι αρχές αρνήθηκαν την επιμέλεια του παιδιού της στην προσφεύγουσα εξαιτίας του ότι η τελευταία είχε εμπλακεί στους Μάρτυρες του Ιεχωβά. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου, βασιζόμενο στα Άρθρα 8 και 14, αφού αφορούσε την ανάθεση της επιμέλειας του παιδιού, μία όψη δηλαδή της οικογενειακής ζωής, έκρινε ότι είναι απαράδεκτο ένα εθνικό δικαστήριο να στηρίζει την απόφασή του σε λόγο θρησκευτικής διαφοράς. Στην υπόθεση *Palau-Martinez κατά Γαλλίας*, η παραβίαση του Άρθρου 8 σε συνδυασμό με το Άρθρο 14 στηρίχθηκε, επίσης, στην απόφαση σχετικά με τη φροντίδα των παιδιών μετά από τη διάλυση του γάμου των γονέων. Η δικαστική αξιολόγηση βασίστηκε πάνω σε μία γενικευμένη και «σκληρή ανάλυση των αρχών για την ανατροφή των παιδιών που επιβάλλει» η θρησκεία των Μαρτύρων του Ιεχωβά. Ενώ θα μπορούσε να είναι ένα σχετικό στοιχείο, δεν μπορούσε να είναι, ταυτόχρονα, επαρκές στοιχείο λόγω της απουσίας «ευθείας, σαφούς απόδειξης που να αποδεικνύει την επιρροή της θρησκείας της προσφεύγουσας επί της ανατροφής και της καθημερινής ζωής των δύο παιδιών της» υπό το φως, μάλιστα, της απόρριψης του αιτήματος της προσφεύγουσας για κοινωνική έρευνα.²⁴³ Καμία υπόθεση δεν φαίνεται να αποκλείει πλήρως στις υποθέσεις για την επιμέλεια τέκνων τη χρήση της δικαστικής γνώσης για τις πρακτικές συγκεκριμένων θρησκειών, αλλά όλες σίγουρα τονίζουν ότι τέτοια συμπεράσματα πρέπει να υιοθετούνται με προσοχή.

²⁴² *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas και λοιποί κατά Αυστρίας*, στις §§96-98.

²⁴³ *Palau-Martinez κατά Γαλλίας*, §§29-43, στις §§38 και 42.

Όταν η νομική ικανότητα της Εκκλησίας να εκκινήσει δικαστικές διαδικασίες για την προστασία των συμφερόντων της περιορίζεται από το εσωτερικό δίκαιο, είναι δυνατόν να προκύψει ζήτημα υπό την εγγύηση του Άρθρου 6 για πρόσβαση σε δικαστήριο, ιδίως όταν δεν έχουν θεθεί περιορισμοί για άλλες θρησκευτικές οργανώσεις. Στην υπόθεση της *Καθολικής Εκκλησίας των Χανίων κατά Ελλάδα*, η προσφεύγουσα εκκλησία δεν μπόρεσε να εκκινήσει δικαστικές διαδικασίες για να προστατέψει τα περιουσιακά της δικαιώματα, ενώ η Ορθόδοξη Εκκλησία και η Εβραϊκή Κοινότητα ήταν σε θέση να το κάνουν. Δεδομένου ότι η κατάσταση αφορούσε κυρίως πρόσβαση σε δικαστήριο για τον καθορισμό αστικών δικαιωμάτων, και δεδομένου ότι δεν μπορούσε να υπάρξει αντικειμενική και εύλογη δικαιολογία για τη διακριτική μεταχείριση, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 6 (1) σε συνδυασμό με το Άρθρο 14.²⁴⁴

Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις μπορούν, επίσης, να εμπλέκουν διαπιστώσεις αναφορικά με τη διακριτική μεταχείριση στην απασχόληση και να δώσουν αφορμή για ζητήματα υπό το φως του Άρθρου 9 ή σε συνδυασμό με το Άρθρο 14. Η υπόθεση *Ολιμμένος κατά Ελλάδα* αφορούσε ένα άτομο που δεν έγινε δεκτός ως ορκωτός λογιστής εξαιτίας προηγούμενης ποινικής καταδίκης του. Η επίμαχη καταδίκη ανέκυψε από την άρνησή του να φορέσει τη στρατιωτική στολή σε περίοδο γενικής επιστράτευσης εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων ως Μάρτυρας του Ιεχωβά. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου, αν και σημείωσε ότι η πρόσβαση σε ένα επάγγελμα δεν ενέπιπτε, ως τέτοια, στη Σύμβαση, εξέτασε τον ισχυρισμό υπό το φως των διακρίσεων και στη βάση της θρησκευτικής ελευθερίας. Παρόλο που τα κράτη δύνανται νομίμως να αποκλείσουν ορισμένες κατηγορίες παραβατών από διάφορα επαγγέλματα, η συγκεκριμένη καταδίκη δεν συνδέεται με ανεντιμότητα ή φαυλότητα. Η μεταχείριση του προσφεύγοντος, επομένως, δεν υπάκουε σε ένα θεμιτό σκοπό, και συνιστούσε δυσανάλογη κύρωση δεδομένου ότι προστίθεντο ως πρόσθετη κύρωση στην ουσιαστική περίοδο φυλάκισης που είχε ήδη υποβληθεί. Επομένως, σημειώθηκε παραβίαση του Άρθρου 14 σε συνδυασμό με το Άρθρο 9. Σε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα αυτής της απόφασης, το Δικαστήριο του Στρασβούργου σημείωσε ότι τα κράτη έχουν μία θετική υποχρέωση να μεταχειρίζονται διαφορετικά τα άτομα σε ορισμένες περιπτώσεις: πέραν αυτού όμως διάκριση προκύπτει όταν η ίδια μεταχείριση επιφυλάσσεται σε άτομα που πρέπει να αντιμετωπίζονται διαφορετικά:

Το Δικαστήριο έχει μέχρι αυτού του σημείου διαπιστώσει την παραβίαση του δικαιώματος που εγγυάται το Άρθρο 14 να μην υπόκειται κανείς σε διάκριση κατά την απόλαυση των αναγνωρισμένων από την ΕΣΔΑ δικαιωμάτων όταν τα κράτη υποβάλλουν, χωρίς αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία, σε διαφορετική μεταχείριση άτομα που βρίσκονται σε ανάλογες περιπτώσεις. Ωστόσο, εκτιμά ότι δεν είναι η μόνη όψη της απαγόρευσης κάθε διάκρισης που απορρέει από το Άρθρο 14. Το δικαίωμα απόλαυσης των

²⁴⁴Καθολική Εκκλησία των Χανίων κατά Ελλάδα, §§43-47.

αναγνωρισμένων από την ΕΣΔΑ δικαιωμάτων, χωρίς καμία διάκριση, εξίσου παραβιάζεται όταν, χωρίς καμία αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία, τα κράτη δεν υποβάλλουν σε διαφορετική αντιμετώπιση τα άτομα των οποίων οι καταστάσεις είναι αισθητά διαφοροποιημένες...

Το Δικαστήριο εκτιμά επί της αρχής ότι τα κράτη έχουν ένα νόμιμο συμφέρον να αποκλείσουν ορισμένους παραβάτες από το επάγγελμα του ορκωτού λογιστή. Ωστόσο, θεωρεί ότι, αντίθετα από τις καταδικές για άλλες σοβαρές παραβάσεις, μία καταδίκη για την άρνηση να φέρει στρατιωτική στολή για λόγους θρησκευτικούς ή φιλοσοφικούς δεν υponοεί ανεντιμότητα ή φαυλότητα ικανή να υποσκάψει τις ικανότητές του για την άσκηση του επαγγέλματος του ορκωτού λογιστή. Ο αποκλεισμός, επομένως, του προσφεύγοντος με αιτιολογία ότι δεν συγκέντρωνε τα απαραίτητα προσόντα δεν ήταν αιτιολογημένος...

Είναι γεγονός ότι, σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία, οι αρχές δεν είχαν άλλη επιλογή από το να αρνηθούν να διορίσουν τον προσφεύγοντα στη θέση του ορκωτού λογιστή... Στην προκειμένη υπόθεση, το Δικαστήριο εκτιμά ότι το κράτος, που υιοθετεί σχετικά νομοθετικά μέτρα, χωρίς ταυτόχρονα να θεσπίσει κατάλληλες εξαιρέσεις στον κανόνα που αποκλείει από το επάγγελμα των ορκωτών λογιστών τους καταδικασθέντες για κακούργημα, παραβιάζει το δικαίωμα του προσφεύγοντος να μην υπόκειται σε διάκριση κατά την απόλαυση του δικαίωματος στην θρησκευτική ελευθερία.²⁴⁵

Πρωτόκολλο αριθ. 12

Είναι σαφές ότι το Πρωτόκολλο αριθ. 12 έχει ευρεία εφαρμογή. Στην υπόθεση *Sejdić and Finci κατά Βοσνίας και Ερζεγοβίνης*, η πρώτη απόφαση αναφορικά με την εγγύηση του Πρωτοκόλλου, οι συνταγματικές ρυθμίσεις που περιόριζαν την εκλογιμότητα για το κοινοβούλιο ή την προεδρία των υποψηφίων εκείνων που δήλωναν δεσμούς με μία εκ των τριών κυρίαρχων εθνοτικών ομάδων στο κράτος (επρόκειτο για εθνοτικές ομάδες των οποίων η ταυτότητα βασιζόταν, σε μεγάλο βαθμό, στις θρησκευτικές πεποιθήσεις) κρίθηκαν ότι παραβίαζαν το Άρθρο 14 σε συνδυασμό με το Άρθρο 3 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 (αναφορικά με τις κοινοβουλευτικές εκλογές) και το Πρωτόκολλο αριθ. 12 (αναφορικά με τις εκλογές στην προεδρία). Αυτές οι ρυθμίσεις προέκυψαν από τη Συμφωνία Ειρήνης του Dayton που οδήγησαν στο τέλος των εχθροπραξιών στην χώρα.²⁴⁶ Στη δεύτερη απόφασή του για το πρωτόκολλο, στην υπόθεση *Savez Crkava "Riječ Života" και λοιποί κατά Κροατίας*, η αντικειμενική αδυναμία των Μεταρρυθμισμένων (Reformed)

²⁴⁵Θλιμμένος κατά Ελλάδας [Τμήμα Μείζονος Σύνοψης], §§39-49, στις §§44, 47 και 48.

²⁴⁶*Sejdić και Finci κατά Βοσνίας Ερζεγοβίνης* [Τμήμα Μείζονος Σύνοψης], §§42-56.

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΚΕΨΗΣ, ΣΥΝΕΙΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Εκκλησιών να προσφέρουν θρησκευτική εκπαίδευση στα δημόσια σχολεία ή να συνάπτουν αναγνωρισμένους από το κράτος γάμους κρίθηκε ότι παραβίαζε το Άρθρο 14 σε συνδυασμό με το Άρθρο 9, επιτρέποντας έτσι στο Δικαστήριο να θεωρήσει μη αναγκαία την εξέταση της υπόθεσης υπό το Πρωτόκολλο Αριθ. 12. Η απόφαση, ωστόσο, επιτρέπει τη συζήτηση για την εφαρμογή του πρωτοκόλλου. Το κείμενο σημείωνε ότι η απαγόρευση των διακρίσεων δεν περιοριζόταν «στην απόλαυση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει ο νόμος» αλλά εκτεινόταν, επίσης, στην απαγόρευση των διακρίσεων από τις δημόσιες αρχές και μία άμεση αναφορά στην εισηγητική έκθεση πρότεινε τέσσερις κατηγορίες υποθέσεων που ενέπιπταν στο πεδίο της διάταξης:

- i. στην απόλαυση κάθε δικαιώματος που ειδικώς αναγνωρίζεται στο άτομο από το εθνικό δίκαιο,
- ii. στην απόλαυση κάθε δικαιώματος το οποίο μπορεί να συναχθεί από μία σαφή υποχρέωση των δημοσίων αρχών υπό το εθνικό δίκαιο, όπως όταν η δημόσια αρχή είναι υπό την υποχρέωση του εθνικού δικαίου να δράσει κατά ένα συγκεκριμένο τρόπο,
- iii. από μία δημόσια αρχή κατά την άσκηση της διακριτικής της εξουσίας (για παράδειγμα, χορήγηση ορισμένων επιδοτήσεων),
- iv. από κάθε άλλη πράξη ή παράλειψη της δημόσιας αρχής (για παράδειγμα, η συμπεριφορά των οργάνων επιβολής του νόμου όταν ελέγχουν τις ταραχές).²⁴⁷

²⁴⁷Savez Crkava “Riječ Života” και λοιποί κατά Κροατίας, §§103-115 (οι αποφάσεις αναφορικά με το πότε συνάπτονταν συμφωνίες με τις θρησκευτικές αρχές ήταν ζήτημα της κρατικής ευχέρειας και δεν αφορούσε «τα δικαιώματα που ειδικώς τους αναγνώριζε το εθνικό δίκαιο», αλλά το ζήτημα ειδικώς ενέπιπτε στην τρίτη κατηγορία που εξειδίκευε η εισηγητική έκθεση, και σημειώνοντας το σχόλιο της ίδιας της εισηγητικής έκθεσης ότι δεν ήταν απαραίτητο να εξειδικεύονται ποιά στοιχεία εμπίπτουν σε κάθε παράγραφο, αφού οι παράγραφοι είναι συμπληρωματικές, οι δε διαφοροποιήσεις δεν είναι ξεκάθαρες και «τα εσωτερικά νομικά συστήματα μπορούν να έχουν διαφορετικές προσεγγίσεις αναφορικά με το ποιά υπόθεση τίθεται υπό ποιά κατηγορία».

Συμπέρασμα

Η ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας είναι ένα ζωτικό ανθρώπινο δικαίωμα. Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (και της πρώην Ευρωπαϊκής Επιτροπής των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου) εισφέρει ισχυρές επαναδιατυπώσεις των αξιών που είναι σύμφυτες με το Άρθρο 9. Μία ορθή εκτίμηση των αρχών και ιδεωδών που έχουν επισημανθεί είναι κρίσιμη: ειδικότερα, η ελευθερία της σκέψης, συνείδησης και θρησκείας βοηθά την επικράτηση και τον εμπλουτισμό της δημοκρατικής συζήτησης και της έννοιας του πλουραλισμού. Οι δύο όψεις της – η ατομική και η συλλογική – είναι καίριες. Αυτή η ελευθερία είναι,

Στη θρησκευτική της διάσταση, αποτελεί ένα από τα θεμελιωδέστερα χαρακτηριστικά της ταυτότητας των πιστών και της αντίληψής τους για τη ζωή· ταυτόχρονα όμως συνιστά εξ ίσου πολύτιμο αγαθό για τους άθεους, τους αγνωστικιστές, τους σκεπτικιστές και τους αδιάφορους. Είναι αξεδιάλυτα δεμένη με τον πλουραλισμό – ο οποίος με τόσες θυσίες κατακτήθηκε στο διάβα των αιώνων – και ομοούσια με την δημοκρατική κοινωνία.²⁴⁸

Περατέρω,

Η αυτόνομη ύπαρξη των θρησκευτικών κοινοτήτων είναι αλληλένδετη με τον πλουραλισμό σε μία δημοκρατική κοινωνία ... Αυτό που διακυβεύεται είναι η διατήρηση του πλουραλισμού και της καλής λειτουργίας της δημοκρατίας, ένα εκ των βασικών χαρακτηριστικών των οποίων είναι η δυνατότητα που παρέχει να επιλύονται τα προβλήματα της χώρας μέσω του διαλόγου, ακόμη κι αν είναι οχληρά.²⁴⁹

Με άλλα λόγια, η προστασία των ατομικών πεποιθήσεων, αντί να αποθαρρύνει, πρέπει να ενθαρρύνει τον αμοιβαίο σεβασμό και την ανοχή των πεποιθήσεων των άλλων. Κατά τούτο, το καθήκον του κράτους κινείται πέραν της κύριας ευθύνης να μην επεμβαίνει στα δικαιώματα του Άρθρου 9. Η διάταξη καλεί, ταυτόχρονα, τις κρατικές αρχές να αναλάβουν θετική δράση προκειμένου να

²⁴⁸ Κοκκινάκης κατά Ελλάδα, στην §31.

²⁴⁹ Ανάτοτο Πνευματικό Συμβούλιο της Μουσουλμανικής Κοινότητας κατά Βουλγαρίας, στην §93.

εξασφαλίσουν την αποτελεσματικότητα του δικαιώματος. Από την άλλη μεριά, το συμφέρον του πλουραλισμού υποδεικνύει την ίδια στιγμή ότι εκείνοι που έχουν θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν πρέπει να αναμένουν την προστασία όλων αυτών των πεποιθήσεών τους από κάθε κριτική και οφείλουν

να ανέχονται και να δέχονται την άρνηση των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων από τους υπόλοιπους, ακόμη και την προπαγάνδα από τους άλλους θεωριών που είναι εχθρικές στην πίστη τους.²⁵⁰

Ο συγκερασμός των αντικρουόμενων κατευθύνσεων είναι το βασικό καθήκον που απαιτεί το Άρθρο 9, υπό την εποπτεία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο Στρασβούργο μέσω της χρήσης ενός εδραιωμένου καταλόγου. Ειδικότερα, κάθε επέμβαση πρέπει να είναι σύμφωνη με τη νομοθεσία, υπηρετώντας ένα θεμιτό σκοπό, και να είναι «αναγκαία μέσα σε μία δημοκρατική κοινωνία». Αυτή η τελευταία όψη του τεστ είναι συχνά η πιο δύσκολη. Η άσκηση επιζητά μία καθαρή εκτίμηση του κρίσιμου ρόλου που η ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας έχει μέσα σε μία φιλελεύθερη δημοκρατία, και την αποδοχή της σημασίας των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων για το άτομο. Από την άλλη μεριά, ένα διεθνές δικαιοδοτικό όργανο μπορεί να μην είναι στην κατάλληλη θέση, σε σχέση με τις εθνικές αρχές, να πραγματοποιήσει μία τέτοια εκτίμηση, και γι' αυτό ένα σχετικό «περιθώριο εκτίμησης» από την μεριά των τοπικών αποφασιστικών οργάνων λαμβάνεται υπόψη σε πολλές από τις αποφάσεις του Δικαστηρίου του Στρασβούργου. Ενώ η στάση αυτή μπορεί να είναι η ενδεδειγμένη για τον αυτοπεριορισμό ενός διεθνούς δικαστηρίου, δεν συνεπάγεται αυτομάτως ότι, σε τοπικό επίπεδο, πρέπει είναι εμφανής. Ο αυστηρός έλεγχος των λόγων, οι οποίοι προβάλλονται για την επέμβαση επί του δικαιώματος αυτού που είναι θεμελιώδους σημασίας για τα άτομα και την κοινωνία στο σύνολό της, θα βοηθήσει να προστατευθούν εκείνος ο πλουραλισμός και η ποικιλομορφία που είναι απαραίτητα για την προώθηση της ανθρώπινης επίγνωσης και κατανόησης της θέσης του ατόμου στην κοινωνία και στον ευρύτερο κόσμο της ηθικής και του πνεύματος.

Η αρχή του σεβασμού της σκέψης, συνείδησης και θρησκείας μπορεί πλέον να θεωρηθεί ως προαπαιτούμενο της δημοκρατικής κοινωνίας αλλά ο τρόπος με τον οποίο εξασφαλίζεται στα ευρωπαϊκά κράτη διαφέρει σημαντικά. Δεν υφίσταται ένα σταθερό ευρωπαϊκό «προσχέδιο». Σε εθνικό επίπεδο, υπάρχει πλούσια ποικιλομορφία συνταγματικών και νομικών ρυθμίσεων που αντανακλούν το εξίσου πλούσιο ψηφιδωτό της ευρωπαϊκής ιστορίας, της εθνικής ταυτότητας και των ατομικών πεποιθήσεων. Το κοσμικό κράτος είναι μία συνταγματική αρχή σε ορισμένα κράτη. Σε άλλα κράτη, μία συγκεκριμένη θρησκεία μπορεί να απολαμβάνει της αναγνώρισής της ως Επίσημης Εκκλησίας αλλά οι συνέπειες αυτής της αναγνώρισης μπορεί να ποικίλουν. Αλλού, ορισμένες

²⁵⁰ *Otto-Preminger-Institut κατά Αυστρίας*, στην §47.

θρησκευτικές κοινότητες μπορούν να απολαμβάνουν ιδιαίτερα οικονομικά προνόμια μέσω της παραχώρησης φορολογικών προνομίων ή της αναγνώρισης κοινωφελούς καθεστώτος. Αυτή η σχέση μεταξύ θρησκείας και κράτους θα αντανακλά γενικώς την τοπική παράδοση και την πρακτική σκοπιμότητα. Αναφορικά τώρα με τις μειονοτικές θρησκείες, η θρησκευτική ανοχή ήταν μία εφαρμοσμένη πολιτική αρχή για αιώνες σε μερικές ευρωπαϊκές χώρες. Σε άλλες, αυτή η έννοια είναι πιο πρόσφατη. Σε κάθε κοινωνία, ωστόσο, τα μέλη των μειονοτικών κοινοτήτων μπορούν ακόμη να νιώθουν περιθωριοποιημένοι λόγω των πεποιθήσεων.

Το πως το Δικαστήριο του Στρασβούργου προσέγγισε την ερμηνεία του Άρθρου 9 και τις σχετικές εγγυήσεις εξαρτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από το συγκεκριμένο ζήτημα προς επίλυση. Φαίνεται πιο πρόθυμο να αποκρούσει την άρνηση της αναγνώρισης της νομικής προσωπικότητας και τις συνέπειες αυτής (περιλαμβανομένων ζητημάτων όπως η άρνηση πρόσβασης σε δικαστήριο και η αντικειμενική αδυναμία έγερσης παραπόνων αναφορικά με την προστασία της περιουσίας) παρά άλλα ζητήματα που ενέχουν θρησκευτικές ή φιλοσοφικές υποχρεώσεις (όπως ο σεβασμός των εορταστικών θρησκευτικών ημερών, ή η υποχρέωση προσηλυτισμού). Μέχρι πρόσφατα, τουλάχιστον, ο χώρος εργασίας συγκέντρωσε, συγκριτικά, μειωμένη προστασία ενώ η σχολική αίθουσα έτυχε μεγαλύτερης προσοχής. Το *forum internum* είναι ευρέως ιερό αλλά η δημόσια σφαίρα υπόκειται στο περιοριστικό τεστ του τι θεωρείται «εκδήλωση» των πεποιθήσεων και την ανάγκη να ληφθούν υπόψη τα αντικρουόμενα συμφέροντα. Είναι ευκολότερο για το κράτος να δικαιολογήσει περιορισμούς στη θρησκευτική τηλεοπτική διαφήμιση από το πόρτα σε πόρτα κήρυγμα των ευαγγελικών, παρά το γεγονός ότι είναι ευκολότερο για το απρόθυμο ακροατήριο να διακόψει την τηλεοπτική μετάδοση παρά να αντιπαρατεθεί σε εκείνους που προσπαθούν να προσηλυτίσουν.

Αυτή η απουσία συνοχής της νομολογίας είναι, ωστόσο, πιθανόν αναπόφευκτη αφού σε κάποιο μέτρο αντανακλά την αξιοσημείωτη ποικιλομορφία των εθνικών ρυθμίσεων. Τα θρησκευτικά και φιλοσοφικά κινήματα τα οποία έχουν διαμορφώσει τον ευρωπαϊκό πολιτισμό μπορούν να θεωρηθούν, υπό το φως της διανοητικής και πνευματικής ζωής των λαών, ότι είχαν τόσο βαθειά επιρροή όσο εκείνες οι ελάχιστες δυνάμεις που σκάλισαν τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά της ηπείρου. Ενώ για καιρό ήταν συνώνυμη της «Χριστιανοσύνης», η Ευρώπη επηρεάστηκε σε διαφορετικές περιόδους και σε διαφορετικό βαθμό από άλλες πεποιθήσεις, συμπεριλαμβανομένου του Ιουδαϊσμού και του Ισλάμ. Από την άλλη, η συμβολή της ηπείρου στην ιστορία των ιδεών και της φιλοσοφίας ήταν σημαντικότερη, μέσω των φιλοσόφων όπως ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης, ο Χιουμ και ο Καντ αλλά και των μεζόνων αλλαγών στη θεολογία και τη φιλοσοφία που έφεραν η Αναγέννηση, η Μεταρρύθμιση και ο Διαφωτισμός. Αν η «Ευρώπη» είναι σήμερα σε μεγάλο βαθμό ένα δημιούργημα πεποιθήσεων, αξιών και πρακτικών, αυτό οικοδομήθηκε μέσω της χρυσής τομής συγκεκριμένων θεμελιωδών ελευθεριών, ειδικότερα δε της σκέψης, της έκφρασης και του συνεταιρίζεσθαι. Ωστόσο, τα αποτελέσματα αυτής της διανοητικής άσκησης δεν ήταν πάντοτε θετικά. Μπορεί σήμερα γενικώς να λέγεται ότι ο πλουραλισμός, η ανοχή, οι

πεποιθήσεις και το κοσμικό κράτος συνυπάρχουν στην ευρωπαϊκή κοινωνία αλλά δεν ήταν πάντοτε έτσι τα πράγματα. Η θρησκεία και ο εθνικισμός και η ταυτότητα των ομάδων ήταν, πιθανώς, πολύ στενά συνυφασμένα: σε διαφορετικές περιόδους και με διαφορετικούς τρόπους η θρησκευτική μισαλλοδοξία και δίωξη τύφλωσαν την ήπειρο ενώ πιο πρόσφατα ο εξτρεμισμός σε συνδυασμό με συγκεκριμένες πολιτικές θεωρίες προκάλεσαν σοβαρές και συστηματικές παραβιάσεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Τα μαθήματα της ιστορίας αποδεικνύουν ότι αυτές οι θεμελιώδεις ελευθερίες είναι ζωτικές αλλά και ταυτόχρονα υπόκεινται αναπόφευκτα σε περιορισμούς.

Αυτά τα μαθήματα του παρελθόντος βοηθούν την καλύτερη παρουσίαση ζητημάτων της παρούσας συγκυρίας. Ενώ η Ευρώπη έγινε προς το τέλος του εικοστού αιώνα μία κοσμική κοινωνία, ο φονταμενταλισμός είναι τώρα το υπό επέκταση φαινόμενο του εικοστού πρώτου αιώνα. Σε όλη την Ευρώπη, η θρησκεία μπορεί να ήταν μία λανθάνουσα δύναμη για κάποιο χρονικό διάστημα, αλλά τώρα είναι αυτό που επανεμφανίζεται. Τακτικά ζητείται από τα εθνικά όργανα να αποδεχθούν την αυξανόμενη ποικιλομορφία των πεποιθήσεων σε σειρά θεμάτων, συμπεριλαμβανομένης της εκπαίδευσης, της ιατρικής θεραπείας, του οικογενειακού προγραμματισμού και της απασχόλησης. Ειδικότερα, οι σύγχρονες προκλήσεις από την ενεργοποίηση των πολιτικών κομμάτων που προχωρούν σε παρουσίαση θρησκευτικών μανιφέστων, η αύξηση της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας που εν μέρει στηρίζεται σε θέματα ασφάλειας και η ανησυχία της κοινότητας ότι η έκθεση των θρησκευτικών συμβόλων μπορεί να έχει επιπτώσεις στη συνοχή της κοινότητας, όλα τα προηγούμενα καλούν σε επανεκτίμηση της καταλληλότητας των κρατικών απαντήσεων.

Το καλειδοσκόπιο των εθνικών ρυθμίσεων πρέπει τώρα να ειδοωθεί υπό το πρίσμα της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου και των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Αλλά η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου δεν θέτει ένα πλέγμα αστηρών προαπαιτούμενων: η σύμβαση κυρίως θέτει ορισμένα ελάχιστα πρότυπα, και οι θρησκευτικές παραδόσεις και οι διαφορές στις συνταγματικές ρυθμίσεις για τις σχέσεις εκκλησίας και κράτους θα συνεχίσουν να αποτελούν μέρος του τοπίου της ηπείρου, ορίζοντας ότι αυτές θα είναι πάντοτε συμβατές με τη Σύμβαση. Αυτή η ποικιλομορφία γίνεται σεβαστή από το Δικαστήριο του Στρασβούργου και το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο της θρησκείας και των πεποιθήσεων θα αντανακλάται συχνά στις αποφάσεις του. Στην Ευρώπη απουσιάζει η κοινή προσέγγιση για την επίλυση του ζητήματος της αλληλεπίδρασης μεταξύ θρησκείας και κράτους σε συνταγματικό επίπεδο και είναι πολύ πιο πλούσια γι' αυτόν τον λόγο. Από την άλλη μεριά, αυτό που η Ευρώπη σήμερα έχει είναι ένα σύνολο από νομικά δεσμευτικές εγγυήσεις οι οποίες ενδυναμώνουν τη θέση των ατόμων και των ομάδων, όπως οι θρησκευτικές οργανώσεις, για να προβάλλουν τους ισχυρισμούς τους για σεβασμό της σκέψης, συνείδησης και θρησκείας.

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΚΕΨΗΣ, ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Ο Jim Murdoch είναι Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης και πρώην Πρόεδρος της Νομικής Σχολής. Το πεδίο έρευνάς του εστιάζεται στο εθνικό και ευρωπαϊκό δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Συμμετέχει τακτικά στα σεμιναριακά προγράμματα επισκέψεων του Συμβουλίου της Ευρώπης στα κράτη της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, και έχει εκδηλώσει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους μη δικαστικούς μηχανισμούς εφαρμογής των δικαιωμάτων του ανθρώπου.